

Lau kyrka

SVERIGES KYRKOR
GOTLAND

ERLAND LAGERLÖF
BENGT STOLT

Lau kyrka

Lau kyrka

BURS TING, GOTLAND BAND VI: 7

AV ERLAND LAGERLÖF
och BENGT STOLT

VOLYM 165 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

PÅ UPPDRAG AV KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

UTGIVET AV ARON ANDERSSON, STEN KARLING OCH ARMIN TUULSE

Almqvist & Wiksell Stockholm 1975

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

FOTO SÖREN HALLGREN OCH RAYMOND HEJDSTRÖM
GRAFISK FORMGIVNING VIDAR FORSBERG

Beskrivningen av Lau kyrka, avslutad i maj 1975, har utarbetats av antikvarie Erland Lagerlöf (arkitektur, byggnadshistoria, kalkmålningar och glasmålningar) och docent Bengt Stolt (inredning och inventarier). Excerperingen är utförd av fru Karin Svahnström. Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattningar har utförts av Albert Read. Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

*Omslagsbilden återger interiör av långhuset mot väster.
Foto S Hallgren 1964.*

ALMQVIST & WIKSELL TRYCKERI AB UPPSALA 1975

ISBN 91-7402-018-8

Innehåll

LAU KYRKA

<i>Inledning</i>	547
<i>Kyrkogården</i>	548
<i>Prästgårdsruinen</i>	553
<i>Kyrkobyggnaden</i>	557
<i>Kyrkans byggnadshistoria</i>	597
<i>Restaureringar</i>	600
<i>Glasmålningar</i>	609
<i>Inredning och inventarier</i>	612
NOTER	645
KÄLLOR OCH LITTERATUR	649
FÖRKORTNINGAR	650
SUMMARY	651

LAU KYRKA

Gotland, Gotlands län, Burs ting, Visby stift
Sudertredingens kontrakt, annex till När

Inledning

Lau socken är belägen på Gotlands östra sida strax söder om Ljugarns samhälle. Det är således en kustsocken med flera fiskelägen vid stranden.

Sockenens gränser i söder till När, i sydväst till Burs, i väster till Lye samt i norr till Garde och Alskog. I öster har socknen en lång kuststräcka, den långgrunda Lauviken med tre obebodda öar, Lau holmar. På den största ön, Storholmen, finns en Agafyr sedan omkr 1945. De båda andra mindre öarna, Skarpholmen och Gräs-
holmen ägs av domänverket och är viss tid av året fridlysta på grund av det rika fågellivet. Storholmen ägs av gårdar i Lau, Ardre och Alskogs socknar. Här går sommartid ungdjur på bete från de gårdar som äger holmen.

Sockenens högsta område är de sk Lau backar, en ca 4 km lång kalkstensplatå, som höjer sig 26,5 m över havet. Den är på östra och norra sidan brant och här finns ca 200 m norr om Smiss gård en grotta som kallas »God-ugnen». Här finns också några ganska höga raukar. Från Lau backar hämtas grus och här fanns tidigare även stenbrott. Det är troligt att en stor del av byggnadsmaterialet till kyrkan hämtades här när den uppfördes på 1200-talet. Under senare tid har man också haft en liten cementtegelabrik här uppe.¹

Sydväst om kyrkan ligger en myr, Lau myr, som huvudsakligen består av djord och sand. Den utdikades på 1890-talet. Genom socknen rinner några smärre vattendrag, bl a Böndeå, som mynnar i Lau myr, varefter den fortsätter i grävda kanaler till Nårsån, som vid sin mynning några kilometer bildar gräns mot Nårs socken. En mindre å, Gumbalde å, rinner ut i Lauviken i närheten mot gränsen till Alskog.

Socken är ovanligt rik på fornminnen.² När fornminnesinventeringen genomfördes sommaren 1939 påträffades ca 250 fornlämningar bland vilka märks 9

gravfält, 7 skeppssättningar, 7 husgrunder och 5 rösen. Kyrkan är belägen mellan två gravfält, det ena ca 300 m norr ut, det andra ca 500 m söder ut. Det norra gravfältet som är ca 240 m långt omfattar ca 25 fornlämningar bestående av runda och fylldastensättningar. Det södra gravfältet som är betydligt större, består av över 100 fornlämningar, vilka utgörs av jordblandade rösen och rundastensättningar.

Förekomsten av dessa gravfält i kyrkans omedelbara närhet tyder på att den placerats mitt i en gammal bebyggelse och odlingsbygd. Det norra gravfältet synes tillhöra århundradena omkr Kristi födelse, möjligen med inslag av någon lämning från bronsåldern. Det södra gravfältet är yngre och har sådana anläggningar som är karakteristiska för romersk järnålder, folkvandringstid och yngre järnålder. Kyrkans närhet till socknens största gravfält är av särskilt intresse.

Sockenens omtalas första gången 1316 i ett brev från kyrkoherden i När. Sockennamnet stavades vid denna tid Law. Senare finner man vid flera tillfällen stavningen Low. Namnet kan härledas från fornsvenskans *lo*, som betyder ängsslätt, strandäng, vilket bla ingår i stadsnamnet Oslo. De strandängar som åsyftas i sockennamnet Lau är troligen ängarna vid Laumyr. Herbert Gustavson som utrett frågan om sockennamnet skriver:³ »Samma ord, forngutn. *lau*, »strandäng» ingår väl även i Viklau (socken), som ligger vid en vik av Romamy. Även ägonamnet *Gyllai* (el Gyllauen), strandskog i Ardre och Lau socknar torde innehålla detta ord.»

Biskop Jöran Wallin nedtecknade vid 1700-talets mitt följande tradition: »Åhr 1122 är När Kyrcke bygd samme år Low (Lau), Faderen bygde När, Sönnen bygde Low, der När Kyrke war ferdig, wilde Faderen bese sin söns Bygning, och der hand fornam den sitt

Fig 629. Lau kyrka, interiör mot öster. Foto S Hallgren 1964.

Lau Church, interior looking E.

Fig 630. Kyrkan och prästgårdsruinen från norr. Foto Iwar Anderson 1961.

The church and the ruins of the vicarage from N.

arbeide langt at ofwergå, (thi det är en Kostelig Bygning, han icke hafwer lige på lantsbygden på Guthiland), blef därför gandske fortörnet, stytte sin Sön af Tornet, och som andre beretter lössnede en Bielke, faldt i mange stycker, sprank Faderen strax effter, och komme begge i en Graf, och Sognet beholt nafnet louff, att Sönnen fick Louf för Faderen.»⁴

Följande gårdar finns i socknen: Anderse, Bjärges, Botels, Botvid, Bönde, Fie, Gannor, Gogs, Gumbalde, Hallbjäns, Hallsarve, Hemmor, Husarve, Kauparve, Källstäde, Liffride, Mattsarve, Smis, Snosarve, Sunnkyrke.

Kyrkogården

Kyrkogården omges av en kallmur av kalksten, som med tanke på stigluckornas placering, torde ha kvar sin ursprungliga sträckning (fig 631). Möjligen har den utvidgats något åt söder. Murens utvändiga högsta höjd är ca 140 cm i väster och lägsta höjd ca 100 cm i sydost (utvändiga mått).

Kyrkogårdsmuren har omlagts och reparerats vid

flera tillfällen. År 1709 uppdelades muren så att varje gård fick sitt stycke (enligt st prot): »Samalunda resolverades at kyrkiogårdsmuren i Low skall bytas gårdarna emellan och hvar skal wara nögd med sitt stycke, som han får ...» Några år därefter, 1712, anmärktes vid en visitation: »Muren om Kyrkiogården är i god behåldh på Söder och Norder sijdan, på Öster sijdan

temeligh godh men på Wester sijdan aldeles förfallen såsom ock låkan dersammastädes till trävärket som sialfwe muren föråldrat och bristfällig som ännu kan sta til at laga.»

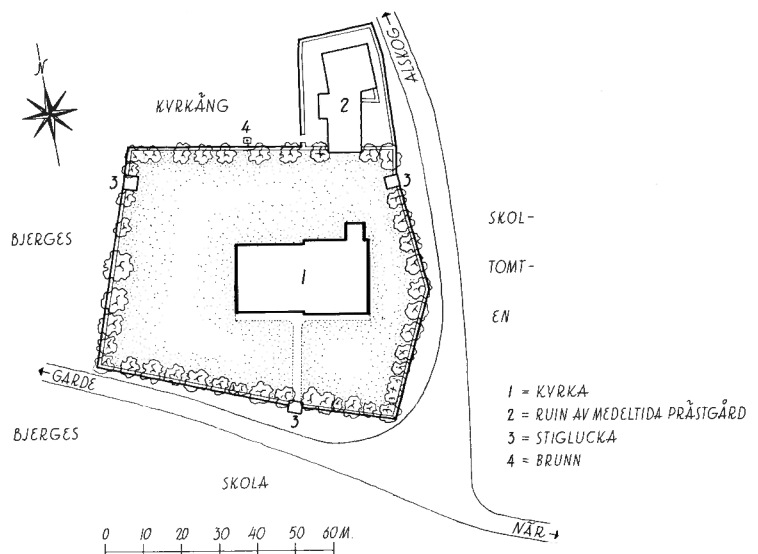
År 1750 var stängslet omkring kyrkogården åter i dåligt skick, vilket framgår av ett visitationsprotokoll: »d. 24 Aug. hölts allmän Socknestuga i Lau, tå Sokne folket alfvarsammeln förestältes det bristfälliga tilstånd, som Kyrkjogårdsmuren och Plancken äro uti; och at det nödwändigt til Probste-hållet skal warda reparerat, hwilket samtel. Soknemän bejakade.» Härav framgår att man vid denna tid delvis kringgärdat kyrkogården med ett trästaket, »Plancken», vilket naturligtvis var både enklare och billigare. När det åter blev aktuellt att reparera stängslet 1775 påpekades av visitorator att »Kyrkogårds stängslet, till underdånigt följte af Kongl. Majjts Circulaire-Bref den 28 Aug 1764, af Sten bör uppsättjas». ⁵

Kyrkogården har nu tre ingångar, alla markerade genom stigluckor av vilka två, den östra och den västra, är ursprungliga, medan den tredje i söder har ombyggt i sen tid. Den östra stigluckan (Brudluckan)⁶ är uppförd av kalksten, putsad och kalkad. Spetsig båge i öster med omfattning av huggen kalksten (fig 632), i väster tryckt båge med huggna sidostenar av grå kalksten (fig 633). Stigluckan täcks av ett sadeltak av tjärade, vattrandade bräder. Invändigt täcks den av ett tunnvalv i östvästlig riktning. Den vindsvåning som på detta sätt bildats är ej tillgänglig. Golvet består av gravstenar av sandsten, vars inskrifter nu är helt utplånade. Stigluckan stängs med en dörr av tjärade furubräder i den östra bågen. Stigluckans huggna omfattningar av kalksten är

utan tvivel medeltida, men det förefaller som om den återuppförts på 1700-talet, sedan den av okända skäl raserats. I kyrkans räkenskaper för åren 1787–88 upptas nämligen en post som rör denna stiglucka: »Olof Bogs för Östra Kyrkogårds-Portens upmurande och förfärdigande.» Något senare utbetalas en summa »Til Östra Kyrkogård Portens Tak och dörr».

Den västra stigluckan (Bönde lucka)⁷ är uppförd av kalksten, putsad och vitkalkad med undantag för omfattningar och hörnkedjor, som är av huggen sten. Den östra omfattningen är ombyggd, varvid den medeltida bågen av huggen sten avlägsnades (fig 634). Rester av denna båge med hålkälad profil är inlagda i kyrkogårdsmuren norr om stigluckan. Dörr av stående tjärade furubräder. Denna torde ha tillkommit i samband med kyrkans restaurering 1958–60.

Stigluckans västra öppning har spetsbågig omfattning av huggen kalksten (fig 635). Den är trepassbågig och har i kapitälhöjd en list med hålkäl. På södra posten finns följande latinska inskrift:⁸ +IHC (?): NAZAREN⁹: REX : IVDEORVM = Jesus från Nasaret judarnas konung). Således den text som enligt evangelierna uppsattes på Kristi kors (fig 636). Baserna har avsetts uppbära fristående kolonnetter. Dessa har dock troligen aldrig blivit insatta. Dörr (nu igensatt) av stående tjärade furubräder. Den insattes vid restaureringen 1958–60 då stigluckan omändrades till bårhus. För närvarande används den som förvaringsbod. Den täcks av ett sadeltak av tjärade vattrandade furubräder. I kyrkans räkenskaper för år 1785 upptas en utgift för nytt tak över »kyrkogårdens västra Port». På stigluckans sydöstra hörnkedja är ett ornament inhugget i form av ett penta-

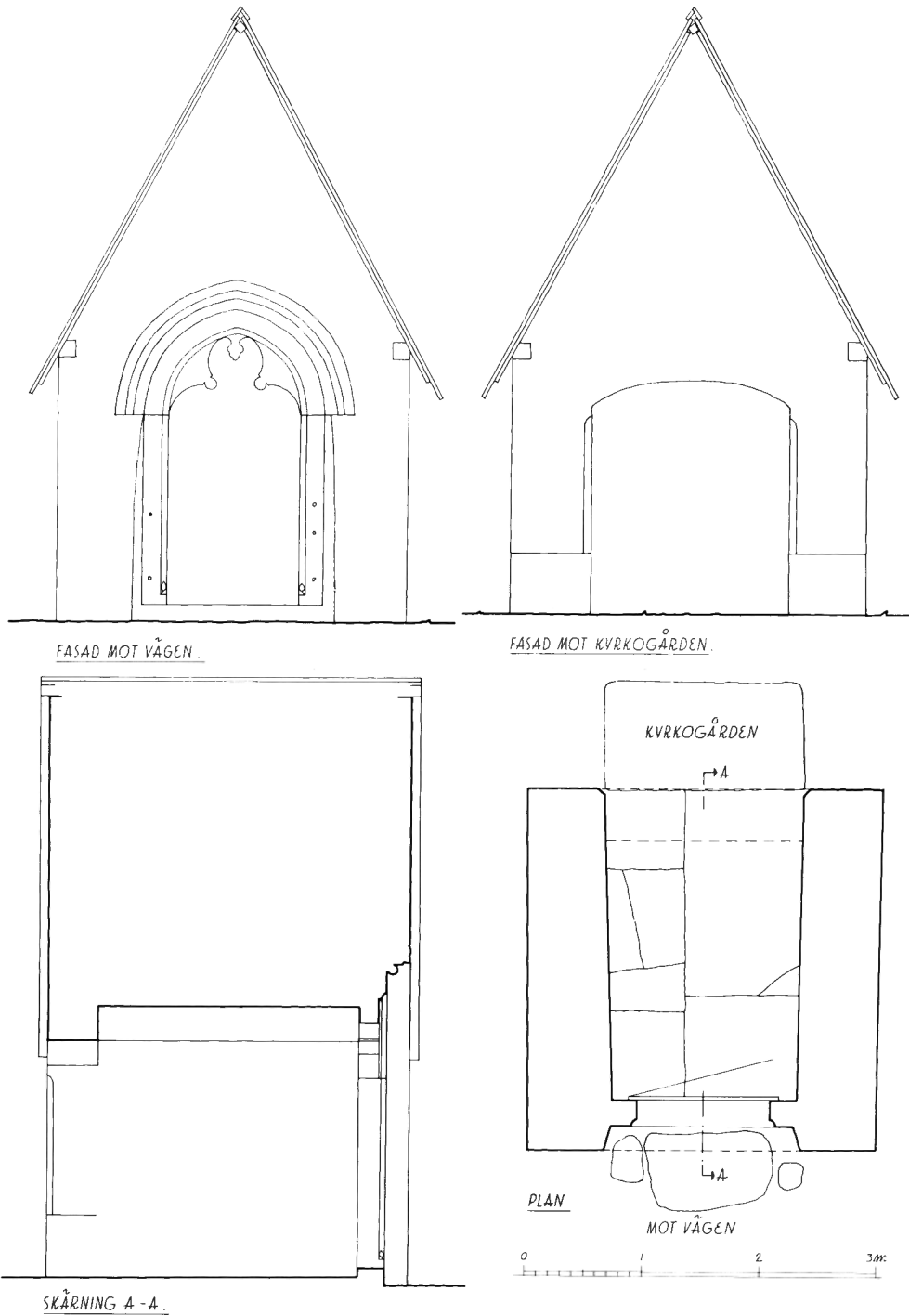

Fig 632. Östra stigluckan. Uppm J Söderberg 1943.

The E lichgate.

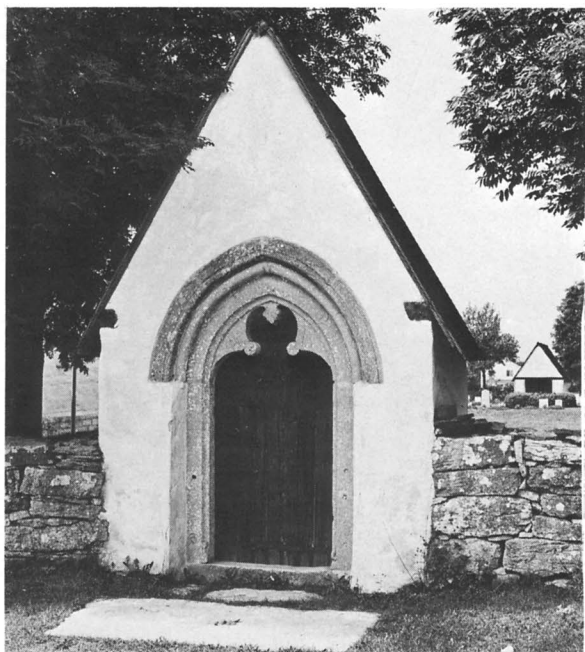

Fig 633. Östra stigluckan, yttre fasaden. Foto R Hejdström 1974.

The E lichgate, outer front.

Fig 634. Västra stigluckan från kyrkogården. Foto R Hejdström 1974.

The W lichgate, from the churchyard.

Fig 635. Västra stigluckans yttre fasad med omfattning av huggen kalksten. Foto E Erics 1917.

The outer front of the W lichgate with surround of tooled limestone.

Fig 636. Latinsk huggen inskrift på västra stigluckans yttre omfattning. Foto R Hejdström 1974.

Latin inscription carved in the outer front of the W lichgate.

Fig 637. Pentagram på västra stigluckans sydöstra hörnkedja. Foto R Hejdström 1974.

Pentagram on the SE quoins of the W lichgate.

gram⁹ vars uddar kröns av kors, mellan uddarna liljor (fig 637).

Den södra stigluckan (likluckan)¹⁰ är uppförd av kalksten, putsad och vitkalkad med undantag för de södra posterna som är av huggen sten (fig 638). Öppningarnas omfattningar både på södra och norra sidan består av träbjälkar, vilket tyder på att stigluckan ej är medeltida. Tak av vattrandade tjärade bräder, samt innertak av bräder på bjälklag. I den södra öppningen en skärm av stående tjärade bräder, i mitten en dörr av likaledes tjärade bräder. Golvet i stigluckan består av stora sandstensplattor, av vilka några ursprungligen varit gravstenar. I ett stämmoprotokoll från år 1765 antecknades att »Soknefolket i Åhr (vilja) borttaga den gamla Lik luckan af trä och mura up en ny af sten». Det är troligt att det är den södra stigluckan som avses, eftersom den fortfarande kallas likluckan. Då en del av materialet i den nuvarande stigluckan tveklöst är medeltida – de huggna posterna på södra sidan – bör det ursprungligen ha stått en stiglucka av sten på ungefär

Fig 638. Södra stigluckans yttre fasad. Foto E Erici 1915.

The outer front of the S lichgate.

samma plats. År 1826 var det enligt stämmoprotokoll åter aktuellt med en omfattande reparation av denna stiglucka. Troligen utbyttes träöverbyggnaden vid detta tillfälle.

Redan 1844 började man att i Lau förespråka en plantering av kyrkogården för att erhålla en lummig inramning till kyrkan. Från ett stämmoprotokoll detta år kan anföras: »... föreslog om icke Socknemännen vore villige låta plantera Lofträd på Kyrkogården långs efter Kyrkogårdsmuren ... lofvade församlingsborna att anskaffa trädplantor ...» Vid en visitation 1886 påpekade biskopen »önskvärheten af, att kyrkogården omhögades af flera träd än de nu befintliga, i synnerhet som norra sidan nästan helt och hållet saknade sådana, och beslöt kyrkorådet vidtaga åtgärder i och för fyllande af denna brist».

Strax norr om kyrkogården finns en djup brunn, murad av kalksten (se fig 631). Den täcks av en stor kvadratisk kalkstensskiva. Troligen medeltida.

Fig 639. Prästgårdsruinen från sydost. Foto R Hejdström 1974.

The ruins of the vicarage from SE.

Ruinen norr om kyrkan

Omedelbart norr om kyrkogården och i anslutning till kyrkogårdsmuren är en ruin av en medeltida byggnad belägen (fig 639). Man har förmodat att det är resterna av socknens »prästgård». ¹¹ Området har benämnts »Kastalbacken», vilket kan antyda att här ursprungligen funnits en kastal, dvs ett försvarstorn. ¹² Sådana har bevarats i flera gotländska socknar, ej sällan placerade i omedelbar anslutning till kyrka och kyrkogård (t ex i Gammelgarn, Gothem, Lärbro och Fröjel).

Allmän beskrivning av ruinen ¹³

Anläggningen utgörs av ett kärnparti i norr samt till detta senare gjorda tillbyggnader (fig 640). Kärnpartiet består av en byggnad med nästan kvadratisk grundplan (11,70×12,30 m) och med påfallande tjocka yttermurar (ca 2 m). Denna del av ruinen är orienterad rakt i norr-söder. Den är uppdelad i två nästan lika stora rum

genom en innervägg i nord-sydlig riktning. Det östra rummet har täckts av ett tunnvalv med anfang på östra och västra väggarna. Detta valv är till stora delar bevarat (fig 641).

Till denna kärnbyggnad ansluter sig i söder ett byggnadskomplex bestående av fyra rum av varierande storlek. Denna byggnadsdel har avsevärt tunnare murar (ca 1 m) och har uppenbarligen tillkommit betydligt senare än kärnpartiet. Murarna mellan de båda byggnadsdelarna stöter stumt mot varandra utan förband, vilket också tyder på att de härrör från olika tider.

Material

Hela anläggningen är uppförd av tuktad grå kalksten i skalmursteknik, samt av huggen kalksten i hörnkedjor, omfattningar och bågar. Den saknar särskilt markerad sockel. Om byggnaden ursprungligen utvändigt varit

putsad kan nu ej avgöras. Några spår av yttre puts har nämligen ej kunnat iakttagas. Däremot har säkerligen innermurarna varit putsade. På detta tyder bla en bevarad putsrest i rum nr IV med kvarsittande spår av dekorativa målningar.

Beskrivning av rummen

Rum I

Detta rum är beläget i kärnbyggnadens östra del. Det har förbindelse med rum II genom en ingång i det sydvästra hörnet markerad genom två skarpkantade väl huggna poster med dörranslag på östra sidan.

Rummet har haft ett fönster i östra väggen (nu igenmurat), vars inre smyg har bevarats. I samma vägg nära det nordöstra hörnet finns en nisch, som troligen tjänstgjort som väggsåp. Liknande nischer finns också i rummets västra vägg (fig 642). I norra muren finns en stor uppbruten öppning, där synbarligen en spis varit insatt i senare tid. Möjligen har även ursprungligen en eldstad varit anordnad här.¹⁴ Säkerligen har detta rum åtminstone sekundärt använts som kök.

Rum II

Liksom rum I hör detta rum till den äldsta anläggningen. De båda rummen har ungefär samma mått och samma proportioner. Även rum II har synbarligen varit täckt av ett tunnvalv med anfang i östra och västra murarna. I rummets sydvästra hörn har nämligen ansatsen till ett sådant valv bevarats. Omedelbart norr om ingången till rum I finns en grop i golvet inramad av stående kalkstenschällar. Det är oklart vad den tjänat för ändamål. Det bör påpekas att rummets östra vägg,

alltså den ej bärande tunnare innerväggen, ej har förband med sydväggen, medan övriga väggar har tydliga förtagningar.

Ingången från rum II till det korridorliknande utrymmet i södra muren har huggna skarpkantiga poster på båda sidor samt en till synes ursprunglig, ganska hög tröskelsten. Bågen är sekundär. Det utrymme i södra muren som nås genom portalen från rum II har i östra delen en trappa av kalksten, vilken lett upp till kärnbyggnadens övre våningar.¹⁵ Den bör alltså vara samtidig med detta byggnadsparti. Fyra trappsteg har bevarats i ursprungligt skick.

Rum III

Ingången till rum III markeras genom en rundbågig portal. Det är en rekonstruktion från restaureringen av ruinen 1935. Vid utgrävningen som genomfördes vid detta tillfälle påträffades östra posten, som var bevarad med ett skift samt västra posten med två skift. Mellan posterna låg en nött bottenhäll. Det kan alltså anses klarlagt att det funnits en öppning på denna plats, vilken använts under avsevärd tid. Huruvida den är ursprunglig och således samtidig med kärnbyggnaden kan dock ej med säkerhet avgöras.¹⁶ En dörr har av bevarade spår att döma funnits på insidan och har tydligen haft sina gångjärn i västra posten samt öppnats inåt.

Rum III har uppenbarligen tjänstgjort som hall med ingångar i samtliga väggar. Stora ingången har varit placerad i östra väggen. Dörromfattningen har varit snedsmygig inåt rummet, den är nu helt bortbruten men av spåren att döma har den haft huggna poster i ytterlivet. På utsidan ligger en tröskelsten, som spring-

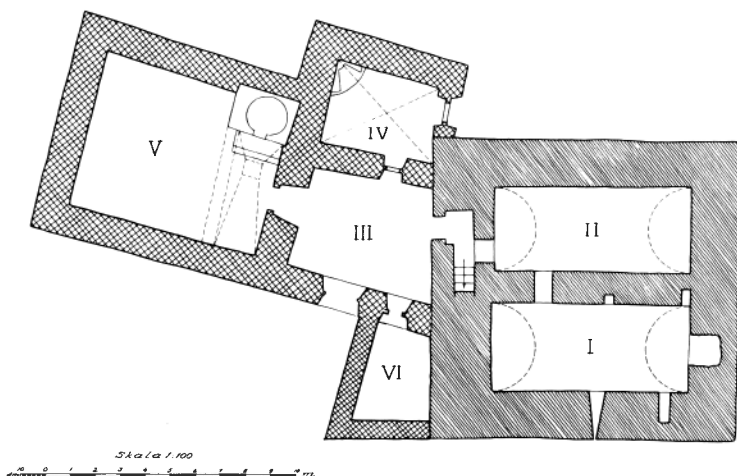

Fig 640. Plan av prästgårdsruinen, 1:300.

Uppm av E Kjellmark 1933. ATA.

Plan of the ruins of the vicarage.

er fram ca 48 cm från murens ytterliv. Även på insidan ligger en sådan håll, här något högre placerad. Mellan de båda hållarna finns ett utrymme som bör motsvara bredden av en bortbruten tröskelsten.

Rum IV

Ingången till rum IV finns i hallens västra vägg, nära nordvästra hörnet. Dess södra post är delvis bevarad, medan den norra är bortbruten. Den bevarade tröskelstenen är relativt hög. Dörren har varit placerad på insidan med gångjärn i norra posten. Detta rum har haft ännu en ingång, nämligen i norra muren. Denna ingångs östra post har utgjorts av kärnbyggnadens västra mur. Ingången har igensatts vilket bör ha skett relativt tidigt, kanske redan under medeltiden. Rummet har invändigt varit putsat, vilket framgår av ett putslager som delvis täcker väggens insida. Vid ruinens restaurering 1935 kunde spår av målningar iakttagas på dessa putsrester, ett draperi i färgerna svart, gult, rött och blått. Denna målningsrest var troligen från senmedeltiden.

I rummets sydöstra och nordvästra hörn finns konsoler, som troligen tjänstgjort som vederlag för ett kryssvalv. Den sydöstra konsolen har sannolikt ursprungligen tjänstgjort som kolonnbas (nu upp och nedvänd). Den nordvästra konsolen består av en enkelt huggen framspringande sten. I rummets sydvästra hörn finns spår efter en troligen sekundärt inbyggd öppen spis.

Rum V

Rum V nås genom en öppning i rum III:s södra mur. Den har i en bred smyg öppnat sig mot rum III. På insidan (mot rum V) har den troligen haft huggna poster och tröskelsten. Öppningen hade i sen tid utfyllts av en ugn, som möjligen redan under medeltiden funnits i detta rum, men på annan plats. I rummets nordvästra hörn påträffades nämligen vid utgrävning en ugnsbotten. Under denna fann man en ännu äldre eldstad med rester av en till denna ansluten bakugn.

Bredvid den påträffade ugnsbotten finns i västra väggen anslaget till en gördelbåge och mitt emot detta i östväggen finns ett liknande anslag. Båda dessa samt några gördelbågsstenar som ligger lösa i rummet är fint huggna och har på ena sidan planhuggits. Denna gördelbåge som alltså gått över rummet i öst-västlig riktning kan möjligen med hänsyn till placeringen ha tjänstgjort som underkonstruktion för rökhuvs och skorsten.

I golvet i rummets sydvästra hörn finns en fyrsidig fördjupning kantad med kalkstenshällar (jfr rum II). Av detta rums södra mur var endast bottenskiten bevara-

de, varför man ej kunnat fastställa om det funnits någon ingång från detta håll.

Rum VI

Rum VI, som är det minsta av anläggningens rum nås från rum III genom en utåt och inåt snedsmygig öppning i den östra väggen. Öppningen har ursprungligen haft omfattning av huggen kalksten av vilken en post på norra sidan samt tröskelstenen har bevarats. En dörr har av allt att döma varit anbringad på östra sidan, alltså kunnat öppnas in mot rummet. Detta rum har troligen med tanke på dess små dimensioner tjänstgjort som förvaringsrum eller dylikt.

Utänför och söder om rum VI finns resterna av en sentida tillbyggnad med tunnare murar. Den har troligen uppförts av sten tagen från ruinen.

Utgrävningar

Ruinen har varit föremål för utgrävningar vid två tillfällen. Den första undersökningen och friläggningen utfördes 1925–26 av folkskolläraren E Johan Söderdal.¹⁷ Ett tiotal år senare 1935–36 fortsattes friläggningen varefter hela ruinen restaurerades och konserverades under ledning av amanuensen Alfred Edle.¹⁸ Restaureringen innebar att man uppförde murarna till jämna skift och avtäckte anläggningen med kalkstenshällar och grästorv. Hörnkedjor och dörrömfattningar kompletterades med nyhuggen kalksten, varvid stenens yta behandlades något avvikande från den ursprungliga stenens, för att man skall kunna avgöra vad som tillkommit. Den bevarade resten av tunnvalvet över rum I täcktes med en asfaltbelagd övergjutning samt grästorv. Kompletteringen av murverket var ganska omfattande vilket bla framgår av fotografier på vilka gränsen mellan gammal och ny mur markerats. Dessa fotografier förvaras i Gotlands Fornsal, Visby.

Sammanfattning

Man har med stöd av äldre handlingar antagit att anläggningen tjänstgjort som församlingens prästgård.¹⁹ Detta gäller båda byggnadsdelarna, den kvadratiske byggnaden från tidig medeltid och den senare tillbyggda södra delen.

Den äldsta byggnadsdelen, som troligen uppförts redan på 1100-talet, kan knappast ursprungligen ha varit ämnad att tjänstgöra enbart som bostad. De mycket tjocka murarna (ca 2 m) tyder snarare på att den uppförts som försvarsanläggning, troligen en kastal, vilka ju på Gotland ofta förekommer i direkt anslutning till kyrkorna. Mot denna förmodan talar den lågt placerade ingången på södra sidan. Eftersom endast få skift av

Fig 641. Prästgårdsruinen, kärnpartiet från söder. Foto R Hejdström 1974.

The vicarage ruin; the central part from S.

öppningens omfattning bevarats är det dock svårt att avgöra om den är ursprunglig. Ingången kan ha upptagits då tillbyggnaden uppfördes på södra sidan.

Benämningen »Kastalbacken» kan ej användas som bevis för att här ursprungligen funnits en kastal, dvs ett försvarstorn. Benämningen används nämligen på Gotland ofta när en äldre, oftast medeltida byggnad har funnits på platsen.

När den söder om kärnbyggnaden uppförda anläggningen tillkommit är svårt att avgöra, då knappast några säkert daterbara detaljer återstår. Det är dock troligt att det skett redan under 1200- eller 1300-talet med tanke på den kraftiga gördelbåge som delvis bevarats i rum V. Byggnaden skulle alltså ha tjänstgjort som bostad, troligen som prästgård från denna tid.

I ett inventarium från 1594 antecknas följande om inredningen i »Low praestegaard»:

Eth langt bord och sædel uti storstoffnen.

En Jarnwind och stolpe.

En sengestæd uti lillestoffne

Eth lidett langt bord.

Itt oval bordh, 1 stool och 2 fönster uthi

Fig 642. Prästgårdsruinen, rum I, västra väggen. Foto R Hejdström 1974.

The vicarage ruin; room I, W wall.

dhen lilla maalade kammar.

Noch 1 Dör medh lås och hengslen.

Den lilla målade kammaren som omtalas i inventariet torde vara rum nr IV, där målningsrester påträffades vid ruinens restaurering 1935.

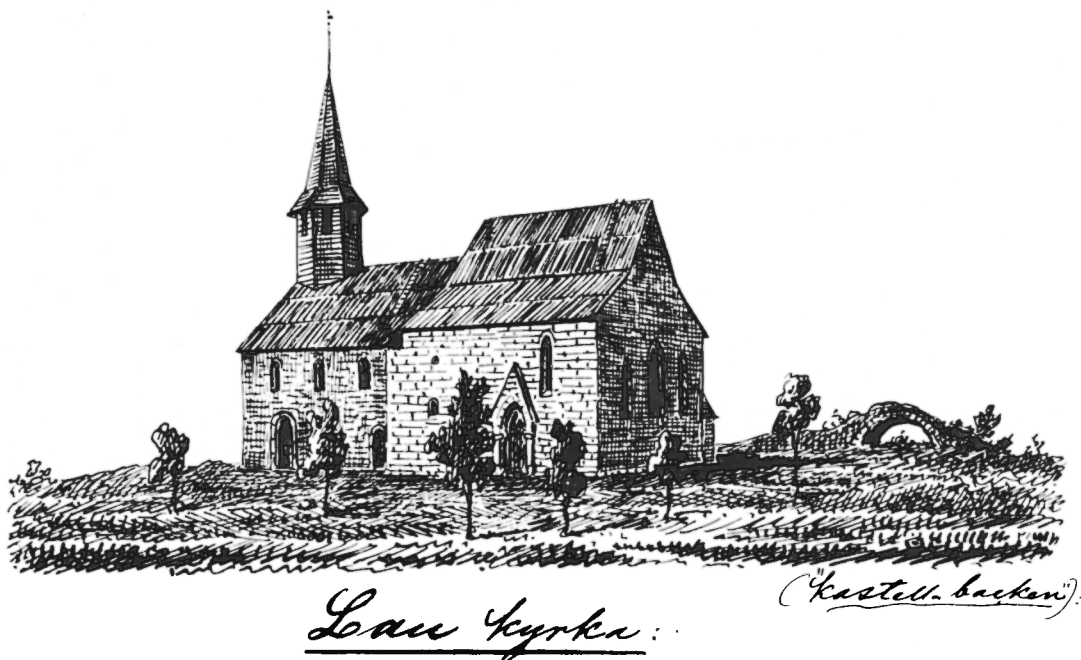

Fig 643. Kyrkan och prästgårdsruinen från sydost. Teckning av P A Säve 1864. ATA.

The church and ruins of vicarage from SE.

Kyrkobyggnaden

Lau kyrka består av ett treskeppigt långhus från 1200-talets förra hälft och ett stort, likaledes treskeppigt i öster rakt avslutat kor från tiden omkr 1300. Det stora koret gör att kyrkan invändigt förefaller att vara en enrummig stor treskeppig hallkyrka. Detta kor föregicks av ett korsarmat romanskt kor, som troligen hade absid. Den södra korsarmens södra mur avtecknar sig i kyrkans nuvarande sydfasad. Detta kor som möjligen även kan ha haft funktion som härbärke, revs när det gotiska koret uppfördes. En bred tornbåge i långhusets västra mur och förtagning i västfasaden tyder på att ett torn förberetts. Trots att kyrkan saknar torn är den Gotlands största landskyrka.

Material

Kyrkobyggnaden är uppförd av tuktad samt huggen grå, gulgrå och rödaktig kalksten i nedan angivna partier. Det bör dock redan här påpekas att den grå kalkstenen överväger och att den rödaktiga stenen huvudsakligen tycks ha använts i medvetet färgberikande

syfte, främst i omfattningar. Hela det gotiska korets fasader med undantag för det östra gavelröstet är av fint huggen kalksten liksom samtliga kyrkans portaler, omfattningar, socklar och hörnkedjor.

Långhusets och sakristians fasader samt korets östra gavelfält är putsade och kalkade. Detta skedde senast vid kyrkans restaurering 1958–60. Både långhuset och koret har fint huggna hörnkedjor, alla utan putsränder. Enligt kyrkans arkivalier torde långhuset alltid ha varit putsat medan koret med dess fint huggna fasader stått oputsat. År 1737 anskaffades »Kalck til Kyrkio murningen» och enligt stämmoprotokoll 1892 skulle »Kyrkans yttermurar av huggen sten (koret) i söder, öster och norr fogstrykas med cement».

Korets och långhusets socklar är enhetligt utformade, rundstav över skråkant (fig 649). Detta kan förklaras med att korets sockel, som tillkommit betydligt senare, har anpassats till den redan befintliga långhussockeln, vilken av allt att döma överensstämde med det äldre korets sockel. Denna synes vara bevarad i det

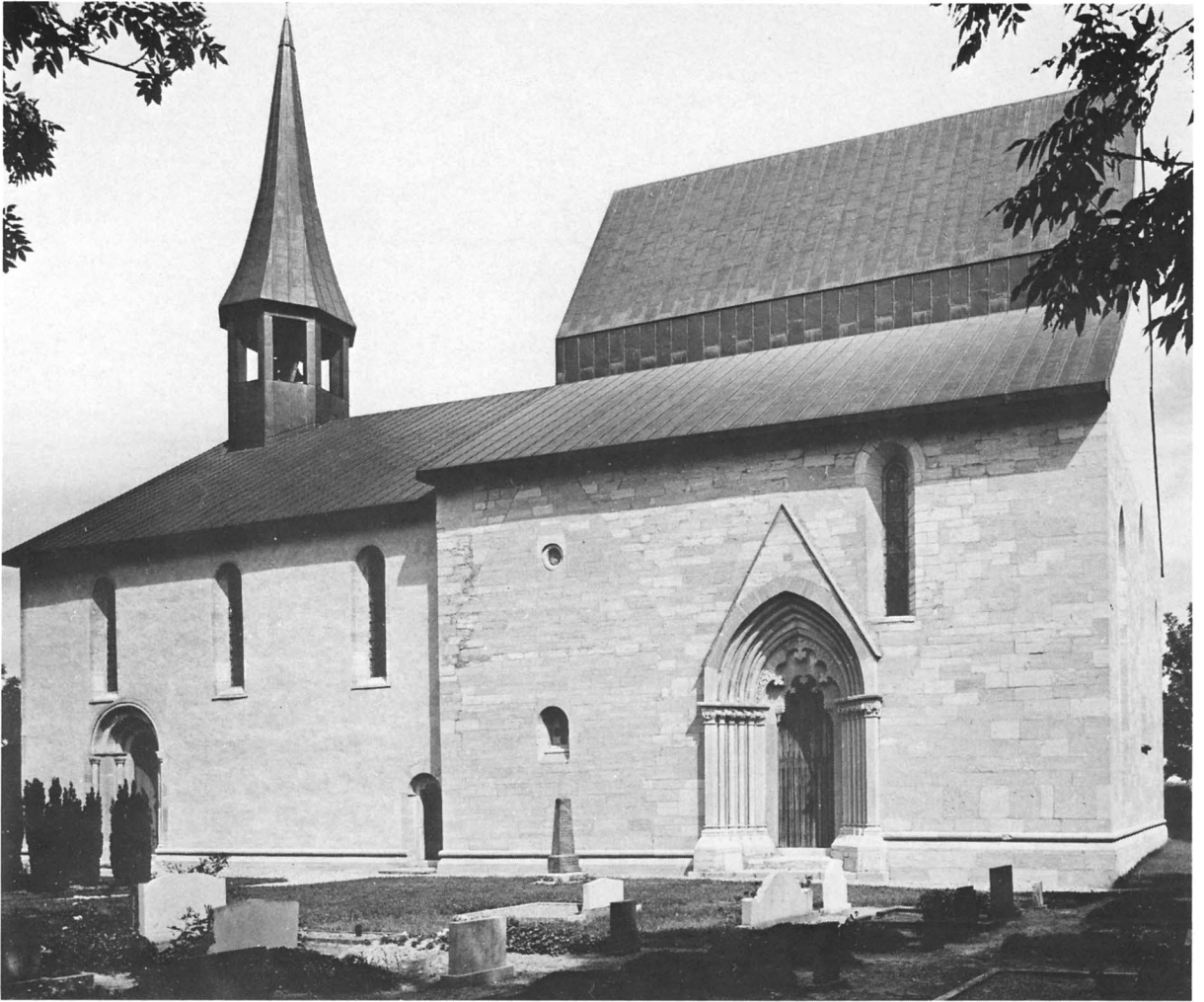

Fig 644. Kyrkan från sydost. Foto S Hallgren 1970.

The church from SE.

kvarstående murpartiet i södra fasaden (fig 644).

Sakristians sockel är enklare utformad och ganska låg (fig 649). Den är upptill profilerad och försedd med hålkål.

Ingångar

Kyrkan har fem ingångar, vilket för gotlandsförhållanden är ovanligt många. Koret har två stora portaler, en på södra och en på norra sidan, medan långhuset har tre, två stora i norr och söder samt en liten i det sydöstra hörnet.

Långhusets sydöstra portal är kyrkans minsta ingång, men tjänstgör nu som huvudingång. Den är rundbågig och ensprångig (fig 651) med omfattning av fint huggen grå och rödaktig kalksten. De röda kalkstens-

blocken har placerats i bågen i tydlig avsikt att ge portalen en färgeffekt. De i hörnen profilerade inre posterna vilar på en hög tröskelsten och uppbär en tympanonskiva med trepasskontur. På tympanons mittfält har man målat årtal 1805, det år då kyrkan genomgick en omfattande yttre reparation. Den inre omfattningen, uppåt triangelbåigt avslutad, har hörnkedjor av huggen kalksten. Dörr av stående brunbetsade furubräder, invändigt klädd med liggande gråmålade bräder. Den tillkom vid restaureringen 1958–60.

Långhusets sydvästra portal, som kallas »Likporten»,²⁰ är rundbågig och tvåsprångig (fig 652). I sprången står kolonetter som vilar på urneformade baser och uppbär rikt utformade kapitäl. De fyra kapitälerna, alla synbarligen huggna av samme mästare,²¹ är prydda

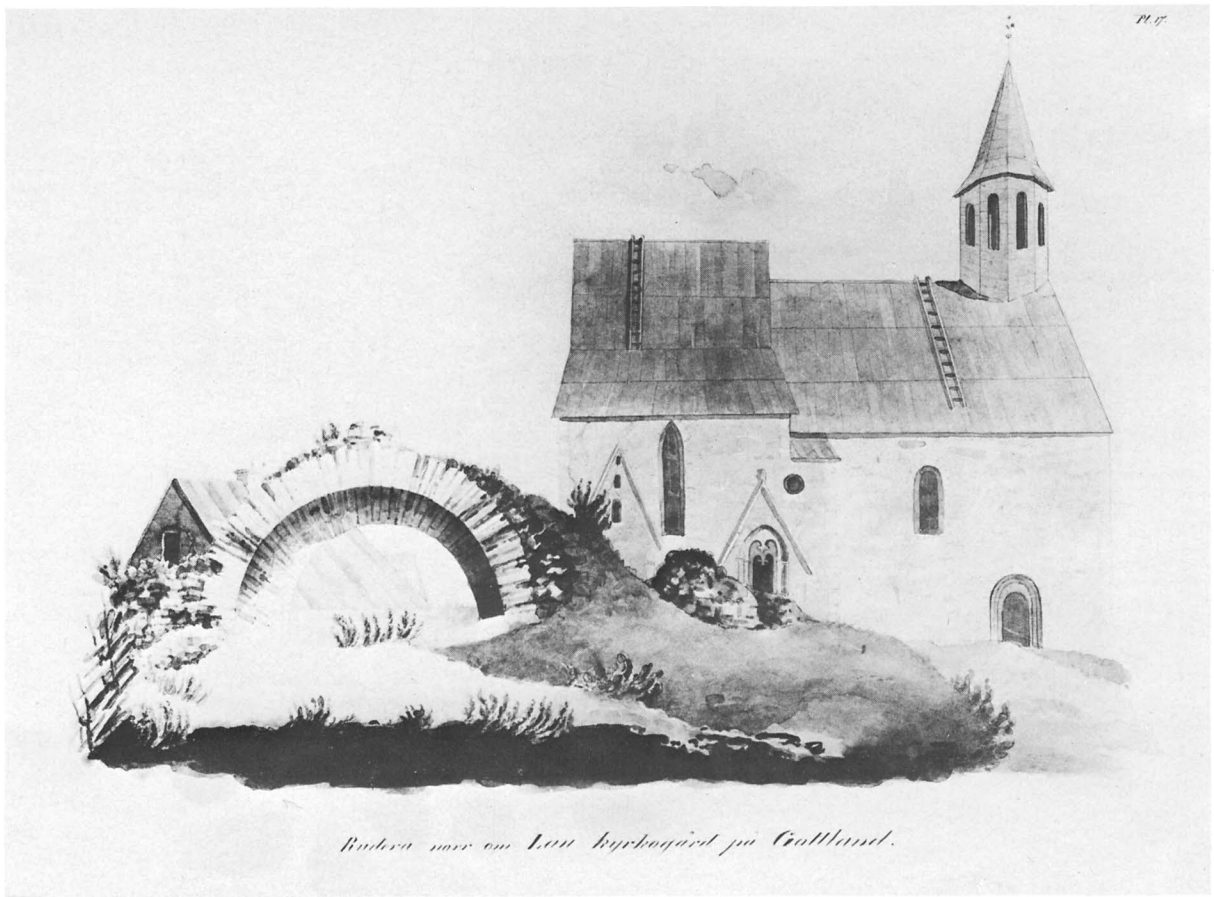

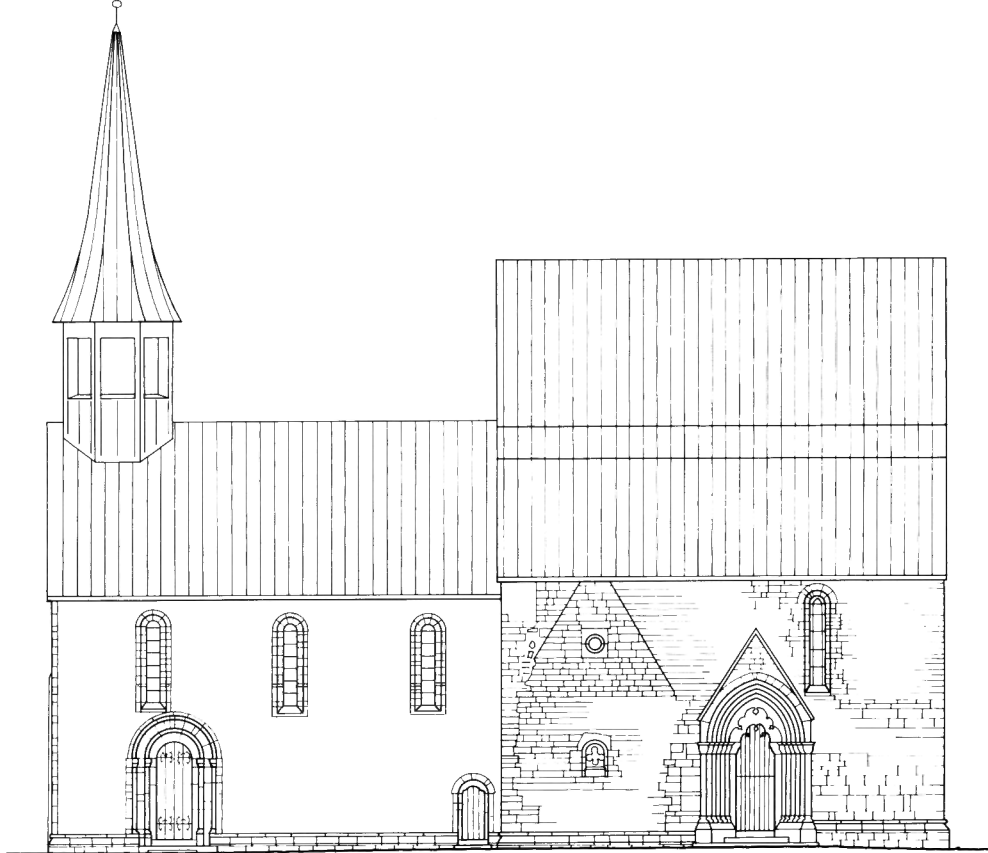
Fig 645. Kyrkan från norr. Teckning av L Cedergren 1855. ATA.

The church from N.

Fig 646. Kyrkan från sydost omkr 1890. Foto i ATA.

The church from SE about 1890.

FASAD MOT SÖDER

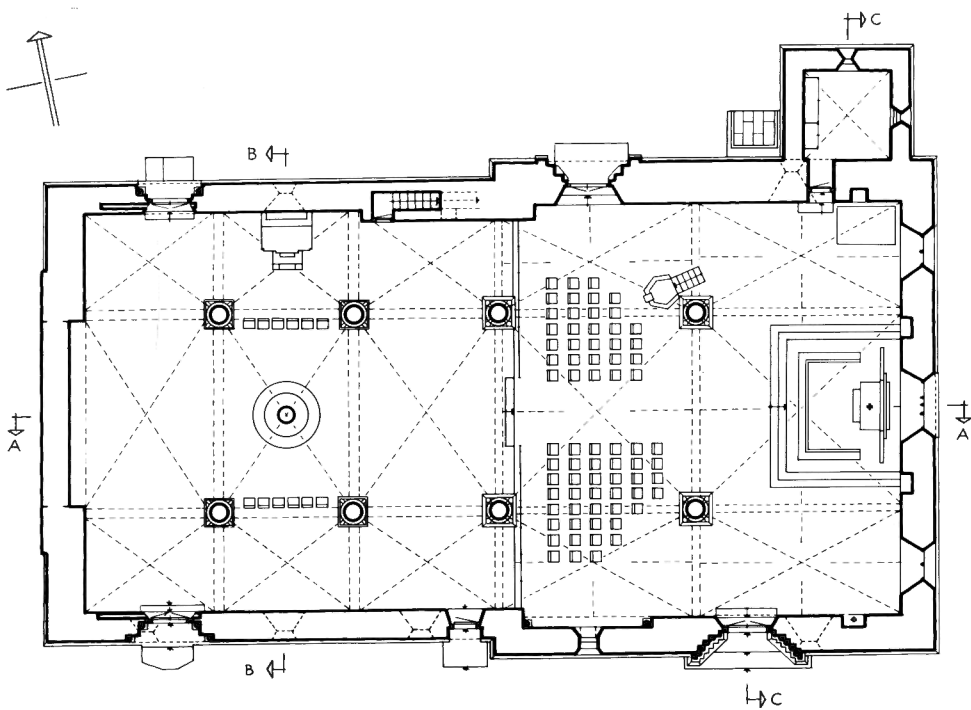

Fig 647. Kyrkans sydfasad samt plan, 1 : 300. Uppm J Söderberg 1972 resp 1943, ändr 1975.

The S front of the church and plan, scale 1 : 300.

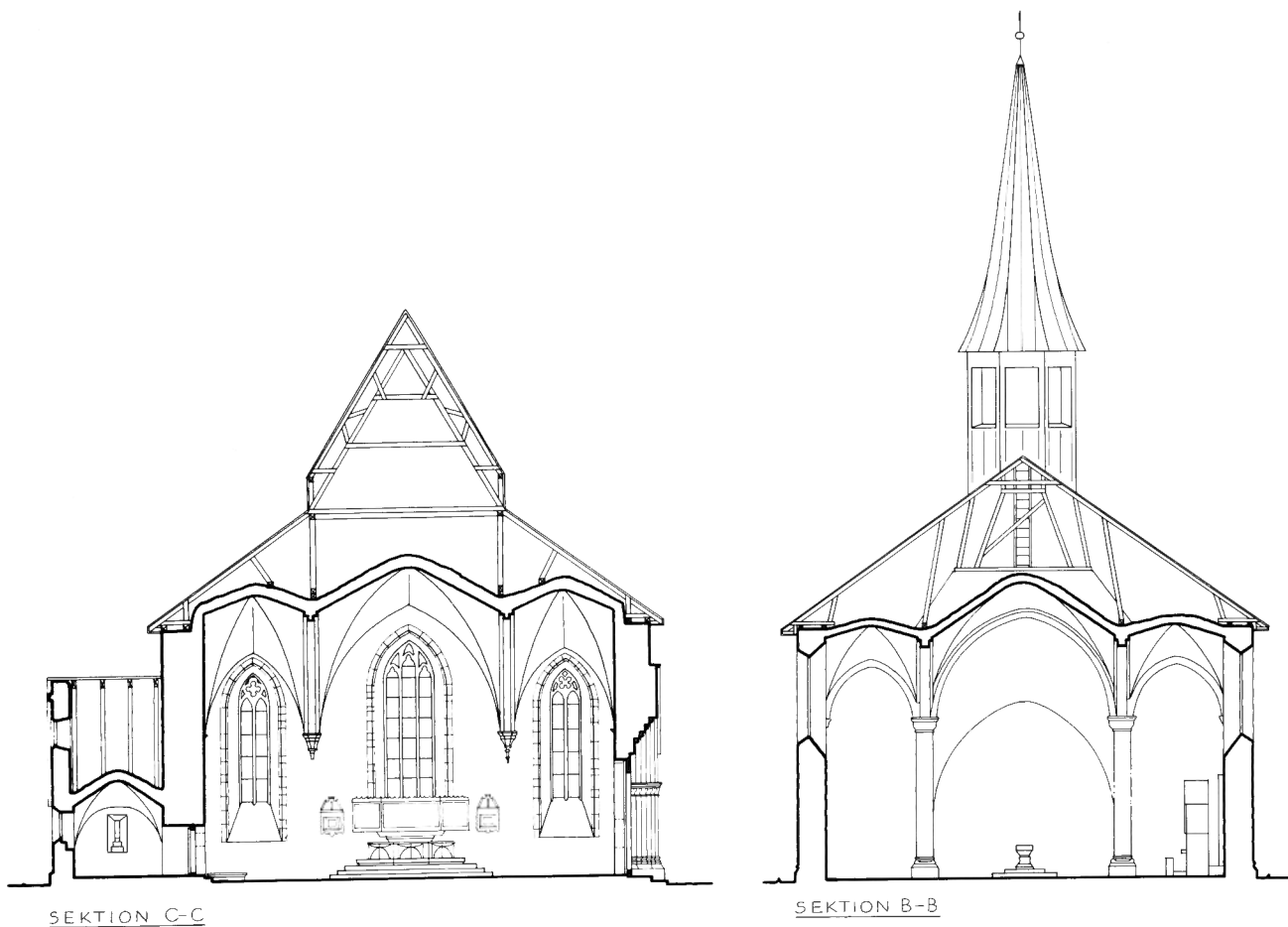

Fig 648. Sektioner mot öster och väster, 1:300. Uppm J Söderberg 1943, ändr 1975.

Sections looking E and W.

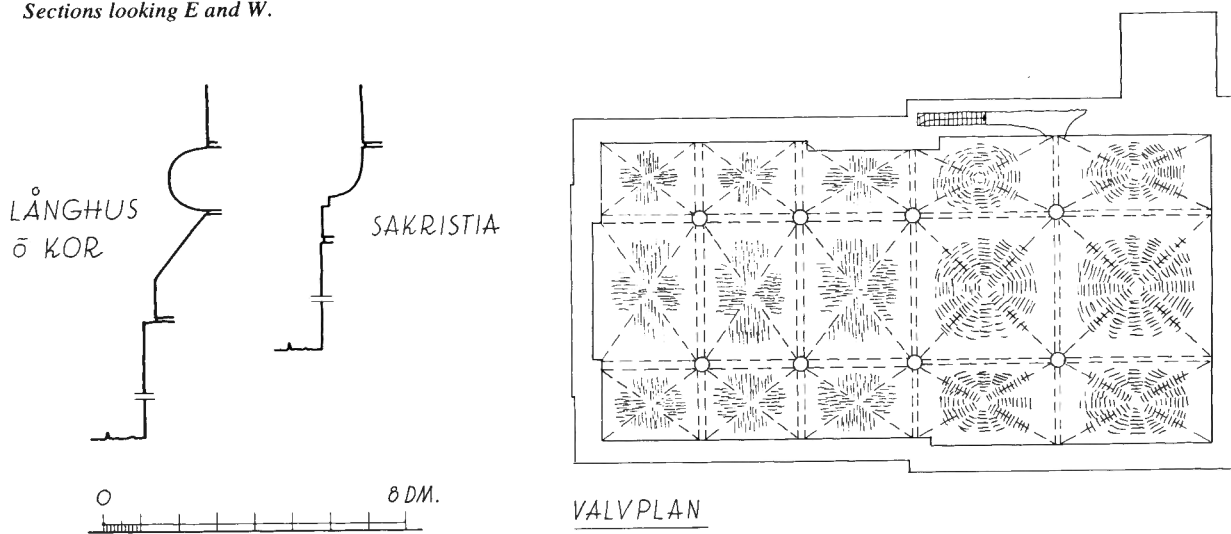
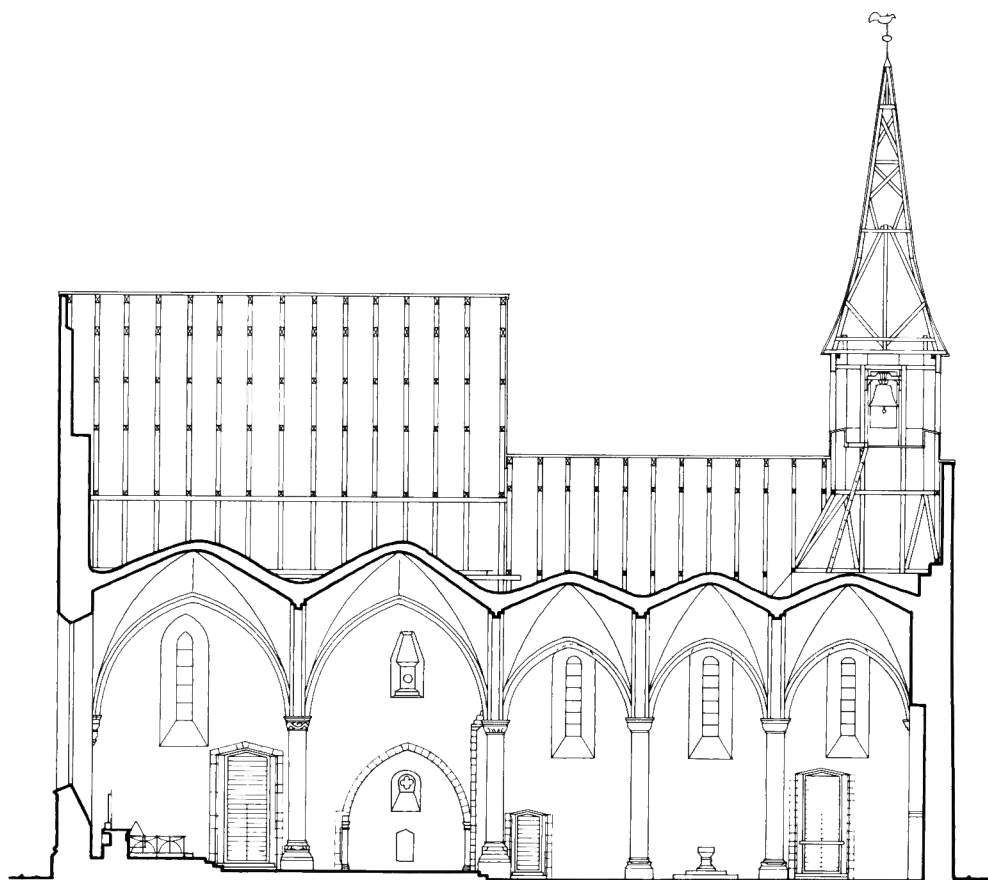

Fig 649. Sockelprofiler samt valvplan. Uppm J Söderberg 1943.

Plinth profiles and plan of vaulting.

SEKTION A-A

Fig 650. Längdsektion
mot söder, 1 : 300.
Uppm J Söderberg
1943.

*Longitudinal section
looking S, 1 : 300.*

med växtornamentik bestående av starkt stiliserade blad- och blomformer samt ett karakteristiskt »kräkleliknande» ornamentmotiv, som förekommer på tre av kapitälerna (fig 653). Det fjärde kapitalet (yttre östra) har i stället mjukt rundade växtslingor (fig 655). Samma slags ornamentik förekommer på kapitälerna i den båge från det romanska koret, som bevarats i det nuvarande korets sydmur (fig 688). Detta bör innebära att de båda byggnadsdelarna, långhuset och det äldre koret, uppförts samtidigt. Ovanpå kapitälerna ligger på båda sidor en hälkälad list, som uppbär arkivolten. De inre posterna står på en tröskelsten och stöder den rundbågiga tympanonstenen.

Portalens inre omfattning har hörnkedjor av huggen kalksten och avslutas uppåt med en trubbig triangelbåge. I smygarna finns bomhål, det västra längst och med träskoning. Kvarsittande, troligen medeltida bom av

furu. Dörr av stående ekbräder, invändigt klädd med liggande gråmålade furubräder. På utsidan har dörren ornerade beslag av smidesjärn, troligen medeltida (fig 652).

Långhusets norra portal, kallad »Klockarporten»,²² är något mindre och enklare utformad än den södra (fig 656). Den är rundbågig och ensprängig med kolonetter i sprången. Dessa vilar på urneformade baser och uppbär ornerade kapitäl. På det östra kapitalet en örn, som med näbben griper om den nedåt avslutande vulsten (fig 657). Det västra kapitalet utgörs av en flerfigurig skulpturgrupp (fig 658, 659). I mitten en knäböjande man med knäppta händer (?). Han omges av två figurer, på hans högra sida ett lamm med korsfana, samt på vänster sida ett odjur (lejon?) med stort huvud och fötter med gripklor. Odjuret höjer ena framtassen över den knäböjandes huvud. Möjligen har man avsett att

Fig 651. Långhusets sydöstra portal,
1200-talet. Foto ATA.

The SE portal of the nave, 13th century.

framställa den kristna människan och kampen mellan det goda och det onda. De båda kapitälerna har uppenbarligen huggits av samme mästare,²³ troligen den bildhuggare som också utfört liknande kapitäl för långhusportalen i Alskog (SvK Go V, s 177 f). På kapitälerna ligger en hålkälad list, som uppbär arkivolten. De inre posterna vilar på en hög tröskelsten och bär den rundbågiga tympanonskivan.

Portalens inre omfattning har hörnkedjor av huggen kalksten, och avslutas uppåt i en trubbig triangelbåge. I smygarna finns bomrännor, den västra längst och träskodd. Bom av furu, troligen ursprunglig. Två trappsteg av kalksten leder ned till kyrkans golv, som således ligger lägre än omgivande mark.

Dörr av stående brunmålade furubräder med rikt utformade beslag av smidesjärn. Invändigt är dörren klädd med liggande gråmålade bräder. Dörren tillkom

vid restaureringen 1958–60, medan beslagen av järn är medeltida och alltså har återanvänts.

Koret har två stora portaler, en på södra och en på norra sidan, vilket är unikt på den gotländska landsbygden. Den södra, som är störst, kallas »Konfirmandporten»²⁴ (fig 660). Genom att man använt rödaktig, grå och gulgrå kalksten är färgväxlingen ovanligt rik i denna portal. Portalomfattningen är rikt skulpturalt utformad och kröns av en vimperg. Den är avtrappad och har i vinklarna slipade kolonetter, som uppbär kapitälband av gulgrå kalksten. Kolonetterna vilar på urneformade baser med hörnblad. Under dessa finns ett basparti prytt med växtornamentik i form av bladstänglar med diamantstavvar (fig 664). På östra sidan är basbandet svårt skadat genom vittring och har delvis ersatts med ny sten.

På en hög tröskelsten står de inre posterna. Dessa

Fig 652. Långhusets sydvästra portal, 1200-talets andra fjärdedel. Foto ATA.

The SW portal of the nave, second quarter of the 13th century.

avslutas uppåt med rikt ornerade konsoler som flankerar portalöppningen (fig 662). Posterna uppbär en konturerad tympanonskiva, som har hjässdroppar med liljeformad kontur. Den täcks delvis av en mantel med skulpterade liljeformade »droppar» och i fälten växtslingor. Manteln kröns av ett djurhuvud ur vars mun

stilisierade blad och växtslingor synes välla ut (fig 662). Kapitälbanden som har profilerade täckplattor är dekorerade med stiliserad växtornamentik, främst bladformer, olikartat utformade på de båda sidorna (fig 661, 663). Vimpergen täcks av hålkälade kalkstensskivor.

Vid restaureringen 1958–60 lagades portalen, varvid

Fig 653. Långhusets sydvästra portal, kapitäl, västra sidan. Foto S Hallgren 1970.

The SW portal of the nave, a capital on the W side.

Fig 654. Långhusets sydvästra portal, kapitäl, östra sidan.
Foto S Hallgren 1970.

The SW portal of the nave, a capital on the E side.

Fig 655. Långhusets sydvästra portal, kapitäl, östra sidan.
Foto S Hallgren 1970.

The SW portal of the nave, a capital on the E side.

Fig 656. Långhusets norra portal, 1200-talets andra fjärdedel.
Foto R Hejdström 1975.

The N portal of the nave, second quarter of the 13th century.

Fig 657. Långhusets norra portal, östra kapitälet. Foto R Hejdström 1974.

The N portal of the nave, E capital.

Fig 658. Långhusets norra portal, västra kapitälet. Kristuslammet, knäböjande samt lejon. Foto R Hejdström 1974.

The N portal of the nave, W capital, kneeling man, Lamb of Christ and a lion.

Fig 659. Som föreg. Foto R Hejdström 1974.

The same as the previous figure.

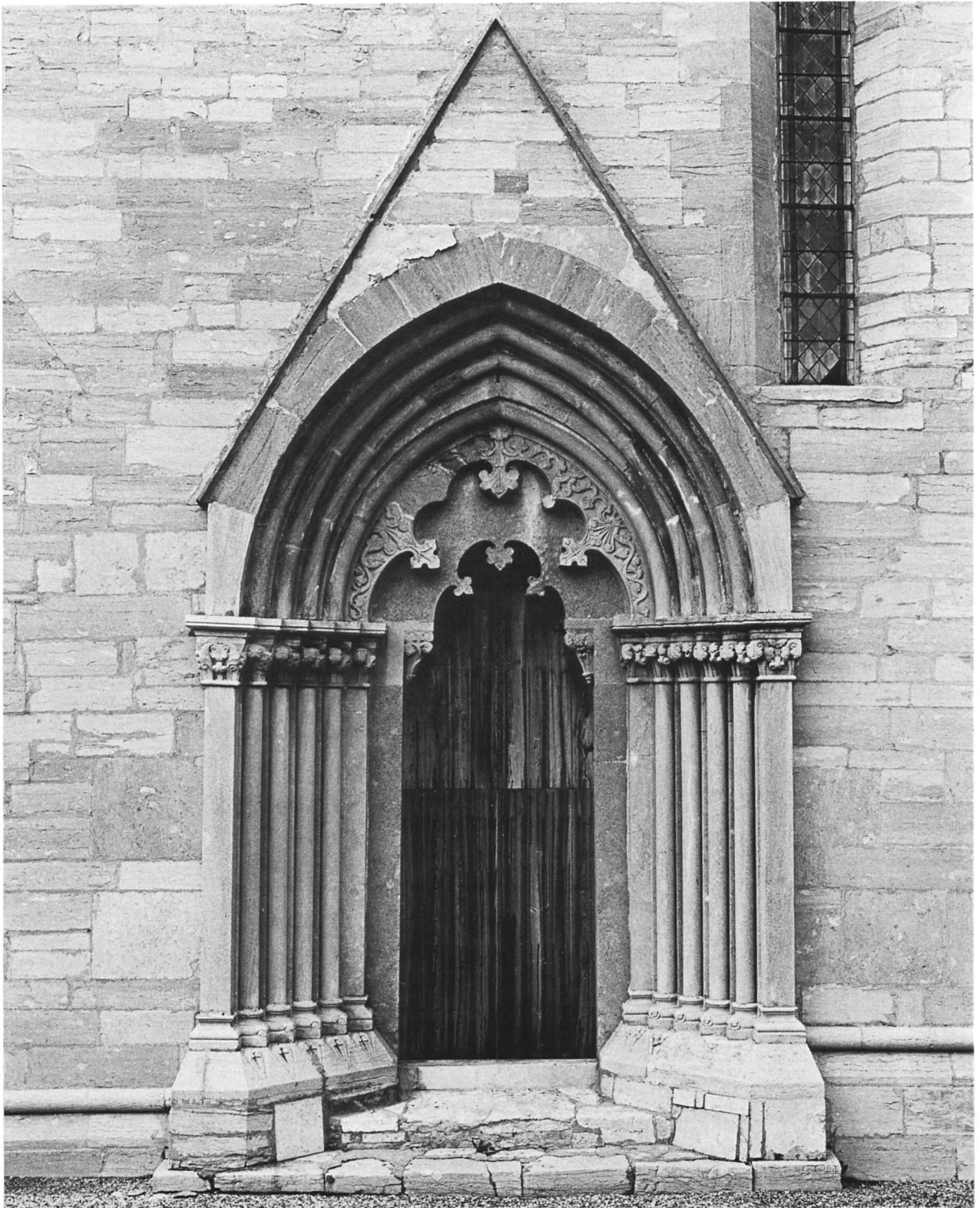

Fig 660. Korets södra portal, omkr 1300. Foto R Hejdström 1974.

The S portal of the chancel, c 1300.

Fig 661. Korets södra portal, västra kapitälbandedet. Foto R Hejdström 1974.

The S portal of the chancel, W capital frieze.

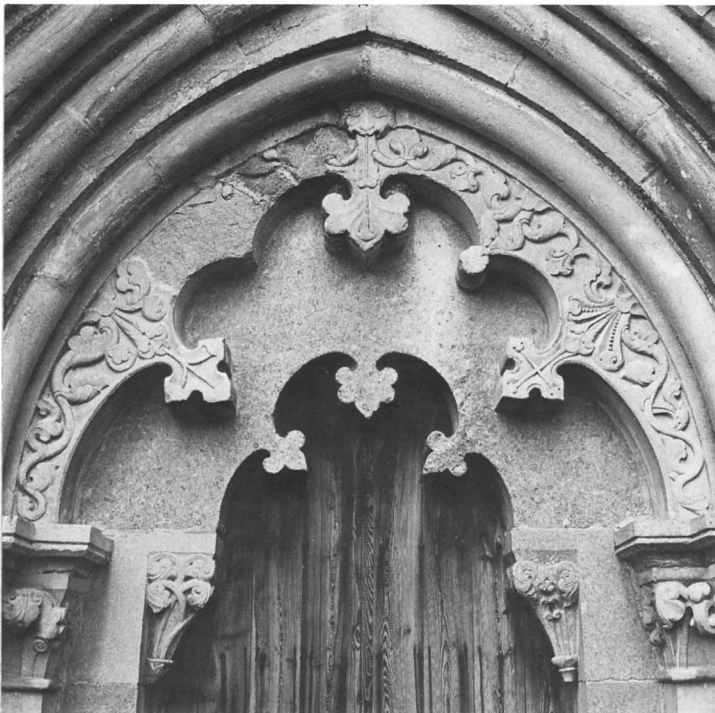

Fig 662. Korets södra portal, tympanonfältet. Foto R Hejdström 1974.

The S portal of the chancel, tympanum.

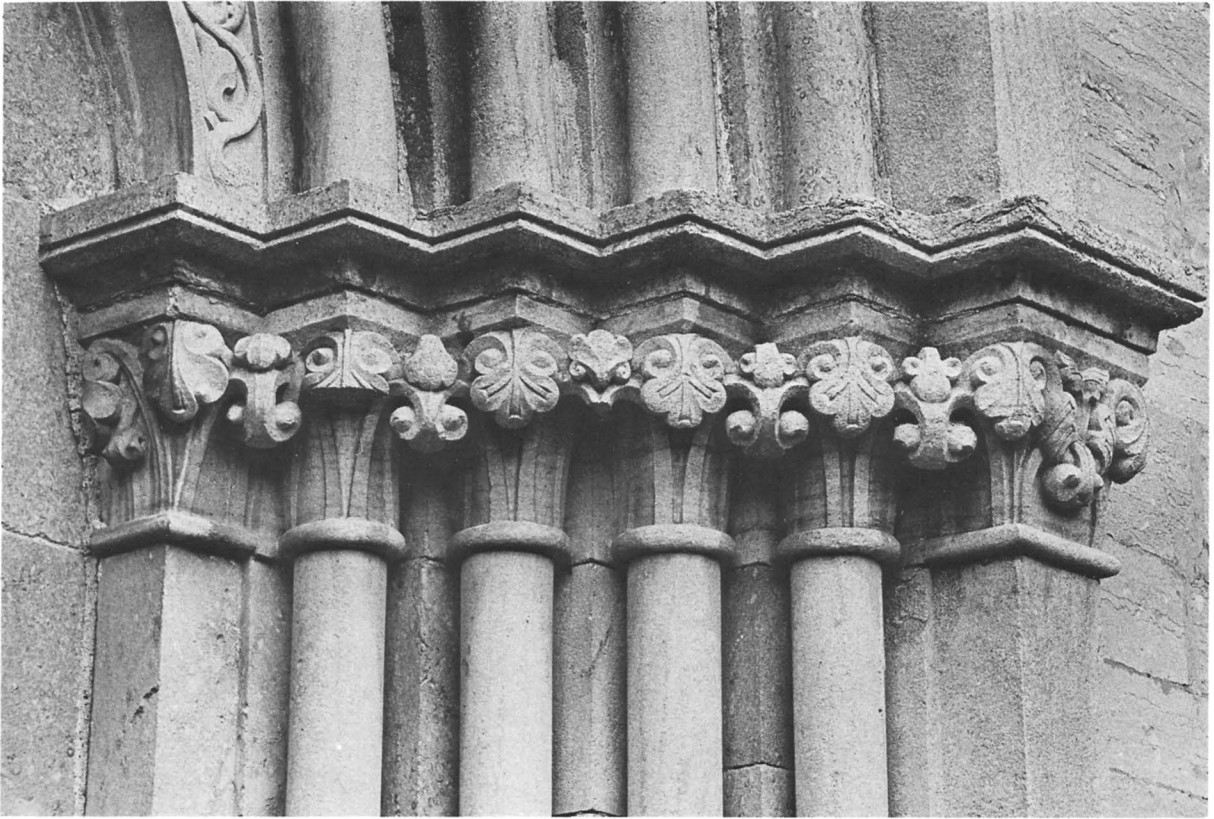

Fig 663. Korets södra portal, östra kapitälbandet. Foto R Hejdström 1974.

The S portal of the chancel, E capital frieze.

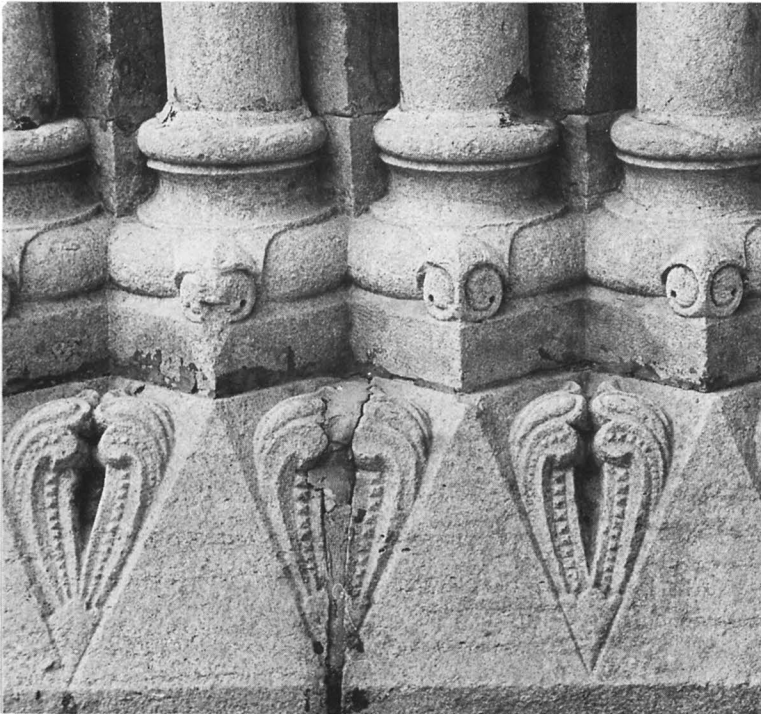

Fig 664. Korets södra portal, västra basbandet. Foto R Hejdström 1974.

The S portal of the chancel, W base frieze.

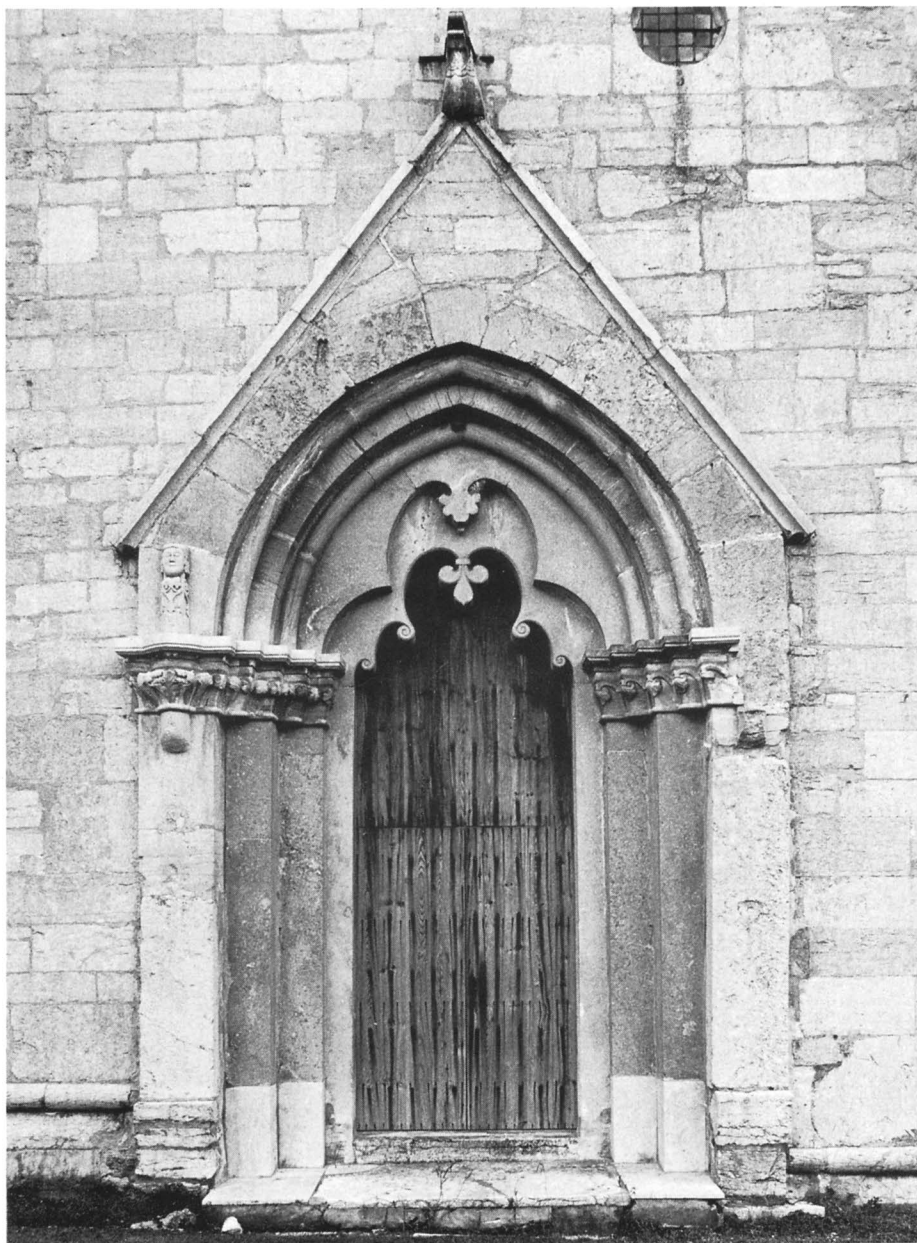

Fig 665. Korets norra portal, omkr 1300. Foto R Hejdström 1975.

The N portal of the chancel, c 1300.

ny sten insattes i båda sidornas baspartier samt i den yttersta delen av den västra täcklisten.

Portalens inre omfattning har hörnkedjor av huggen kalksten och avslutas uppåt i en trubbig triangelbåge. Bomhål saknas. Dörr av stående brunbetsade furubränder, vars övre del ej kan öppnas. Dörren är invändigt klädd med liggande gråmålade bräder. Den tillkom vid restaureringen 1958–60. Den föregående dörren härörde från en restaurering på 1890-talet.

Korets norra portal, kallad »Brudporten»,²⁵ är placerad något längre åt väster i förhållande till den södra. Liksom sydportalen är den uppförd av omväxlande rödaktig, grå och gulgrå kalksten i rikt färgspel (fig 665). Portalöppningen är avtrappad tvåsprängig. I sprången har säkerligen ursprungligen stått kolonner, men dessa har nu bortfallit. Arkivolten har rätvinkliga språng med insatta rundstavar. De inre posterna vilar på en hög tröskel och uppbär en konturerad tym-

Fig 666. Korets norra portal, tympanonfältet. Foto R Hejström 1974.

The N portal of the chancel, tympanum.

panonskiva med voluter och överst en dropsten i form av en lilja (fig 666). Tympanonskivan täcks delvis av en mantel med trepassformad kontur, överst en dropsten i form av en palmett. Kapitälbanden är dekorerade med huggen stiliserad växtornamentik i form av blad och stänglar, olikartat utformade på östra och västra banden (fig 667, 669). De är båda försedda med profilerade täckplattor. Baserna, som nu är söndervittrade och avlägsnade hade säkerligen en liknande utformning

som södra portalens, dvs med huggen stiliserad växtornamentik. Vimpergen täcks av hålkälade kalkstensskivor och kröns av ett gapande lejonhuvud av huggen kalksten (fig 668).

På de yttre posterna ovanför kapitälbanden har på båda sidor funnits stensulptur i hög relief. På östra sidan är den bevarad och består av ett huvud, samt nedanför detta stiliserade växtslingor (fig 670).

Portalen är delvis svårt skadad genom vittring. Som

Fig 667. Korets norra portal, östra kapitalbandet. Foto R Hejdström 1974.

The N portal of the chancel, E capital frieze.

Fig 668. Korets norra portal, krönfigur av huggen kalksten. Foto R Hejdström 1974.

The N portal of the chancel, crown figure in carved limestone.

Fig 669. Korets norra portal, västra kapitälbandet. Foto R Hejdström 1974.

The N portal of the chancel, W capital frieze.

Fig 670. Korets norra portal, östra yttre portens krönfigur. Foto R Hejdström 1974.

The N portal of the chancel, crown figure of the outer E pillar.

Fig 671. Fönster i det romanska korets södra korsarm, inmurat i det nuvarande korets sydmur. Foto S Hallgren 1964.

A window in the S transept of the Romanesque chancel, built into the present S wall of the chancel.

nämnts har de ursprungliga baserna delvis avlägsnats och ersatts med nya delar, liksom en stor del av kapitälbandens täcklistor. Detta skedde 1943 samt vid restaureringen 1958–60. Vimpergens krönfigur har fastsatts vid muren med ett järnbeslag.

Portalens inre omfattning har hörnkedjor av huggen kalksten samt avslutas uppåt i en trubbig triangelbåge. Två trappsteg leder ned till kyrkorummets golv. Bomrännor saknas. Dörr av stående brunbetsade furubränder, på insidan klädd med gråmålade liggande bränder. Övre delen av dörren kan ej öppnas.

Fönster

Kyrkan har fönsteröppningar åt alla väderstreck utom i väster där en igenmurad tornbåge tyder på att man redan under romansk tid planerade ett torn. Alla fönsteröppningar är ursprungliga men några av dem har förstörats, vilket skedde under 1800-talet.

Långhuset har fyra fönsteröppningar, tre på södra

sidan och en på norra. Alla dessa fönster är likartat utformade, de är höga, rundbågiga och har yttre omfattningar samt solbänkar av huggen kalksten. Fönstrens inre snedsmygiga omfattningar är putsade och kalkade. De har alla förlängts nedåt ca 60 cm. Detta skedde troligen 1876 då man enligt stämmoprotokoll hade sammanträtt för att »öfverlägga och besluta om väckt förslag att de fyra mindre fönsterna på kyrkans södra och norra sida skulle förlängas nedåt så mycket som det äfven den sydvestra kyrkodörren befintliga fönstret tillät eller omkring två fot».

I det nuvarande korets södra mur har en gavel från det romanska koret med dess tvärskepp bevarats (fig 644). I gaveln finns två mindre fönsteröppningar. Den nedre är i yttre omfattningen rundbågig (fig 671), medan dageröppningen är fyrpassformad. Solbänken i form av en vulst är ovanligt högt placerad. Den övre öppningen är ett litet rundfönster, som förmodligen upplyst en övre våning i den romanska korsarmen,

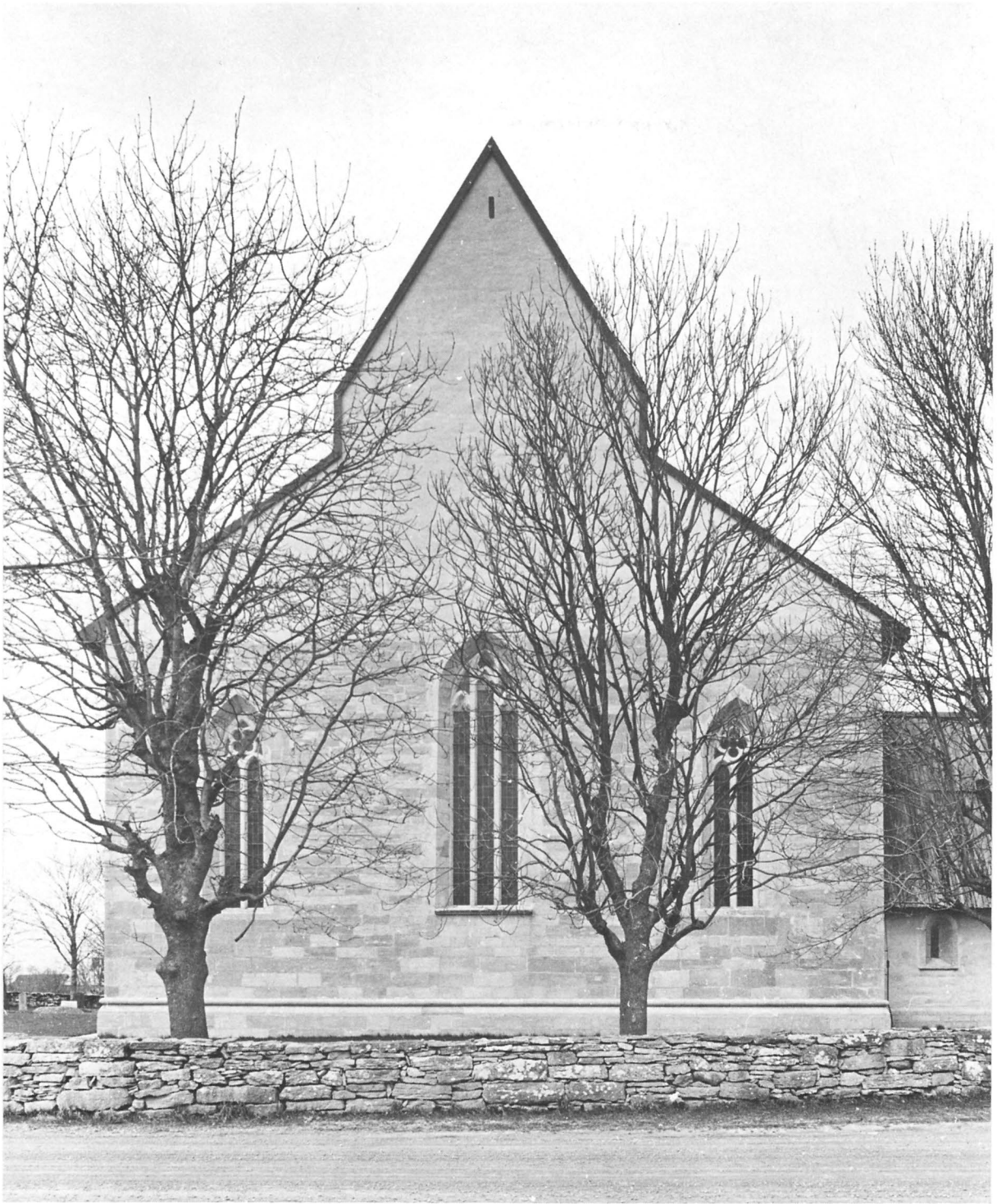

Fig 672. Det gotiska korets östra fasad. Foto S Hallgren 1964.

The E front of the Gothic chancel.

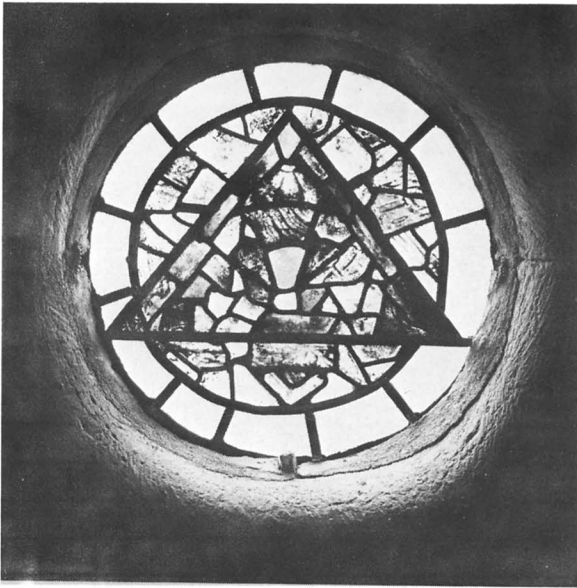

Fig 673. Rundfönster i korets södra mur med mosaik sammansatt av medeltida glasmålningsfragment. Foto S Hallgren 1964.

Round window in the S wall of the chancel, with mosaic made of fragments of medieval stained glass.

Fig 674. Trappa i långhusets norra mur med öppning mot långhuset. Foto R Hejdström 1974.

Staircase in the N wall of the nave, opening into the nave.

möjligen använd som härbärke eller liknande. Dageröppningen omges utvändigt av en fint huggen vulst av kalksten. Vid restaureringen 1958–60 insattes i båda dessa fönster medeltida glasmålningsfragment, som påträffats under korgolvet (se glasmålningar nedan).

Jämte de nyss beskrivna små fönstren i den bevarade romanska gaveln har koret fem större fönsteröppningar, tre mycket stora i östra muren,²⁶ samt två mindre i södra resp norra muren.

De tre ovanligt stora fönstren i östra muren har alla yttre och inre omfattningar av huggen kalksten (fig 672). Det mellersta som är störst, är genom poster av kalksten delat i tre fack. Posterna uppbär trifolieformade avslutningar, av vilka det mellersta är högst placerat. De två något lägre sidofönstren är genom en post av kalksten delade i två fack och avslutas uppåt i spetsiga bågar samt rikt utformade masverk bestående av ett uthugget fyrpass, av vilka det södra är liggande medan det norra ställts på kant. Fönstren har sannolikt alla ursprungligen varit helt fyllda med glasmålningar. I det mellersta fönstret är fyra topprutor bevarade (se Glasmålningar nedan).

Korets båda mindre fönster, i norra resp södra muren, är mycket högt placerade, vilket kan bero på att man avsett att de skulle komma ungefär på samma höjd som långhusfönstren. De yttre omfattningarna av huggen kalksten är båda rundbågiga varför man har skäl att förmoda att man använt material från det rivna romanska koret. Fönstrens dageröppningar avslutas dock uppåt i en trubbig spetsbåge. Fönstrens inre omfattning och smygar är putsade och kalkade. I korets norra mur finns också ett litet rundfönster, som upplyser den murtrappa, som från långhusets nordöstra hörn löper i muren upp till korvinden (fig 677). Liksom rundfönstret i södra muren har dess omfattning huggits ur två sammanfogade block, som vid dageröppningen försetts med en vulst. Även detta fönster har således säkerligen ursprungligen ingått i det romanska koret. Sakristians fönster beskrivs nedan.

Takryttaren

Som redan nämnts avsåg man uppenbarligen redan vid det romanska långhusets uppförande att bygga ett torn. Då detta av okända skäl ej blev av lät man i stället bygga två takryttare, en över långhusets västra del samt en något mindre över korets östra del.²⁷ Takryttaren över långhuset har bibehållits, medan den mindre på kortket avlägsnades på 1700-talet (se nedan).

Uppgången till kyrkans vindar och takryttaren sker genom en murtrappa i kyrkans norra mur med ingång i långhusets östligaste travé. Muren har här för att kunna rymma trappan gjorts ca 50 cm bredare (fig 647). Ingången har en rakövertäckt omfattning av huggen kalksten. Öppningen stängs med en dörr av liggande furubränder tillkommen vid restaureringen 1958–60.

Murtrappan är till en början rak, men svänger sedan en aning åt norr när den löper in i kormuren. Den är huvudsakligen uppförd av kalksten. Trappan täcks i sin nedre del av ett tunnvalv. Denna del (upp till nischen mot långhuset) är på väggarna och i valvet vitkalkad. Övre delen av trappans lopp täcks av kalkstensblock, av vilka några är fint huggna, troligen återanvänt material från det äldre koret. Trappan upplyses dels av en liten rektangulär öppning mot långhuset, dels av ett rundfönster i kormuren. I höjd med öppningen mot långhuset vidgas trappan till ett 60×60 cm stort podium (fig 676). Möjligen kan öppningen ha tjänstgjort som predikstol under medeltiden (mera härom nedan). Rundfönstret som vetter åt norr har vid dageröppningen en vulst (fig 677) av huggen kalksten. Trappan mynnar på korvinden.

Fig 675. Podium i innertrappan vid öppning mot långhuset. Foto R Hejdström 1974.

Podium in the inner staircase at the opening into the nave.

Fig 676. Trappan i långhusets norra mur samt öppning mot långhuset, 1 : 100. Uppm J Söderberg 1974.

Staircase in the N wall of the nave and the opening into the nave.

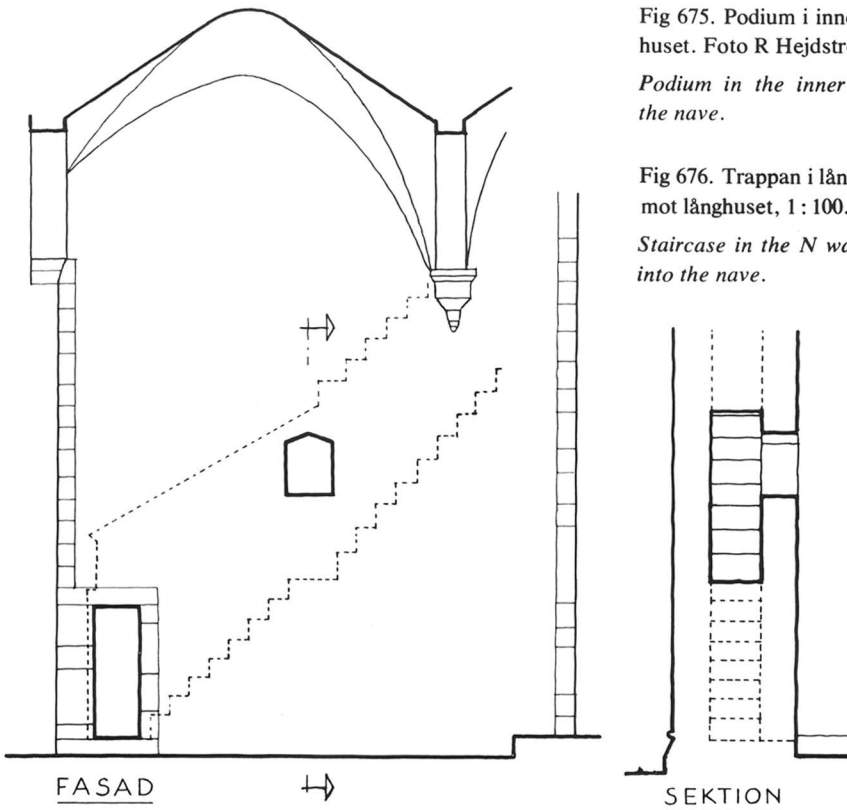

Fig 677. Rundfönster i murtrappans övre lopp. Foto R Hejdström 1974.

Round window in the upper flight of the wall staircase.

På trätrappor och bryggor förs man över kor- och långhusvinden till takryttaren, som är placerad invid långhusets västra gavel. En stege för upp till en lucka av kopparplåt, som leder genom taket till takryttaren. Denna är utförd som en lanternin, åttkantig med en rektangulär ljudöppning i varje fält, alltså två åt varje väderstreck. Takryttaren kröns av en likaledes oktagon spiral som slutar i en hjärtstock av trä och en järnten med kula samt överst en tupp av kopparplåt med initialerna G K (Gustaf Klingwall) och årtalet 1778. Hela takryttaren är liksom kyrkans yttertak klädd med kopparplåt. I takryttaren hänger den medeltida klockan (se nedan).

Denna takryttare tillkom vid restaureringen 1958–60 med en likartad föregångare som förebild. Den nya är dock något smäckrare samt något lägre än den äldre. Den nya placerades också något längre åt öster. Den förra hade med sin västra del stått något utanför långhusets västra gavel. Den äldre takryttaren, som var

täckt med tjärade bräder, hade tillkommit 1779 då enligt räkenskaperna »Torn-byggaren, Krono Båts mannen Hans Hässelby arbetat på tornet och taket 63 dagar ...» 1778 skänkte kyrkoherden i pastoratet, Gustaf Klingwall²⁸ »En ny målad tupp af koppar, med tjocka Mässing gängar i wändnings puncten, wog in emot 4 skålp, tillika med en ny och målad knapp». Det ovan omtalade tornet över kortaket, som troligen också det till sitt ursprung var medeltida, men senare ombyggt, revs enligt räkenskaperna 1793. Enligt en bevarad teckning från 1700-talet stod det över kortaket östligaste del. Det var smalt och betydligt mindre än takryttaren över långhuset (fig 678). Med tanke på att denna takryttare var liten och klen uppbyggd kan den knappast ha tjänstgjort som klocktorn utan endast varit till prydnad.

Sakristian

Sakristian på korets norra sida har ej förband med koret och sockeln är betydligt enklare och lägre, en

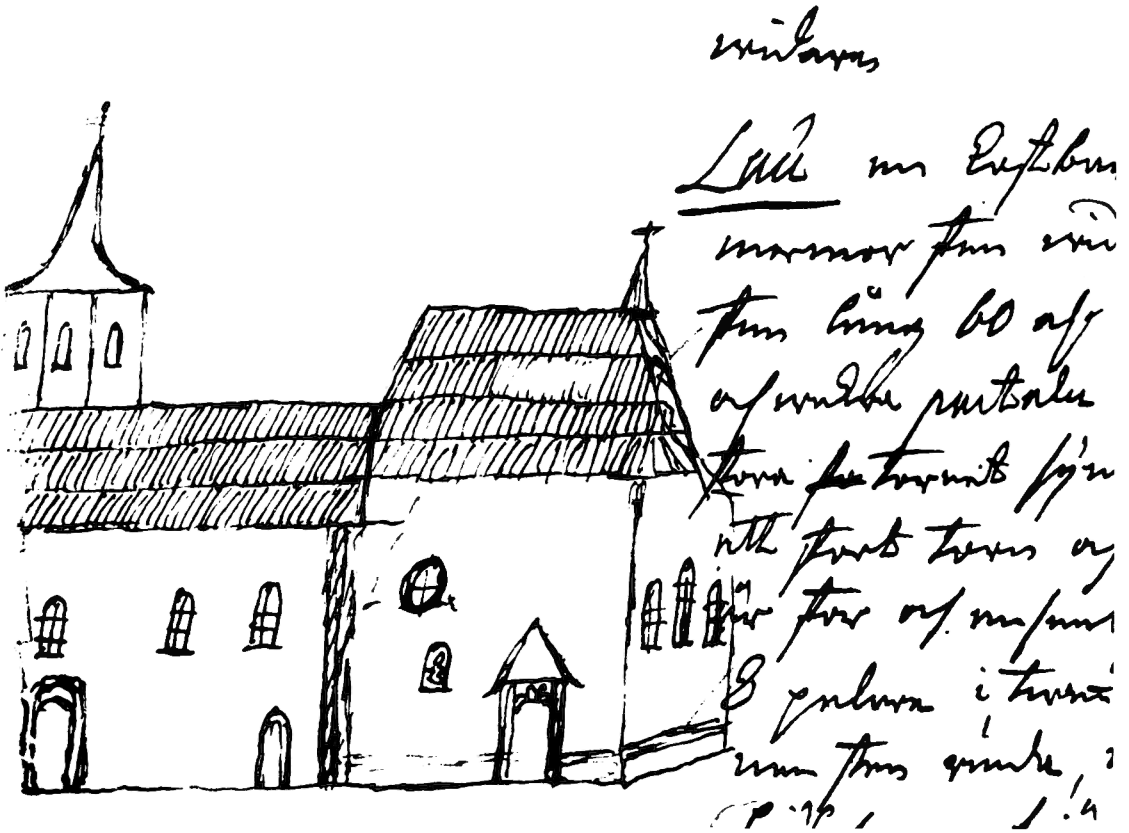

Fig 678. Kyrkan från söder vid 1700-talets mitt, märk takryttaren över koret. Teckn i J Wallin, KB.

The church from S in the mid-18th century; note the flèche above the chancel.

svagt hålkälad sockel utan rundstav (fig 679). Den är uppförd av kalksten, som i omfattningar och hörnkedjor är huggen, eljest endast tuktad. Detta innebär att dess fasader i motsats till korets men i likhet med långhusets är putsade och kalkade. Den putsades och avfärgades i grått senast vid restaureringen 1958–60.

Sakristian har tre fönsteröppningar, två i norr och en i öster. Den nedre i norra muren är störst med omfattning av huggen kalksten, uppåt avslutad i ett trepass (fig 679). Det östra fönstret är rundbågigt och har omfattning av huggen kalksten. Båda dessa fönster ger ljus åt sakristierummet. Det tredje fönstret, som är placerat på norra sidan upplyser sakristians vind. Det är spetsbågigt med omfattning av huggen kalksten. Det är troligt att åtminstone de två större fönstren ursprungligen hört till det romanska koret.

I sakristians norra gavelfält finns en liten stensulptur av kalksten inmurad (fig 680). Det är en ovanlig figurframställning, som säkerligen härrör från det ro-

manska koret och alltså sekundärt har inmurats här. Figuren har rund bål med korta armar och ben. Det stora huvudet med öppen mun och mandelformade ögon omslutes till synes av en huva. Över bröstet löper ett skärpliknande band. De knutna händerna hålls intill kinderna.

Sakristian täcks av ett sadeltak med stark lutning. Det består av vattrandade tjärade furubränder, som omlades vid restaureringen 1958–60. Skorstenen som nu är ur funktion härrör från tiden då sakristian uppvärmdes med en kakelugn.

Från kyrkorummet nås sakristian genom en rundbågig ingång i korets norra mur (fig 681). Den har omfattning av huggen kalksten. Tre trappsteg av kalksten leder upp till dörröppningen. Dörr av stående furubränder utvändigt klädd med profilerade blåmålade bräder i vinkelmönster. Beslag av svartmålat smidesjärn samt nyckelskylt med året 1785. I kyrkans räkenskaper finns 1788 en utgift åt »Skolmästaren för Sacristie dör-

Fig 679. Sakristian på korets norra sida från nordost. Foto R Hejdström 1974.

The vestry on the N side of the chancel from NE.

rens förfärdigande ...» och 1802 får han betalt för dörrens lagning och samtidigt får Lars Botils ersättning »för smidning till Sacristi – dör».

Sakristians väggar och valv är putsade och vitkalkade. Rummet täcks av ett kryssvalv, vilket synbarligen tillkommit i direkt samband med sakristians uppförande. I tre hörn finns små valvkonsoleer av kalksten.

Golvet, som ligger ca 30 cm högre än korgolvet, består av slipade kalkstensplattor inlagda samtidigt med kyrkans övriga golv vid restaureringen 1958–60. Ursprungligen hade sakristian brädgolv, vilket framgår av räkenskaperna, som återkommande talar om dess reparande. 1840 inlades enligt samma källa ett golv av sten.

Sakristian hade en tid öppen spis, troligen från

Fig 680. Kalkstensskulptur inmurad i sakristians norra gavelröste. Foto R Hejdström 1974.

Limestone sculpture built into the N gable of the vestry.

1700-talets slut. Denna ersattes 1840 med en kakelugn, som enligt kyrkorådsprotokoll försågs med murad skorsten 1916 (bevarad).

Yttertak

Alla yttertak med undantag för sakristians är belagda med kopparplåt. Detta skedde vid den omfattande restaureringen 1958–60. Ursprungligen var säkerligen alla tak täckta med bräder eller spån. En tid hade långhuset tegeltak.

De ovanligt stora takytorna har under århundradenas lopp inneburit kostnadskrävande reparationer för församlingen. Vid en visitation 1763 anmärktes: »Kyrckan i Low äfwenså (i gott stånd), allenast medlersta Taket är bofälligt det Kyrckan, för Takets widlyftighets skull, icke så brått förmår nedtaga och ånyo omläggja.» Några år senare, 1765, är taken åter på tal vid

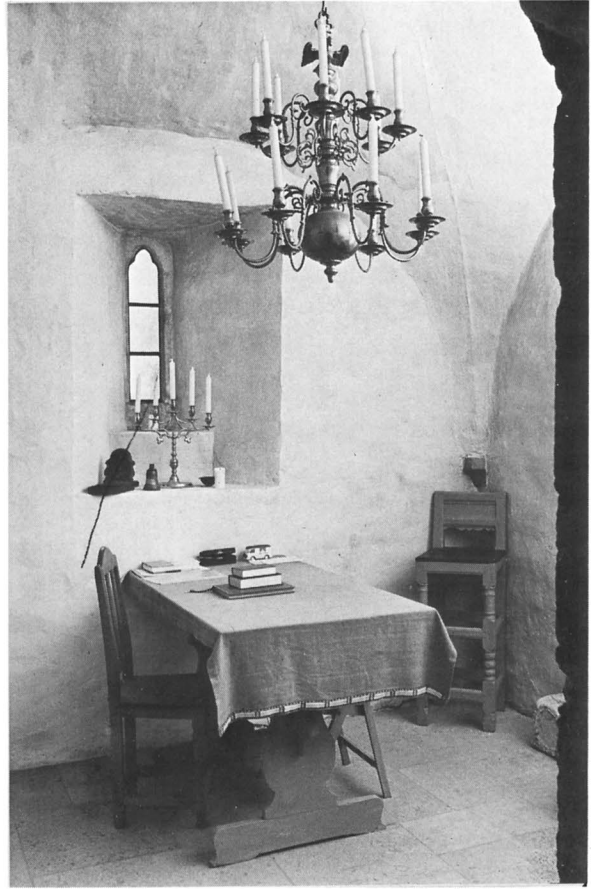

Fig 681. Interiör av sakristian mot norr. Foto R Hejdström 1975.

Interior of the vestry looking N.

en visitation: »... allenast Taken tarfwa Reparation, hwilken de nödgats i år uppskjuta i brist af Bräder, men lofwade nästkommande Sommar . . . densamma företaga. Praesul uppmuntrade dem att framdeles wara omtänkte huru de kunde förse sine skjöna Kyrkor med Tegel Tak, föreställande hwad för en besparing det skulle blifwa i framtiden både uppå skog och omkostnad. Härtill war de ei heller obenägne, utan wille framdeles, sedan Taken woro wäl med bräder reparerade, se till, huru detta nyttiga Förslag måtte wärkställas.»²⁹

Endast en del av taken belades med tegel efter detta yrkande. Det framgår av räkenskaperna under de närmaste årtiondena. År 1790 utbetalades medel till »Bördning på den delen af Norra Lilla Taket, som med Tegel warit belagdt». De övriga delarna av taken belades som tidigare med bräder fram till restaureringen 1958–60 då de täcktes med kopparplåt. Tegel hade

Fig 682. Korets takstol mot öster. Foto R Hejdström 1974.

Roof truss of vestry looking E.

av allt att döma även tidigare kommit till användning som taktäckning. I ett stämmoprotokoll från 1711 antecknades nämligen: »... teglet på Kyrkian måste läggas i Kalk, emedan dropp för därffvar elliest hvalffvet, som låfvades i höst.» Detta tyder på att kyrkans tak åtminstone delvis var täckt med tegel vid denna tid.

Takstolarna över långhuset och koret består av kraftiga bilade bjälkar (fig 682). Över långhuset finns ett stort sadeltak med trubbig vinkel, medan koret täcks av ett tak med basilikaliknande form, vilket på Gotland eljest endast förekommer över långhuset i grannkyrkan i När. Av kyrkans arkivalier framgår att båda taken ursprungligen haft likartad utformning. Takstolen över långhuset förnyades till stora delar vid en omfattande ombyggnad 1756, då enligt stämmoprotokollet även takvinkeln ändrades: »... blef enteln långt omsider arbetet företagit på Laus stora Kyrkjo-Tak, tå Johan Sorbys uti Gothem bewist sig rätt så som en Konstmästare, emedan han på behändigt sätt spelte up båda

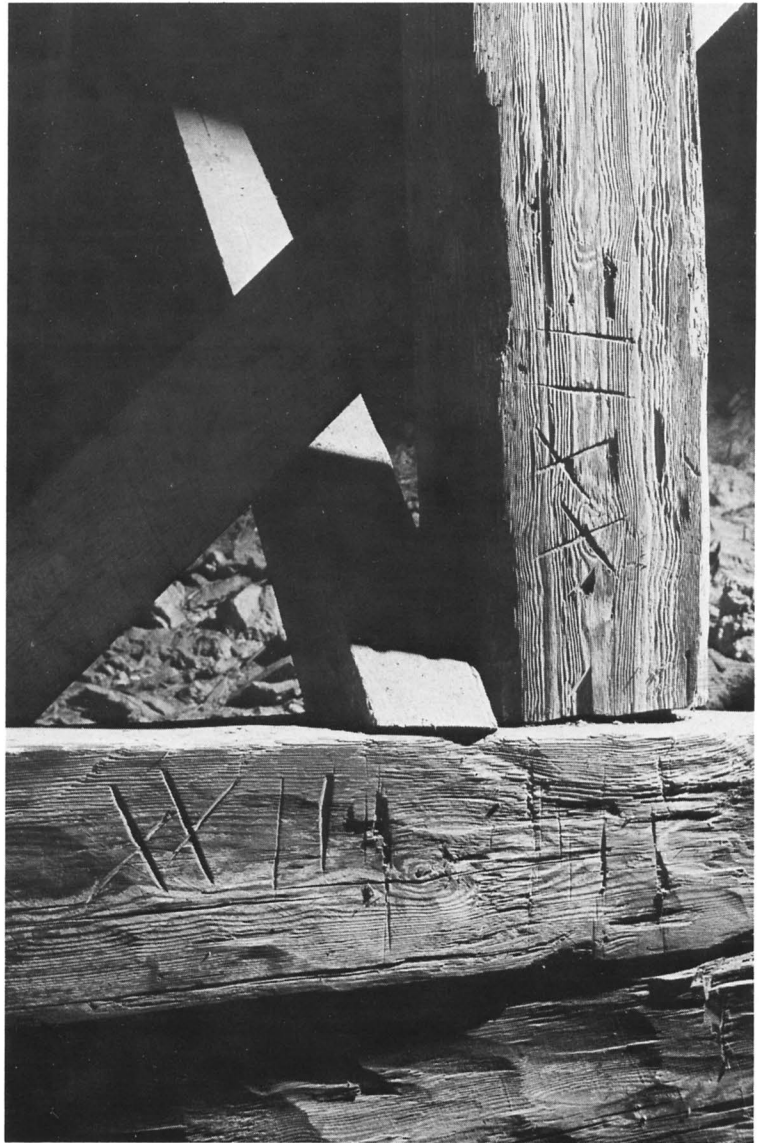
sidorna på Taket, så at i stället för det, at til förene war mitt på ymso sider af Taken en Buktt så at Taket war brutit, så at öfre delen stod mera perpendiculaire och det nedra mera horizontalt, så blef det nu så ändrat, at hela Taket på hwardera sidan står i en linea. Arbetet gick lättare af, än man sig någonsin kunnat föreställa.» Som framgår av ett stämmoprotokoll från 1771 var problemen med de stora taken ej avhjälpta med denna åtgärd: »Som ingenting är angelägnare, än i höst förse Kyrkans tak och torn så, att de swåraste och farligaste dropp kunde förekommas; ty kommo Sokenmännen öfwerens, att straxt efter Michaëlis dag bota taket, så öfwer själfwa Kyrkan, som Sakristian, samt flicka på det gamla odugeliga tornet, hwad man kan och nödwändigt är.»

Korets takstol är säkerligen till sin utformning och konstruktion medeltida, även om åtskilliga bjälkar har måst bytas ut på grund av röta. En stor del av materialet i långhusets takstol torde också vara ursprungligt.

Fig 683. Inpassningsmärken på korets takstolsbjälkar. Foto R Hejdström 1974.

Fitting marks on the roof truss beams of the chancel.

På en stor del av bjälkarna i korets takstol finns inhuggna märken, s k inpassningsmärken, som tillkom när takstolen byggdes. Det är romerska siffror (fig 683) som inhuggits grovt på de bilade bjälkarnas långsidor vid hopfogningsställena (jfr en träkonstruktion i Alva kyrkas torn, SvK Go VI, s 290 f samt fig 338). Takstolarna har förstärkts vid flera tillfällen, senast vid restaureringen 1958–60.

Interiör

Kyrkans interiör utgör en imponerande anblick, ett av Gotlands största kyrkorum, vars medeltida karaktär

starkt betonades vid den genomgripande restaureringen 1958–60. Detta skedde bla genom att man avlägsnade all bänkinredning i långhuset (fig 684).

De båda byggnadsdelarna koret och långhuset, som uppförts med ganska stort tidsintervall, utgör ett enda stort lika brett rum med femton höga valv uppburna av åtta stora kolonner. Denna för Gotlands kyrkoarkitektur ovanliga rumsbildning har tillkommit genom tillbyggnaden av det stora gotiska koret, som fick ersätta ett romanskt kor, vilket troligen hade absid samt korsarmar åt norr och söder.

Kyrkorummets väggar och valv är med undantag för

Fig 684. Interiör mot väster. Foto S Hallgren 1964.

Interior looking W.

bågar med huggen omfattning putsade och vitkalkade. Detta är säkerligen den ursprungliga behandlingen, som man sedan fortsatt med ända till våra dagar. Detta kan bli utläsas av kyrkans arkivalier. En omfattande förnyelse av kyrkorummet i detta avseende utfördes 1807, då väggarna inte bara vitkalkades utan också delvis målades med svart färg i linjer och kvadermönster främst i bågar, kring omfattningar och i valv. Troligen företogs en yttre renovering 1805, varefter man 1807 fortsatte med interiören. Årtalet 1805 är utvändigt målat i långhusets lilla sydöstra portal (fig 651). På äldre fotografier ses årtal 1807 invändigt målat på korets östra vägg ovanför altaret (fig 712). I ett stämoprotokoll från 1805 kan man läsa: »Sedan efter Pastors med Soknens äldsta och husbönder skedde öfverenskommelse Lau Kyrkas bristfälligheter i anseende till Murarna medelst rappning och klistring med mera

borde botas och att sådant i denna sommar skulle företagas, samt en förständig Mästare till detta arbetes bedrifwande sökas och antagas hafwa Pastor med kyrkoföreståndare dertill utsedt och samtalat med mästern Nils Rumberg . . . som ock nu är tillstädes för att oförtöfwat begynna detta arbete . . . och besluta en wis ordning, nödig till arbetets ordentel. och försvarliga bedrifwande.»

År 1876 var det åter aktuellt med en putsning av kyrkans väggar. Denna gång gällde det dock främst korets östra vägg, som var särskilt illa åtgången. »I följd af murkräfta hade den gamla rappningen dels vid första vidrörande affallit, dels suttit så löst, att den ej längre kunde bibehållas. Muren hade därför nästan helt och hållet måst blottas. Att lemna den i detta halfärdiga skick ginge omöjlig an, hvarjemte dess i-ståndsättande nu, då ställningar voro uppförda, komme

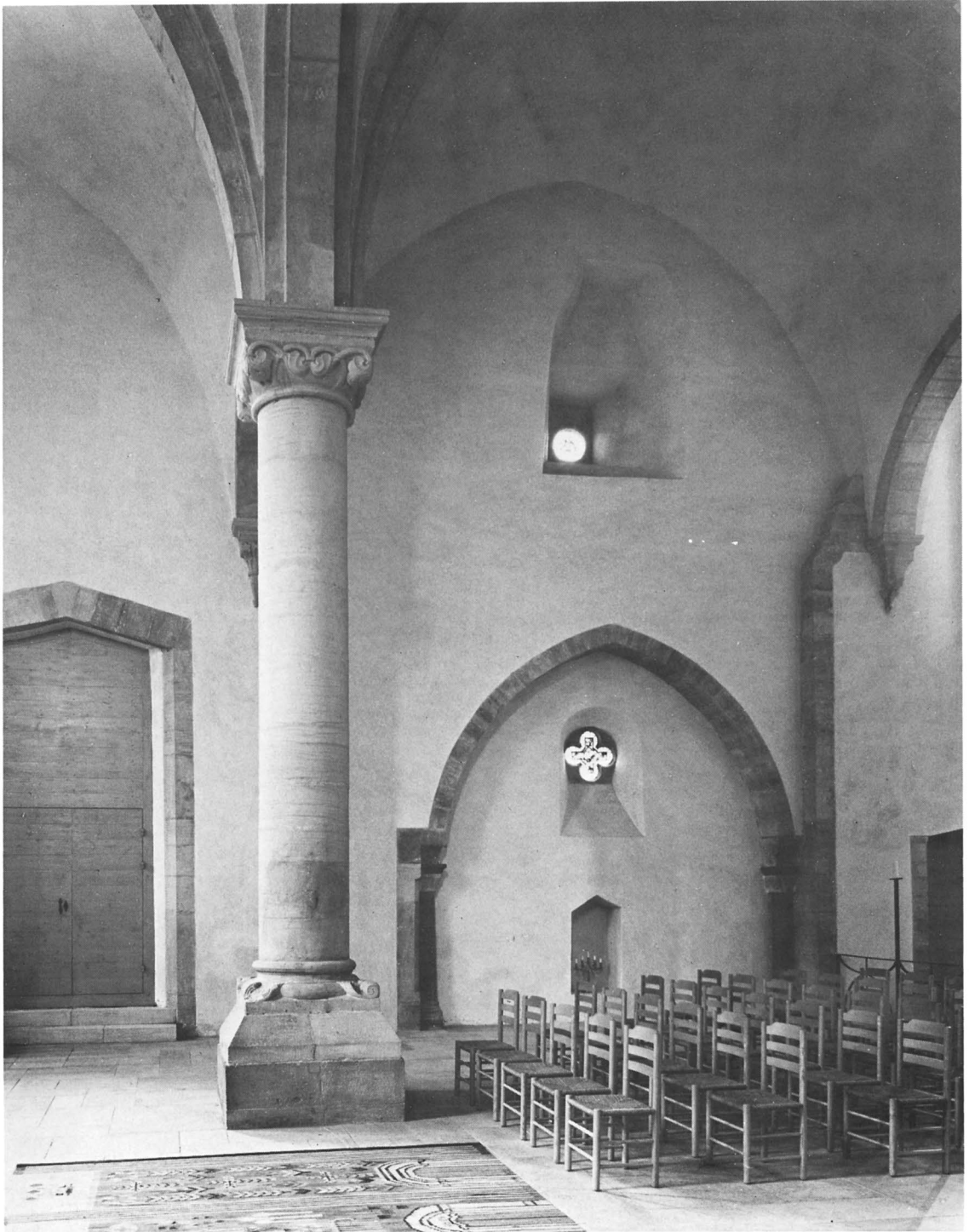

Fig 685. Korets södra vägg med båge och fönster från det romanska korets södra korsarm. Foto S Hallgren 1964.

The S wall of the chancel with arch and window from the S transept of the Romanesque chancel.

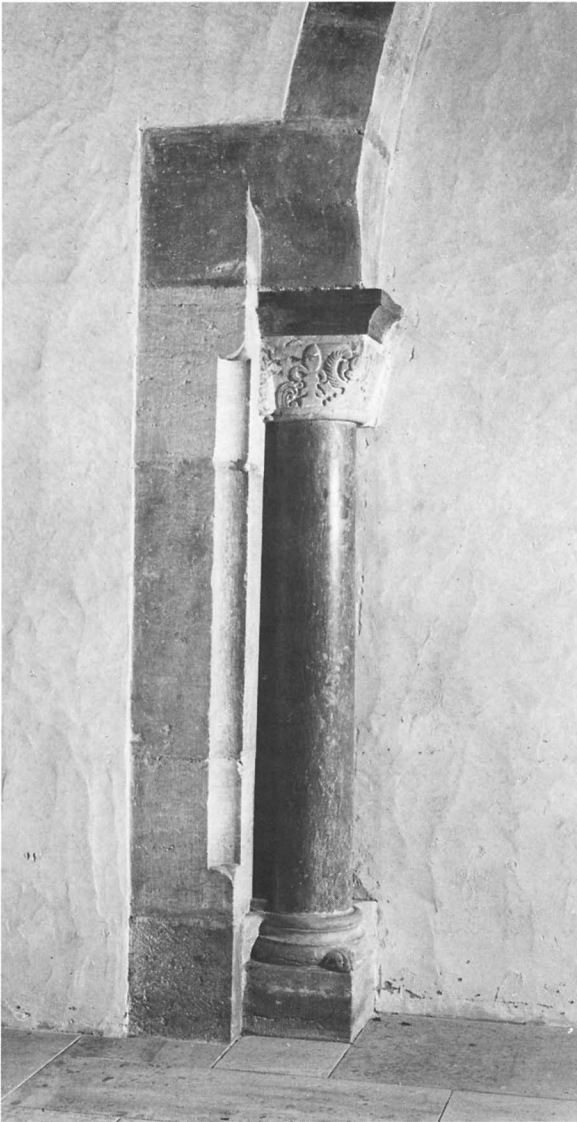

Fig 686. Den romanska bågens östra anfang. Foto S Hallgren 1964.

The E springer of the Romanesque arch.

att medföra mycket ringare kostnad än framdeles skulle erfordras.» Även i senare tid och då detta skrivs (1975) har just östra kormuren varit svårt fuktskadad, sannolikt till största delen på grund av de stora fönstrens otäthet samt solbänkarnas felaktiga lutningsvinkel.

Den senaste putsningen och kalkningen av kyrkorummet utfördes i samband med kyrkans restaurering 1958–60. I tornbågens igenmurning i långhusets västra mur är väggen prydd med en omfattande kalkmålningss-

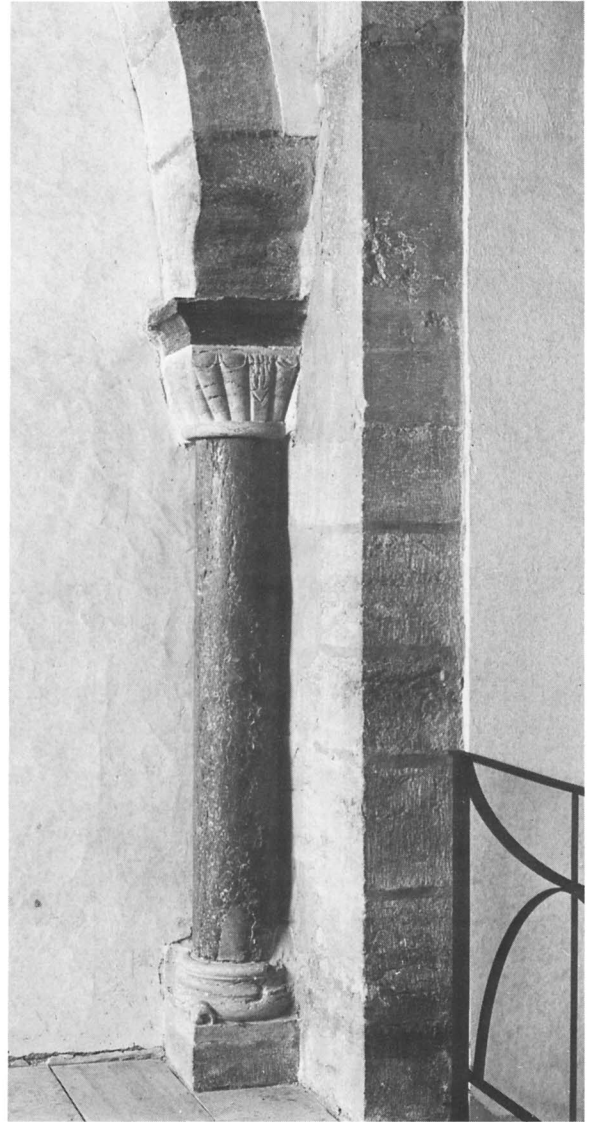

Fig 687. Den romanska bågens västra anfang. Foto S Hallgren 1964.

The W springer of the Romanesque arch.

svit från 1520 samt en ornamentalt fris från 1200-talet. Dessa målningar framtoqs vid den nyss nämnda restaureringen.

Bågar

Tornbågen i långhusets västra mur är rundbågig (svagt spetsig i översta delen) och mycket vid (fig 684). Den bör vara samtidig med långhusets uppförande under 1200-talets förra hälft. Bågen är nu helt igenmurad, vilket sannolikt skedde när man insåg att man ej kunde

Fig 688. Den romanska bågens östra kapital. Foto S Hallgren 1964.

The E capital of the Romanesque arch.

Fig 689. Den romanska bågens västra kapital. Foto S Hallgren 1964.

The W capital of the Romanesque arch.

förverkliga planerna på ett torn. En tid torde den ha varit provisoriskt igensatt med bräder. Upp till de ganska lågt sittande skråkantade anfangslisterna är bågen uppförd av fint huggen kalksten. En målad ornamental fris på igenmurningens putsade och kalkade yta är till sin karaktär romansk, vilket måste innebära att bågen igenmurats tidigt, sannolikt före det nuvarande gotiska korets tillkomst (se neJan under Kalkmålningar).

I korets västra travé finns i södra muren en båge, som säkerligen hört samman med det äldre korets södra korsarm (fig 685). Denna är svagt spetsbågig, vilket torde bero på en förändring av bågens övre del i samband med det gotiska korets tillkomst. Bågens omfattning är av huggen kalksten, omväxlande rödaktig och gulgrå. Den uppbärs av slipade kolonnetter av mörkbrun kalksten med baser och kapital av grå kalksten. Baserna är försedda med hålkäl, vulst och hörnblad (fig 686). Det västra kapitalet är utformat som ett veckkapital med huggna avrundningar upptill (fig 689), medan det östra kapitalet försetts med stiliserad växtornamentik, som uppvisar viss likhet med sydvästra långhusportalens västra yttre kapitalornamentik (fig 688). Av bla denna anledning vägar man förmoda att långhuset och det romanska nu rivna koret uppförts ungefär samtidigt under 1200-talets förra hälft (se kyrkans byggnadshistoria).

Fig 690. Romanskt kapital, örncapital, som troligen hört samman med det romanska koret. Foto S Hallgren 1964.

Eagle capital, which probably belonged to the Romanesque chancel.

Fig 691. Pelarbas i långhuset med hörnprydnader i form av stiliserade djurframställningar och växtornamentik. Foto S Hallgren 1964.

Base of a pillar in the nave with corner ornaments in the form of stylized animals and plant ornamentation.

Den nyss omtalade väggen med dess båge har således uppenbarligen ursprungligen tjänstgjort som sydvägg i en korsarm. Vid väggen eller strax framför denna har troligen stått ett altare. På detta tyder den nisch som är placerad i bågältets mitt. Den har förmodligen tjänstgjort som depositorium vid ett altarbord. Det fyrpassformade fönstret ovanför nischen har beskrivits ovan. Det nedre rum som korsarmen bildat har troligen varit täckt med ett kryssvalv.

Valv

Både långhuset och koret täcks av höga valv, som uppbärs av stora kolonner. Av de femton valven hör nio till långhuset och de övriga sex, något större, till koret. Fyra kolonner är romanska (de västra) medan de övriga fyra tillkom då koret uppfördes omkr 1300. Långhusets valv som är något lägre än korets har i putsen starkt markerade grater. Valvkvadraterna upp-

delas genom kraftiga gördelbågar av huggen kalksten med rätvinklig profil. Vid murarna avslutas gördelbågarna med enkla profilerade konsoler (fig 697). De fyra kolonnskäften är uppförda av trummor av grå kalksten. Baserna består av en kvadratisk avfasad bottenplatta samt på denna en rund hålkälad vulst. I de fyra hörnen enkel huggen bladornamentik samt på kolonnbas nr II och III figurreliefer. På kolonnbas nr II tre huvuden: a. (nordvästra hörnet) kvinnohuvud (?) med hårflätor avslutade i bladrankor (fig 692). Huvudet är skadat. – b. (sydvästra hörnet) manshuvud med flätat skägg och stiliserat hår, mandelformade ögon, rak näsa och rund mun (fig 693). – c. (sydöstra hörnet) ansiktsmask, odjurshuvud ur vars breda mun tungan hänger fram, i pannan har huvudet två korta horn (fig 695).

På kolonnbas nr III finns följande figurframställningar i hörnen: a. (nordvästra hörnet) vädurshuvud med utstående mandelformade ögon och långa krumhorn

Fig 692. Kvinnohuvud på pelarbas nr II, 1200-talet. Foto R Hejdström 1974.

Woman's head on pillar base no II, 13th century.

(fig 694). – b. (sydvästra hörnet) padda med tjock rund kropp, små ben och runda ögon (fig 696).

Samtliga kolonner i långhuset avslutas uppåt med enkla kuddformade kapitäl (fig 697).

De gotiska valven i koret, s k domikalvalv, är högre och större än långhusvalven. De har i putsen markerade grater. Kolonnskäften är uppbyggda av trummor av gulgrå kalksten, vilken är något ljusare än den i långhuset. Det är tydligt märkbart att en ljusare kalksten än den i långhuset använts i det gotiska koret både i kolonner, gördelbågar, konsoler och fönsteromfattningar. De gotiska kolonnernas baser består av en murad kvadratisk plint som grund och på denna en skråkantad sockel och en bottenplatta uppåt avslutad i en hålkälad vulst. I hörnen har samtliga bottenplattor rikt utformade hörnblad, alla olikartat utformade (fig 700–704).

Kolonnerna avslutas uppåt med stora kapitäl som försetts med huggen rik växtornamentik, alla med olika

Fig 693. Manshuvud på pelarbas nr II, 1200-talet. Foto R Hejdström 1974.

Man's head on pillar base no III, 13th century.

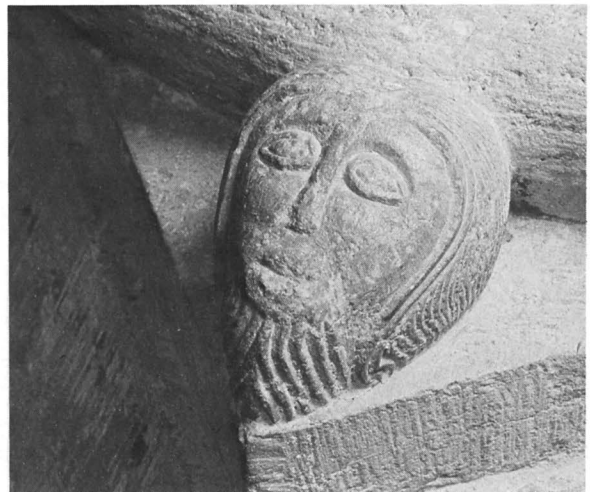

Fig 694. Vädurshuvud på pelarbas nr III. Foto R Hejdström 1974.

Ram's head on pillar base no III.

Fig 695. Odjurshuvud på pelarbas nr II, 1200-talet. Foto R Hejdström 1974.

Monster's head on pillar base no II, 13th century.

Fig 696. Padda, hörnpnydnad på pelarbas nr III. Foto R Hejdström 1974.

Toad, corner ornament on pillar base no III.

Fig 697. Valv, gördelbågar och pelare i långhusets sydvästra hörn. Foto S Hallgren 1964.

Vault, transverse arches and pillars in the SW corner of the nave.

utformning. Denna ornamentik har stora överensstämmelser med de båda korportalernas huggna utsmyckning (fig 698, 699).

Valvkvadraterna uppdelas genom kraftiga gördelbågar av huggen kalksten med rätvinklig profil i två språng. Vid muren avslutas gördelbågarna med profilerade lister och under dessa rikt utformade konsoler med fint huggen växtornamentik (fig 705–707).

Golv

Samtliga golv i kyrkorummet är belagda med slipade kalkstensplattor samt i koret några inlagda gravstenar och en stor medeltida altarskiva (se nedan). Korgolvet höjer sig ett trappsteg, ca 20 cm, över långhusgolvet och podiet vid altaret två trappsteg över korgolvet. Kalkstengolven inlades vid den stora restaureringen 1958–60.

Fig 698. Pelarkapital i koret, omkr 1300.
Foto S Hallgren 1964.

Pillar capital in the chancel, c 1300.

I en restaureringsrapport av Gunnar Svahnström (1/12 1961) meddelas följande om kyrkans tidigare golv:³⁰

»Kyrkan hade före restaureringen trägolv, som vid mellersta sydingången låg ca 22 cm över markytan. Från och med det östligaste pelarparet var golvet två steg (31 cm) förhöjt. Trägolvet var inlagt 1892. Altaret stod på en murad förhöjning med två 16,6 resp. 17,5 cm höga steg av kalksten åt norr, väster och söder. Golvet var där av cement.

Trägolvet borttogs i hela kyrkan. Multnade trärester härrörande från ett tidigare trägolv iaktogs i långhuset 32–34 cm under det borttagna. Det avtecknade sig som ett mörkt ca 6 cm brett band på pelarbaserna . . . Detta golv har vilat på bjälkar, varav rester påträffades. Den huggna stenen i pelarbaserna fortsatte ca 53 cm ned under det övre trägolvet. Något tydligt markerat golv fanns ej på denna nivå.

Rester av det nämnda multnade trägolvet iaktogs flerstädes inom kyrkans västra och mellersta del t o m det andra pelarparet från Ö. Ö om det östligaste pelarparet förekom ävenledes trärester från ett tidigare golv men på 20–22 cm högre nivå. Detta golv hade samband med predikstolstrappan, som fortsatte ned genom det övre trägolvet. Mellan de gamla trägolven

i långhuset och koret har sålunda varit ett steg på 20 cm någonstans mellan de två östligaste pelarparen, men stegets exakta plats kunde inte fastställas.

I korpartiet fanns på lägre nivå, ca 20 cm under det äldre trägolvet, rester av ett murbruksgolv. Det låg på samma nivå som det äldre trägolvet i långhuset. På murbruksgolvet hittades medeltidsmynt och skärvor av målat glas.

Stegen till altaret var uppallade på kalkstensplintar utan bruk. Anordningen gjorde intryck av provisorium och torde ha tillkommit i samband med restaureringen 1892. Sannolikt ändrades hela altarpodiet vid detta tillfälle under det att själva altaret förblev oberört. De huggna hörnkedjorna på altaret fortsatte 14 cm ner under cementgolvet.»

Av äldre fotografier framgår att korgolvet före restaureringen åtminstone delvis var belagt med kalkstensplattor (fig 711). Vid en visitation 1802 påpekades: »Lau kyrka tarfvar mycken reparation så väl å taket, som i synnerhet å golfvet inne i kyrkan, hvilket befanns nästan obrukbart. Härtill föreslogs Ölandssten, då kostnaden väl blifver något större än af bräder, men också är gjord för evärdetiga tider.» Troligen

Fig 699. Valv, gördelbåge och pelare i koret, omkr 1300. Foto S Hallgren 1964.

Vault, transverse arch and pillar in the chancel, c 1300.

Fig 700. Pelarbas i koret med huggna hörnprydnader i form av stiliserad växtornamentik. Foto S Hallgren 1964.

Pillar base in the chancel, with carved corner ornaments in the form of stylized plants.

inlades detta kalkstensgolv i koret vid kyrkans inre renovering 1807 (se nedan).

Sakristians golv, som i likhet med övriga golv nu är belagt med slipade kalkstensplattor, har tidigare under olika perioder bestått av både trä och sten. 1817 fick skolmästaren enligt räkenskaperna betalt för reparation av sakristiegolvet. Vid denna tid torde det ha bestått av bräder. Enligt samma källa inlades stengolv i sakristian 1840.

Nischer

Koret har i väggarna fem ursprungliga nischer. Två är placerade i södra muren, av vilka den västra hörnt samman med den romanska kyrkan. Två finns i östra muren och en i norra muren. Den sistnämnda har troligen tjänstgjort som sakramentskåp. – 1. Nisch i södra muren inom bågältet som hörnt samman med den romanska kyrkan (fig 685). Den är putsad och kalkad samt saknar stenomfattning. Uppåt avslutas den i en trubbig triangelbåge. Mått: höjd 127, bredd 67 djup 43 cm. – 2. I korets södra mur öster om portalen. Nischen är helt

Fig 701. Hörnprydnad på pelarbas nr VI, omkr 1300. Foto S Hallgren 1964.

Corner ornament on pillar base no VI, c 1300.

Fig 702. Hörnprydnad på pelarbas nr VII, omkr 1300. Foto S Hallgren 1964.

Corner ornament on pillar base no VII, c 1300.

Fig 703. Hörnprydnad på pelarbas nr VII, omkr 1300. Foto S Hallgren 1964.

Corner ornament on pillar base no VII, c 1300.

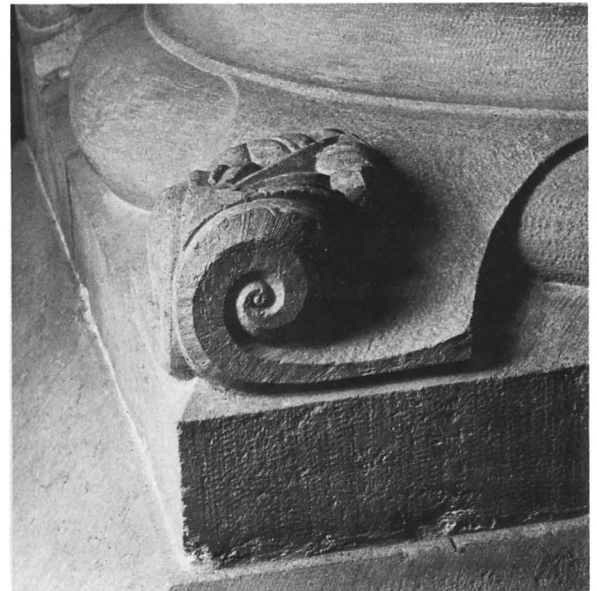

Fig 704. Hörnprydnad på pelarbas nr VII, omkr 1300. Foto S Hallgren 1964.

Corner ornament on pillar base no VII, c 1300.

Fig 705. Konsol på det gotiska korets norra vägg. Foto S Hallgren 1964.

Bracket on the N wall of the Gothic chancel.

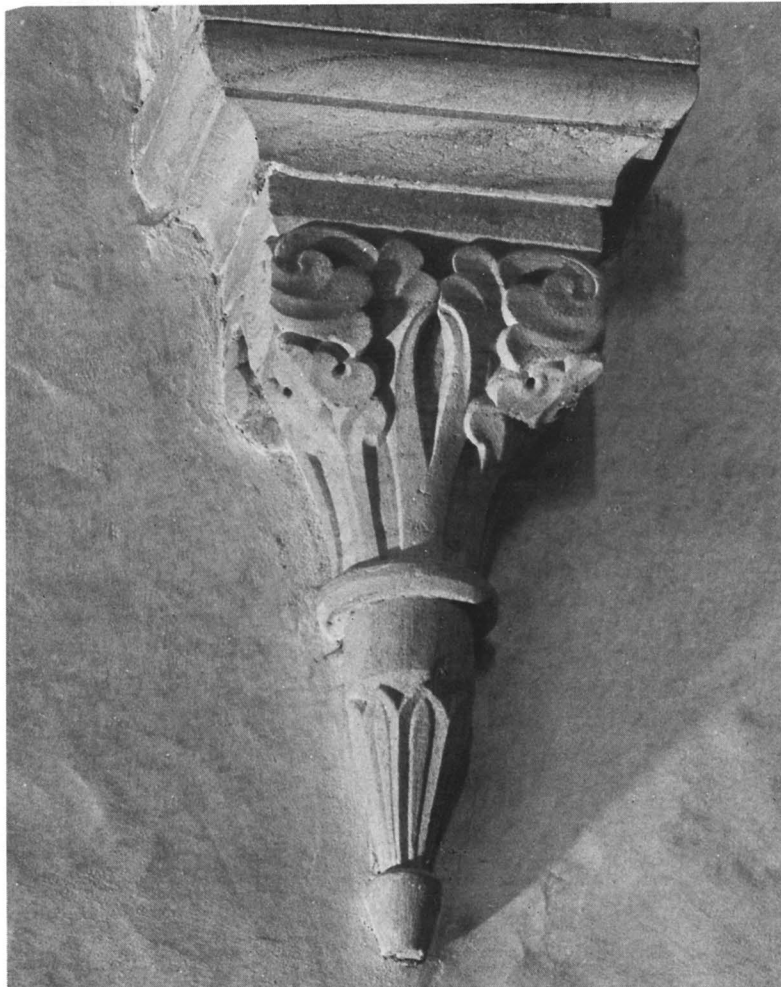
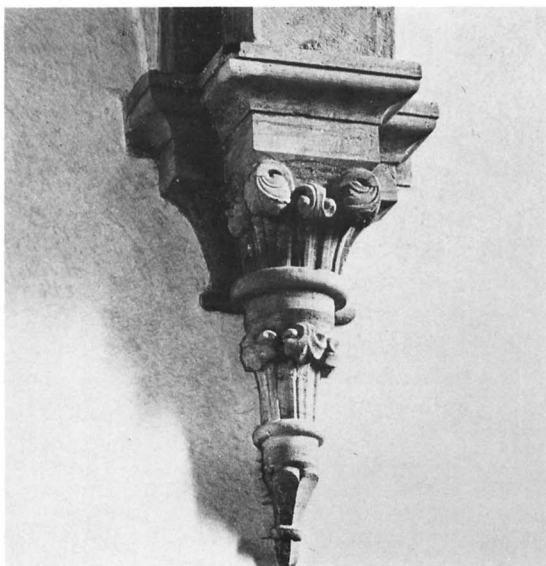

Fig 706. Konsol på korets östra vägg. Foto S Hallgren 1964.

Bracket on the E wall of the chancel.

Fig 707. Konsol på korets södra vägg. Foto S Hallgren 1964.

Bracket on the E wall of the chancel.

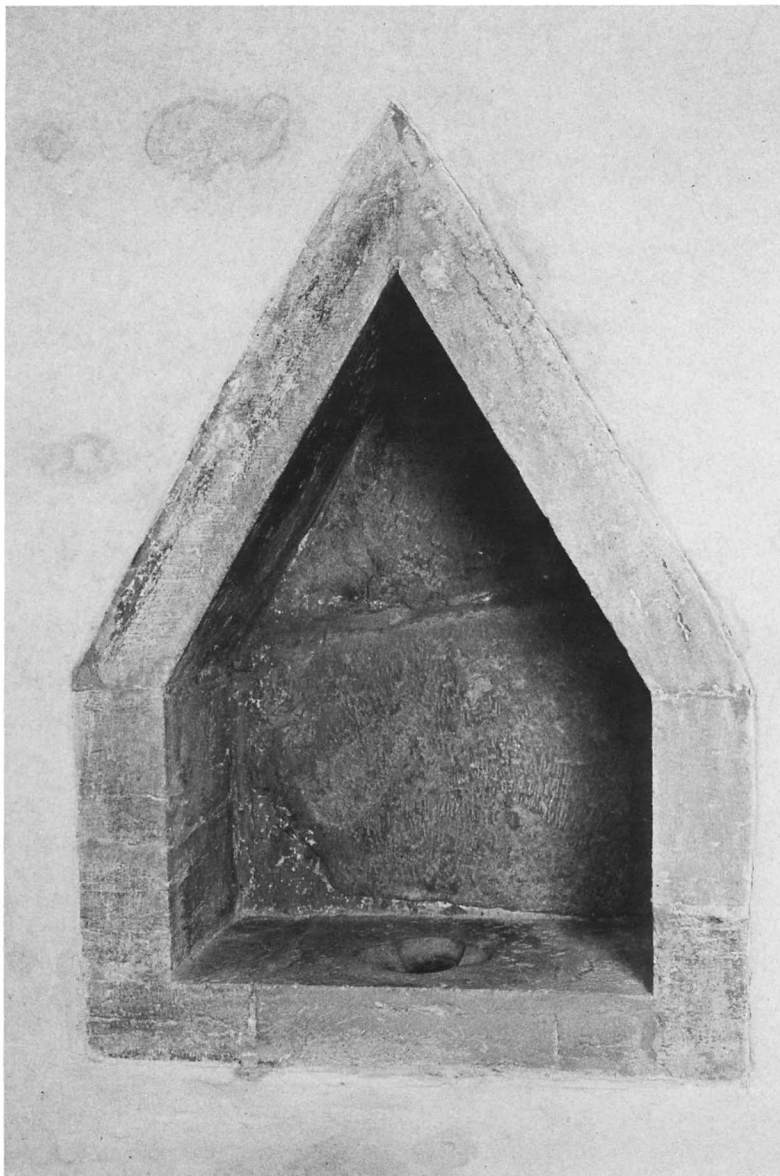

Fig 708. Nisch med piscina i korets södra mur. Foto R Hejdström 1974.

Niche with piscina in the S wall of the chancel.

klädd med huggen kalksten och har rakspetsig avslutning uppåt. I bottenplattan en fyrpassformad piscina (fig 708). Mått: höjd 113, bredd 76, djup 44 cm. Piscinans diam 23, djup 6 cm. – 3–4. I korets östra mur på ömse sidor om altaret finns två rektangulära, troligen ursprungliga nischer nu helt inklädda med bräder och med omfattningar av trä från 1711 resp 1787. Omfatt-

ningarna är likartat utformade, målade i blått med röda lister, enkla blåmålade dörrar (fig 629). Mått: höjd 156, bredd 86, djup 48. Den norra: höjd ca 160, bredd 90, djup 46. – 5. I korets norra mur finns en kvadratisk nisch helt klädd med huggna kalkstensplattor. Den har troligen ursprungligen använts som sakramentskåp. Mått: höjd 55, bredd 57, djup 54 cm.

Kyrkans byggnadshistoria

Lau sockens första kyrkobyggnad var troligen av trä. Några spår av denna förmodade träkyrka har dock ej påträffats. Vid den omfattande restaurering kyrkan genomgick 1958–60 gjordes en utgrävning som främst syftade till att klargöra det romanska korets storlek och planform.³¹ Några stolphål eller andra spår som kunde tyda på att en träkyrka varit placerad på denna plats före stenkyrkans uppförande påträffades ej vid detta tillfälle. Med tanke på att den romanska kyrkan, som bör vara den första stenkyrkan på platsen, uppförts först under 1200-talets förra hälft är det mycket troligt att den föregåtts av en träkyrka. Detta tycks ha varit det vanligaste i de gotländska socknarna. Den bevarade medeltida dopfunten tillskriven stenmästaren Sigraf, bör ha tillkommit omkr 1200 och torde alltså ursprungligen ha haft sin plats i denna förmodade träkyrka. I många Gotlandskyrkor har man under senare år funnit spår av träkyrkor (Silte, Garde, Eke), av vilka de flesta uppenbarligen varit utförda i stavteknik.³²

När församlingen på 1200-talet beslöt sig för att uppföra en kyrka av sten tog man till så stora mått att det blev den utan jämförelse största romanska kyrkan på Gotlands landsbygd. Långhuset som fortfarande är bevarat är 16 m brett och ca 23 m långt. Närmast jämförbara kyrka, Dalhem, har ett långhus som är 12,6 m brett och 16,8 m långt. Hela den romanska kyrkans inre längd bör ha varit ca 30 m (nuvarande längd 32 m), en ansenlig anläggning.

Lau kyrkas storlek har alltid förvånat och gett upphov till en mängd spekulationer. Socknens invånarantal på medeltiden kan knappast ha varit så stort att det skulle motivera en gudstjänstlokal av dessa dimensioner. Man har därför bli förmodat att den varit en vallfartskyrka, möjligen med en undergörande relik, som dragit till sig stora människoskaror. Man har också antagit att pilgrimsvägen till det Heliga landet, som ofta gick via Gotland, passerat Lau och att en utskeppningshamn österut funnits här eller i grannsocknen När. Den stora kyrkan i Lau skulle alltså ha tjänstgjort som pilgrimskyrka. Man har i detta sammanhang förmodat att kyrkans stora vind kan ha använts som härbärge. Ett högt placerat fönster i den bevarade södra muren till det romanska tvärskeppet kan tyda på detta.

Det finns också uppgifter om att dominikanerna, som var verksamma i Visby från omkr 1230 och där uppförde en stor kyrka samt klosterbyggnader (S Nicolai), skall ha använt Lau och Vamlingbo kyrkor som pre-

dikolokaler på landsbygden, dit folk också från angränsande socknar kunde söka sig för att bevista mässan, åhöra predikan och legenduppläsning samt åse passionsskådespel.³³ I Vamlingbo finns en medeltida predikostol bevarad, en öppning i triumfbågmuren med trappa från koret.³⁴ Denna öppning med omfattning av huggen kalksten i ett block har nu förstörats nedåt till en genomgång som leder till den nuvarande predikostolen, som är uppställd i långhusets sydöstra hörn.

En anordning som möjligen kan ha tjänstgjort som predikostol under medeltiden är också bevarad i Lau. Den murtrappa som leder från långhuset till korets vind har i sitt nedre lopp en rektangulär öppning mot kyrkorummets. Den är nu igensatt med fönsterglas. I trappan finns på lagom höjd under öppningen ett podium (ca 60×60 cm) där den talande kan ha stått. Möjligen kan denna öppning åtminstone vid vissa tillfällen ha tjänstgjort som predikostol. Den kan också ha använts i samband med passionsspel.

De många stora portalerna i Lau tyder också på att kyrkan kan ha haft andra funktioner än de vanliga, dvs för gudstjänstbruk. Unik är den stora portalen på korets norra sida. Som framgått av beskrivningen ovan har långhuset tre ingångar, två stora portaler, en i södra och en i norra muren, båda i kyrkans västra del, samt en liten ingång på södra sidan alldeles intill det gotiska koret. Den sistnämnda portalen kan ha tjänstgjort som ingång för prästerskapet. Det är nämligen ovisst om det nu rivna romanska koret hade någon ingång. Den bevarade södra muren saknar i alla händelser spår efter en sådan.

Redan det bevarade ovanligt stora långhuset antyder att det var en efter landskyrkomått kolossal kyrkobyggnad man planerat och delvis uppfört i Lau under 1200-talets förra hälft. Den breda tornbågen samt synliga förtagningar i västmurens ytterliv ger anvisningar om att man också planerat ett mycket stort västtorn. Hur det romanska koret var utformat ger den bevarade sydmuren till korsarmen delvis besked om, men tyvärr är vi dåligt underrättade om planformen, eftersom den utgrävning som företogs i samband med restaureringen 1958–60 på denna punkt var resultatlös. Märkligt nog fann man vid detta tillfälle inte ens spår efter äldre grundmurar, som kunnat ge upplysning om det ursprungliga korets utformning.³⁵

Det enda som återstår av det i övrigt rivna romanska koret är som nämnts södra korsarmens sydgavel som ingår i det gotiska korets sydmur (fig 647). Det är

naturligtvis en mycket betydelsefull del av den ursprungliga korbyggnaden som på detta sätt räddats åt eftervärlden. Denna byggnadsrest kan ge upplysningar både om korsarmens bredd, höjd samt om byggnads-sättet, dvs det tekniska tillvägagångssättet vid byggnadens uppförande.

I motsats till långhuset, som av allt att döma tillkommit samtidigt, har tvärskeppet synbarligen stått oputsat, vilket berott på att murens ytterliv består av fint huggen kvadersten. Stenen i långhusets yttermur är endast tuktad och har därför putsats, vilket säkerligen är den ursprungliga behandlingen. Muren har lagts i jämna skift med som vanligt stora kvadrar i botten-skiften. Troligen var båda korsarmarna samt de övriga delarna av det romanska koret uppförda på samma sätt, alltså med fint huggna fasadstenar och har således stått oputsade.

Vad det romanska korets planform beträffar vet vi mycket litet, eftersom utgrävningen vid restaureringen 1958–60 ur denna synpunkt som nämnts var resultatlös. Det förefaller dock mest troligt att det romanska koret bestått av en korkvadrat med absid samt de båda korsarmarna som delvis bevarats (fig 709).

Den romanska kyrkan i Lau med dess stora treskeppiga långhus, tvärskeppsarmar samt förmodade korkvadrat med absid saknar motsvarighet på den gotländska landsbygden. Treskeppiga långhus från 1200-talets förra hälft men av mindre dimensioner finns också i Vamlingbo och Dalhem (Svk Go IV, s 152 f), men dessa har enkla rakt avslutade kor. Koret i Vamlingbo är dock osedvanligt långt och täcks av två stora kryssvalv (jfr S Clemens³⁶ och S Göran i Visby, troligen från samma tid).

Några av kyrkorna i Visby har i tidigare skeden haft en med Lau förmodade korparti överensstämmande planform. Det gäller tex S Maria (nuvarande domkyrkan), S Clemens och S Hans.³⁷ Troligen har dessa Visbykyrkor haft betydelse för utformningen av den romanska kyrkan i Lau. Det har ovan antytts att dominikanerna i Visby möjligen kan ha använt den stora kyrkan i Lau, liksom Vamlingbo kyrka på Sudret, för sin predikarverksamhet. Om det ligger någon sanning i detta, vilket ej kunnat verifieras, är det rimligt att förmoda att dominikanernas klosterkyrka i Visby, S Nicolai, också fick bli förebilden när kyrkan uppfördes.

Planformen med obetydligt utskjutande korsarmar är

ovanlig. Den förekommer dock i Westfalen, där tex kyrkan i Balve i stort sett har samma planform³⁸ (fig 710). Någon direkt påverkan härifrån har man knappast anledning att förmoda, men överensstämmelserna kan ge en fingervisning om varifrån impulser kan ha mottagits.

Omkr 1300 började man uppföra ett stort treskeppigt kor, det nuvarande. Det försågs med portaler både i söder och norr, vilket är mycket ovanligt. Det romanska koret revs med undantag för den södra korsarmens södra mur som fick stå kvar och nu ingår i det gotiska korets murverk. Även övrigt material från det rivna romanska koret tillvaratogs och återanvändes i stor utsträckning, tex fint huggna kvaderstenar (främst i det nuvarande korets södra mur), fönsteromfattningar (södra korfönstret) och sockelstenar med rundstav. För att erhålla en enhetlig sockel runt kyrkan nyhöggs vissa partier av korsockeln med långhussockeln som förebild samt det sockelparti som bevarats i södra kormuren.

Den på korets norra sida belägna sakristian uppvisar åtskilliga romanska drag, tex i fönstrens utformning och i den enkla hålkälade sockeln. Jämförd med koret är den också förhållandevis liten. Den bör dock ha tillkommit samtidigt med det gotiska koret, vilket bla framgår av den del av norra kormuren som nu döljs av sakristians tak. Vid restaureringen 1958–60 då sakristians vind var tillgänglig på grund av takets omläggning kunde man konstatera att denna del av korets fasad bestod av tuktad sten, medan övriga partier finhuggits. Man var således vid korets uppförande medveten om att detta parti skulle döljas av sakristians tak och alltså ej behövde finhuggas. Möjligen tillvaratogs byggnadssten från en romansk sakristia, vilket skulle förklara de ålderdomliga stildragen.

I fråga om storleken har koret i Lau endast en motsvarighet på den gotländska landsbygden, nämligen det stora koret i Källunge (Svk Go II, s 214 f), som bör ha tillkommit samtidigt eller något senare. Båda dessa kor är treskeppiga med tre stora fönster i östra muren och påfallande höga portaler.

Den huggna växtornamentiken i korets portaler, på kolonner och kapital har sina närmaste motsvarigheter i portalerna i Rone (Svk Go VI, s 358 f) och När, båda grannkyrkor till Lau. Alla dessa kyrkor kan tillskrivas anonymmästaren »Ronensis», som troligen var verksam omkr 1300.³⁹

Fig 709. Det romanska koret, rekonstruktionsförsök av E Lagerlöf och J Söderberg.

The Romanesque chancel, attempted reconstruction by E Lagerlöf and J Söderberg.

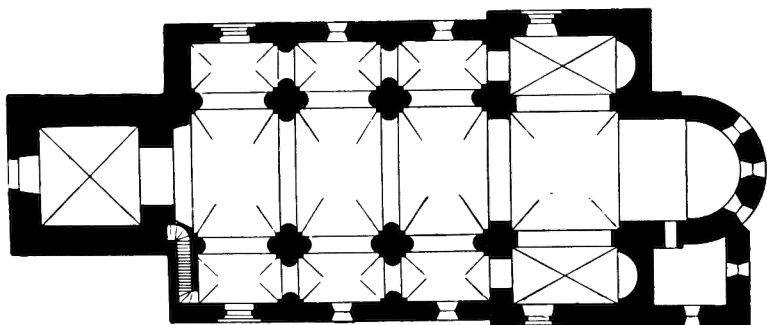
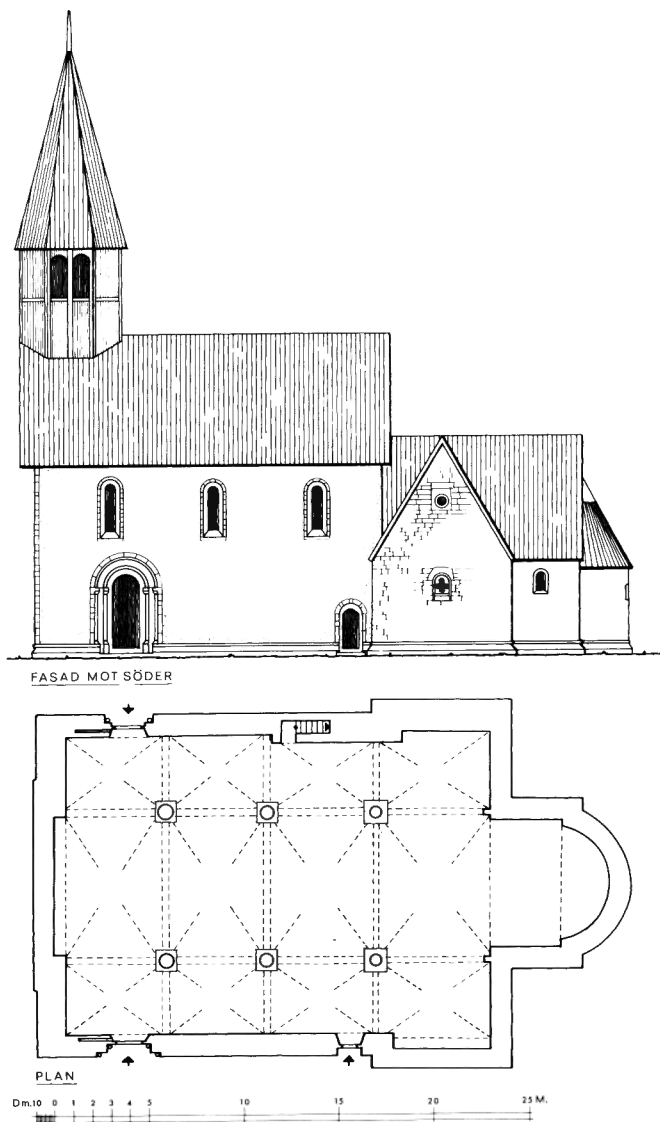

Fig 710. Balve i Westfalen, plan av församlingskyrkan, 1 : 400. Efter Bau- und Kunstdenkmäler.

Balve in Westphalia, plan of the parish church, 1 : 400.

Fig 711. Interiör mot väster, södra sidan, före 1892 års restaurering. Foto i ATA.

Interior looking W, south side, before the restoration in 1892.

Restaureringar

Kyrkan i Lau har ofta måst genomgå för församlingen mycket kostsamma reparationsarbeten främst på grund av de stora taken över långhuset och koret. De första uppgifter vi har om sådana arbeten är från 1600-talet. 1689 beviljades hjälp till kyrkan, som vid denna tid uppenbarligen var i ett mycket dåligt skick. Redan vid denna tid utgick rikskollekt till förmån för de gotländska kyrkornas underhåll.⁴⁰

Även på 1700-talet fick församlingen enligt visita-

tionsprotokoll ekonomisk hjälp till lagning av taken. År 1759 antecknades: »... Tutores ... tilspordes, om det än drüper i deras Kyrcka? Swarade nej! Kyrckan war nu igenom den ifrån stiftet influtne Collecten lagad til Tak och det mindre tornet.» Detta hade skett 1756.

År 1805 lagades och putsades kyrkans exteriör och två år senare, 1807, restaurerades interiören. Vid detta tillfälle lades nya golv i hela kyrkorummet och väggar och valv putsades och vitkalkades. Samtidigt försågs

Fig 712. Interiör av koret mot öster före restaureringen 1892. Foto C F Lindberg 1875.

Interior of the chancel looking E before the restoration in 1892.

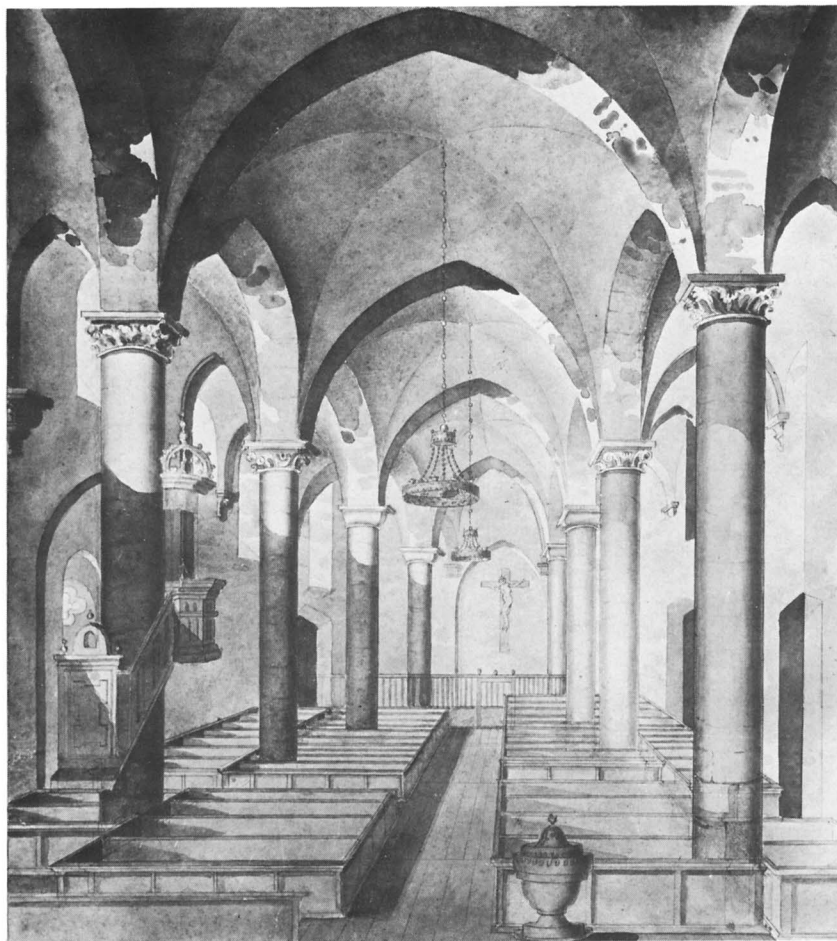

Fig 713. Interiör mot väster. Efter tuschteckning av L Cedergren 1855. ATA.

Interior looking W; after an ink drawing by L Cedergren, 1855.

omfattningar, bågar och kapital med kvadermarkering i svart. Även de många kolonnerna vitkalkades och de västligaste stänkmålades med svart färg (fig 712).

Mot 1800-talets slut var kyrkan åter i behov av både yttre och inre reparation. År 1876 förstörades långhusfönstren genom en förlängning nedåt med ca 60 cm (2 fot) för att ge interiören mera ljus. 1886 fick korfönstren delvis nya stenomfattningar och nya »blybågar samt glas».

Under åren 1892–93 företogs en omfattande restaurering av kyrkobyggnaden, både in- och utvändigt, efter förslag av arkitekten Gustaf Pettersson,⁴¹ Stockholm. Kyrkans ytermurar putsades (långhuset och korets östra gavel) övriga delar av huggen sten fogströks med cement. Portalerna lagades och nya kolonnetter insattes i avtrappningarna. Invändigt omgestaltades kyrkorummet radikalt, vilket delvis berodde på att man inköpt Visby domkyrkas orgel som krävde stort ut-

rymme. Golvet i hela kyrkorummet omlades, varvid det höjdes ca 30 cm i västra delen och ytterligare två trappsteg (ca 40 cm) i koret. Man hade ursprungligen tänkt behålla de gamla bänkarna, men beslöt under restaureringsarbetets gång att sätta in nya »tidsenliga» bänkar eftersom man ansåg att detta »vore en icke blott nyttig, utan ock välbehöflig sak, då de gamla voro skröpliga och ytterligen åtgåna af sot och väta, sedan början af Juli m. d.å». Bänkarna hade således stått ute en tid medan restaureringsarbetena pågick i kyrkan. De nya bänkarna i nygotik utfördes efter ritningar av byggmästare Nils Pettersson,⁴² Guldrupe. Vidare putsades väggar och valv och samtidigt avlägsnades kalkstrykningen från 1807 på bågar, omfattningar och kolonner (fig 714).

Under 1900-talets första årtionden krävdes inga större reparationsarbeten i kyrkan med undantag för att taken måste lagas vid ett flertal tillfällen. Förbere-

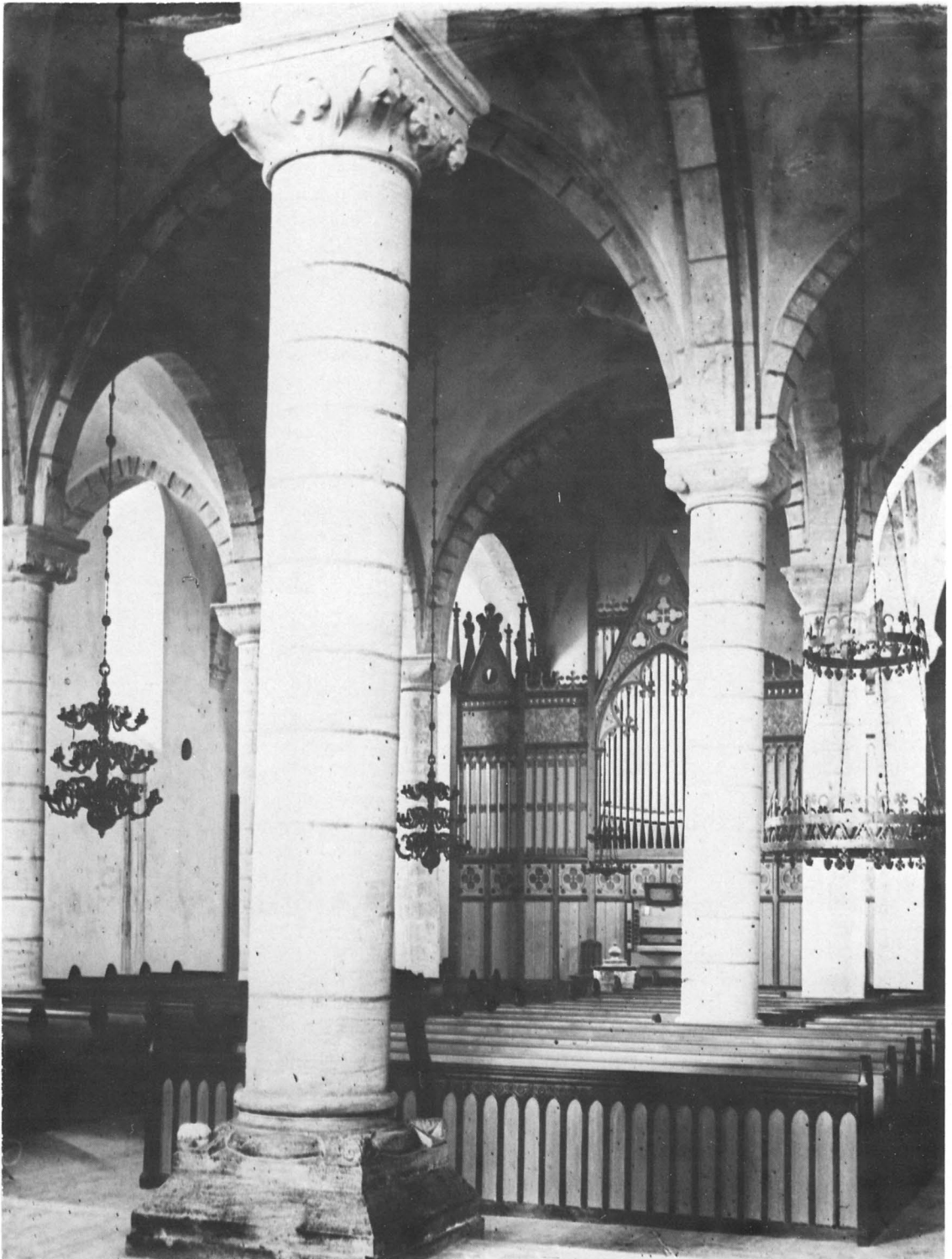

Fig 714. Interiör mot sydväst efter restaureringen 1892. Foto E Erici 1915. ATA.

Interior looking SW after the restoration in 1892.

delser för en ny omfattande restaurering gjordes dock redan omkr 1950, då man funnit att interiören skadats svårt av de läckande taken, som också skadat takstolskonstruktionen.

Ett omfattande restaureringsförslag upprättades av arkitekt Åke Porne, Stockholm 1955. I ett utlåtande om restaureringens nödvändighet skrev han: »Såsom situationen nu är har man att välja mellan att antingen genomföra en restaurering, som kommer att ställa sig mycket dyrbar, eller att låta kyrkan förfalla till ruin. Något annat alternativ torde ej finnas.» Kostnaderna för restaureringen beräknades till omkr 350 000 kr, ett svindlande belopp för den lilla församlingen.

Efter en framställning av biskopen i Visby begärde ekklesiastikministern av 1957 års riksdag att riksantikvarieämbetet av sitt anslag för vård och underhåll av byggnadsminnesmärken skulle bemyndigas att med erforderliga medel få stödja restaureringen av Lau kyrka. Detta beviljades. Härigenom var de största ekonomiska svårigheterna undanröjda och vid årsskiftet 1957–58 kunde restaureringsarbetet igångsättas.

Man följde i stort sett arkitekt Pornes starkt personliga restaureringsförslag. Byggnadsteknisk kontrollant var intendent Olof Skoglund, Byggnadsstyrelsen och som riksantikvarieämbetets kontrollant tjänstgjorde landsantikvarie Gunnar Svahnström. Ansvarig för konserveringsarbetena var konstnären Erik Olsson.

Restaureringen omfattade genomgripande förändringar både av exteriören och interiören. Taken över både långhuset och koret, som tidigare täckts med falbräder, belades nu med kopparplåt för att underhållet i framtiden skulle bli så litet kostnadskrävande som möjligt. Takryttaren över långhusets västra del utbyttes mot en ny av i stort sett samma form. Den placerades dock något längre åt öster än den gamla takryttaren som stått i liv med västmuren. Också denna täcktes med kopparplåt. Västmurens översta del som tidigare bestått av bräder uppfördes nu ända till gavelröstet av tegel och putsades utvändigt. Samtliga portaler lagades och rengjordes. Putsen på långhuset och i korets östra

gavel ersattes med ny och avfärgades med grå kalk. Fönsteromfattningar och socklar lagades och rengjordes.

Invändigt blev restaureringen än mer omdanande. Arkitekt Porne ville med sitt förslag i görligaste mån återskapa det medeltida kyrkorummet. Detta uppnåddes främst genom att all sentida fast inredning i långhuset avlägsnades, dopfunten placerades på ett högt stenpodium i långhusets mitt och den stora orgeln vid västväggen utbyttes mot en liten som uppställdes vid långhusets norra mur. Koret avdelades från långhuset med ett glest järnskrank.

Även i koret borttogs bänkinredningen, men den ersattes här med lösa stolar. Predikstolen flyttades från södra sidan till norra och uppställdes på ett podium av kalksten. Ljudtaket och trappan av trä slopades (förvaras nu i kyrkans bod). Den stora medeltida altarskivan nedlades i golvet framför altaret och i dess ställe placerades en mindre altarskiva, sannolikt från ett lekmanaaltdare, på högaltaret. Det medeltida altarskåpet renoverades av Erik Olsson. Det kompletterades samtidigt med en Mariabild skuren av konstnären Bertil Nyström, Slite. Den medeltida Mariabilden i scenen Marie kröning saknades nämligen. Det nygotiska altarskranket från 1892 ersattes med ett svartmålat skrank av järn. Dörrar och omfattningar av trä målades. Fönstren lagades och nytt glas insattes där så erfordrades. I de två romanska fönstren i den bevarade korsarmsmuren insattes medeltida glasmålningsfragment som påträffats i korgolvet i samband med restaureringen. De hade sammanfogats till mosaiker av konstnären Erik Olsson, i det runda fönstret i form av en triangel och i det fyrpassformade fönstret i form av ett kors.

Väggar och valv i hela kyrkorummet omputsades och kalkades. Medeltida puts var endast bevarad i tornbågens igenmurning där en stor målningssvit från två perioder, 1200-talet och 1500-talet, kunde framtagas. Samtliga golv belades med kalkstensplattor.

Kyrkan återinvigdes den 28 augusti 1960 av biskop Algot Anderberg.

Fig 715. Den igenmurade tornbågen med ornamentala målningar från 1200-talet samt figurscenen från 1520. Foto S Hallgren 1964.

The blocked-up tower arch with 13th century ornamental paintings and figure scene dating from 1520.

Kalkmålningar

Kyrkans bevarade medeltida kalkmålningar är helt koncentrerade till det murparti som infogats i tornbågen (fig 715). Målningarna härrör från två perioder; en ornamentalfris från 1200-talet samt en stor figurscen som genom en målad inskrift är daterad till 1520.

Den första periodens målningar är alltså rent ornamentala (fig 716), två band av blad och växtslingar, det översta i strängt geometrisk utformning, hjärtpalmetter med infogad stiliserad växtornamentik. Under denna bård finns en friare komponerad fris av växtslingar i

Fig 716. Detalj av ornamentalfris från 1200-talet. Foto S Hallgren 1964.

Detail of a 13th century ornamental frieze.

rött, grått och grönt. I mitten, överskärande de båda bårderna, finns ett likarmat kors inskrivet i två ringar mellan vilka trianglar i rött och grått är infogade. Det är förmodligen ett konsekrationkors, som tillkommit i samband med invigningen av långhuset, vilken bör ha skett under 1200-talets förra hälft, möjligen 1214.

Den stora figurscenen ovanför de ornamentala frisererna är av betydligt senare datum. Enligt en målad inskrift tillkom den 1520. Scenen framställer Kristus som världsdomare. Samtidigt är den en Nådastolsframställning, dvs Gud Fader, som tronar på regnbågen och håller fram den korsfäste. En ovanlig kombination av de båda scenerna. På ömse sidor om »Nådastolen» står storfiguriga basunblåsande änglar med väldiga vingar. Under Nådastolsframställningen återges en scen med de dödas uppståndelse. De stiger på den yttersta dagen upp ur sina gravar. På Nådastolsscenens högra sida framställs de saliga på väg till himmlandet. I skaran märks en biskop med mitra på huvudet. På den vänstra sidan störtas de fördömda i ett stort flammande helvetesgap. Även i denna skara märks en biskop med sin mitra.

Ett smalt målat band skiljer den nyss beskrivna stora

scenen från en undre framställning med Kristus omgiven av åtta apostlar. I mitten stående Kristus iförd fotsid dräkt. Han har stor korsgloria, vars korsändar sträcker sig utanför glorian. I vänster hand håller han en oblat medan han med höger hand gör en välsignande åtbörd. Apostlarna, fyra på varje sida, är från vänster Filippus med sitt attribut en korsstav, Jakob d y med sin valkarstång, Andreas med sitt kors, samt närmast Kristus, Petrus med nyckeln. På Kristi vänstra sida står Johannes med kalken, Paulus med svärdet, Tomas med en lans samt slutligen en apostel vars attribut utplånats.

Samtliga apostlar är iförda fotsida dräkter och mantlar. De har alla glorioer. Mellan apostlfigurerna har målats stora växtornament i form av starkt stiliserade blad och blommor (fig 717). Längst till höger en krona med höga spetsar. Strax nedanför och till vänster om aposteln Andreas finns en runinskrift, som ännu är otolkad (fig 718).

Ovanför och till vänster om Kristusfiguren är ett årtal anbringat MDXX (=1520). Detta anger troligen målningarnas tillkomstår. Färgskala: brunrött, svart (konturmålning) samt grått (fig 717).

Målningar av samme mästare »Mästaren från 1520»

Fig 717. Välsignande Kristus, detalj av figurmålningen från 1520 (se året ovanför Kristusfiguren). Foto S Hallgren 1964.

Christ in an attitude of benediction; detail of figure painting dating from 1520 (see the date above the figure of Christ).

finns också i Alva kyrka (SvK Go VI, s 305 f) samt i Lojsta och Väte (SvK Go III, s 295 f). De kännetecknas av stor enkelhet, ibland nästan burlesk folklighet, vilket i Lau är särskilt märkbart i Ytterstadomsframställningen.⁴³

Den nu beskrivna målningssviten från de två perio-

derna, 1200-talet och 1500-talet, ryms helt inom den igenmurade tornbågen. Detta talar för att igenmurningen skett omedelbart efter långhusets uppförande på 1200-talet. Man var alltså redan nu inställd på att tornbygget ej skulle bli av eller åtminstone dröja.

Målningarna framtog och konserverades av konser-

Fig 718. Målad runinskrift, troligen tillkommen samtidigt med figurmålningen 1520. Foto S Hallgren 1964.

Painted runic inscription, probably executed at the same time as the figure painting in 1520.

vator Erik Olsson vid kyrkans restaurering 1958–60.⁴⁴ De hade dittills dolts av en tunn överkalkning. Denna hade troligen tillkommit 1807 då kyrkans interiör genomgick en omfattande reovering. Vid samma tillfälle målades interiören sparsamt med svart färg, varvid samtliga omfattningar och bågar försågs med kvadermålning på den vita putsen. Utmärkande för denna kalkning var att hela interiören, alltså även huggna omfattningar, bågar och kolonner med kapital kalkades och målades (fig 711). De två västligaste pelarparen försågs dessutom som ovan nämnts med stänkmålning i svart. Samtidigt målades ett svart kors på muren i tornbågen och där upphängdes triumfkrucifixets Kristusfigur.

All denna kalkning och bemålning av de huggna interiördetaljerna avlägsnades vid en restaurering 1892. Vid detta tillfälle observerades målningar på korets södra vägg. Dessa var troligen medeltida. Eftersom de var bevarade endast i fragmentariskt skick framtogs de ej.

Vid restaureringen 1958–60 observerade konservator Erik Olsson spår efter ornamentala målningar i valven: »Spår av 1700-talsrankor. Färger: rött, starkt gult, blågrått och svart.» När dessa målningar tillkommit kan ej utläsas av kyrkans arkivalier. Möjligen kan det ha skett i samband med en stor kyrkoreparation som företogs 1756.

Jämte det konsekrationsskors som är inkomponerat i den ornamentala frisen i tornbågen finns några spår bevarade efter ytterligare några sådana. Dessa är ovanligt nog placerade på kolonnerna i långhuset. De har synbarligen varit utformade som det bättre bevarade konsekrationsskors i tornbågen, således ett svartmålat likarmat kors inom två cirklar med rött i svicklarna och med röda trianglar mellan cirklarna. Diameter ca 50 cm.

På sakristians södra vägg finns ett målningsfragment, troligen från 1600-talet, pelikanen som matar sina ungar med sitt eget blod (symbol för Kristi självgivande kärlek i döden på korset).

Fig 719. Glasmålning från 1200-talets mitt. Foto A Edle 1940.

Mid-13th century stained glass.

Glasmålningar

I det mellersta av de tre östfönstren i koret finns några medeltida glasmålningrutor, som erinrar om att kyrkans alla fönster en gång troligen var försedda med glasmålningar, vilka gav kyrkorummet en helt annan dager än nuvarande relativt starka ljus.

De rester som bevarats har tillkommit under skilda tider. Äldst är en av topprutorna med en ängel som motiv (fig 719). Denna har troligen ursprungligen varit placerad i ett fönster i det rivna romanska koret eller möjligen i det ännu bevarade långhuset. De övriga tre rutorna torde ha tillkommit i direkt samband med det gotiska korets tillkomst omkr 1300.⁴⁵

Vid golvomläggningen samt vid en utgrävning som företogs i samband med restaureringen 1958–60 påträffades ett stort antal glasmålningfragment (268 st) främst i koret, varför de flesta ursprungligen bör ha varit infogade i korfönstren.⁴⁶ Ett antal av dessa fragment sammanfogades till en glasmosaik som insattes i södra kormurens båda mindre fönster (fig 673). I rundfönstret i form av en triangel och i det fyrpassformade fönstret i form av ett kors.

De glasmålningrutor som nu är placerade i korets östra mittfönster har som nämnts sammanställts från olika fönster i kyrkan. Ingen av rutorna synes ha bevarat sin ursprungliga form. Av en akvarell utförd av P A Sävje 1864 framgår att rutorna med änglar befann sig på nuvarande platser vid denna tidpunkt, medan den med en baldakin då var placerad i höjd med änglarna, ej som nu överst i lansettspetsen.⁴⁷ Rutorna med bladornament som nu fyller mellersta fönstrets övre del ovanför rutan med baldakinen var på Säves tid placerade på möjligen ursprungliga platser i sidofönstrens svickelfyllningar vid masverket (fig 722).

Förteckning över glasmålningarna

1. Ängel i bröstfigur, halvprofil åt höger med höger hand lyft i en välsignande åtbörd, i vänster hand ett korskrönt klot. Höggotisk stil (fig 720).
2. Baldakin, spetsigt torn med krabbor och fialer. Rutan stympad. Höggotisk stil, sannolikt samtidigt med ruta nr 1.
3. Bladornament, akantusblad, palmetter och blom-

Fig 720. Glasmålning från omkr 1300. Foto A Edle 1940.

Stained glass, c 1300.

mor. Senromansk stil, troligen samtidig som ängel nr 4. Denna ruta har sammanfogats av flera rutor från sidofönstren.

4. Ängel, halvfigur, profil åt vänster, i höger hand ett korsmärkt klot. Rutan är stympad och omformad för att passa i lansettspetsen. Senromansk stil, bör ha tillkommit samtidigt som rutorna med bladornamentik.

Från 1600-talets slut och framåt i tiden finns i kyrkans arkivalier åtskilliga uppgifter om lagningar av fönstren, varvid troligen glasmålningrutor uttogs och ersattes med enkelt, omålat glas. I räkenskaperna från 1689 upptages en utgift åt »Snikaren för nya fönster» och 1690 får »Glasmakaren» betalt för fönsters botande. Vilka fönster detta gäller kan ej avgöras, men troligen tvingades man reparera en stor del av kyrkans fönster vid dessa tillfällen. Under hela 1700-talet har man enligt räkenskaperna och stämmoprotokollen måst reparera fönstren. 1801 kunde man notera en inkomst nämligen: »Försålda persedlar, nemlⁿ gamla Fönster, som såldes på auction.» Dessa gamla fönster var säkerligen medeltida glasmålningrutor som under 1800-talet tycks ha utgjort en inkomstbringande handelsvara på Gotland. 1836 upptages åter en inkomst för

»Gamla Kyrk fönster». År 1886 lagades »Korfönstret» (troligen alla de tre stora fönstren i östra muren) »med nya stenomfattningar och poster samt der äfvensom de öfriga fönsterna isatta nya blybågar samt glas mm», enligt ett visitationsprotokoll. Det var säkerligen vid detta tillfälle som glasmålningarna i korets mittfönster omplacerades.

Även under 1800-talets senare hälft försvann rester av de medeltida glasmålningarna från kyrkan. I ett stämmoprotokoll från 1877 heter det: »Pastor anmälde att han under resa till Visby för en tid sedan fått kännedom derom att glasmästaren Sundberg utan tillåtelse tillägnat sig och till Gotlands Fornsal i Visby försålt några små målade glasbitar tillhörande Lau kyrkas fönster. Pastor hade härom samtalat med Sundberg och förhållit honom det orätta i hans handlingssätt härvidlag, hvarvid Sundberg till sin ursäkt anförde att dessa glasbitar voro dels helt obetydliga dels varit omöjliga att inpassa i de nya fönstren och att de fem kronor han för dem av forn salen erhållit varit ersättning för hans rätt stora besvär med att passa dem tillsammans i en bladfigur och att han således för sjelfva glaset ingen betalning tagit.»

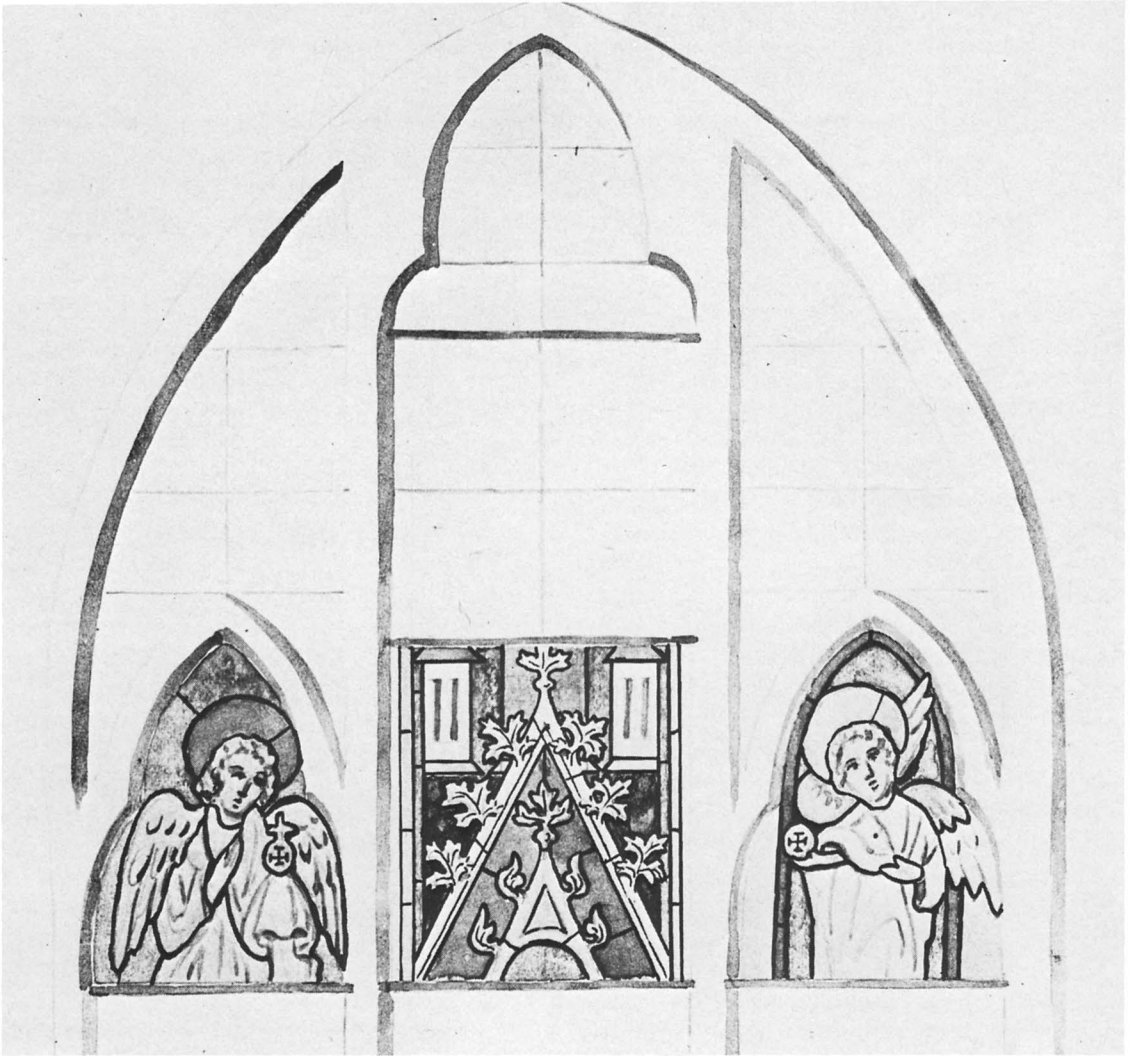
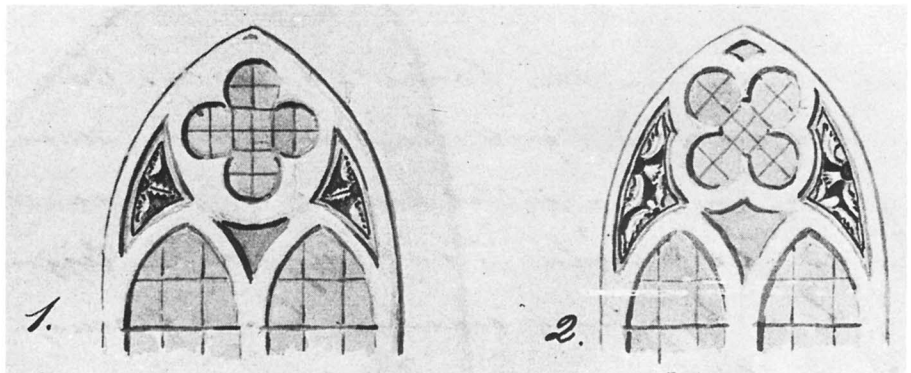

Fig 721. Glasmålningar i korets östra mellersta fönster. Tecknade av P A Säve 1864.

Stained glass in the central E window of the chancel.

Fig 722. Glasmålningar i korets östra sidofönster avtecknade av P A Säve 1864. ATA.

Stained glass in the E side-windows of the chancel, drawn by P A Säve in 1864.

Inredning och inventarier

Altaranordning

Högaltare av huggen grå kalksten (fig 723), täckt av altarskiva av grå kalksten, kälad på tre sidor och med den lodräta bakre kanten finhuggen. Skivan har fem ristade likarmade kors. Parallellt med skivans kortsidor inskription, delvis dold av altarskåpets predella: ANNO 1587 DEN 5 FIBERVARI / HENNSOVEN I HERREN SALIG / QVINDE KIRSTEN H(ERR) HANSES / HØSTRV OC LIGER HER BE / GRAVEN GVD GIFVE HENDE / SALIGE OPSTANDELSE. Mitt på stenen initialerna »HR», därunder: »ANNO 1588 DEN ... OVE / EMBER DØDE SALIG ... NE / HANS DOTER OC ... ER / BEGRAVEN GUD ...». På altarets baksida finns en nisch, höjd 48 cm, bredd 53 cm, djup 38 cm, på altarets framsida en sten med en grund nisch, liknande en relikgömma, tillkommen vid restaureringen 1958–60, höjd 16 cm, bredd 16 cm, djup 13 cm. Altarskivans längd 193 cm, bredd 120 cm, tjocklek 15 cm; altarets totala höjd 112 cm.

Inskriftens 'Herr Hans' och initialerna HR torde syfta på Hans Olofsson Røstede, kyrkoherde först i Lau, sedermera även i När, död 1632.⁴⁸

Altarskiva av gulaktig kalksten med fyra ristade likarmade kors; det femte, i skivans sydöstra hörn, är bortvittrat. På tre sidor en mycket rikt profilerad kant. Längd 338 cm, bredd 155 cm, de ristade korsens längd 3 cm. Ligger sedan restaureringen 1957–60 infälld i korgolvet mitt för högaltaret, omedelbart innanför altarringen.

Det medeltida högaltaret fanns kvar till restaureringen 1958–60. Längd 255 cm, bredd 114 cm, höjd utan skiva 100 cm. Den ursprungliga altarskivan saknades, och på altaret låg den stora altarskiva som nu är infälld i korgolvet. Den var betydligt större än högaltaret och torde ha anskaffats i samband med att ett nytt altarskåp år 1703 förvärvades från När. Kanske har skivan ursprungligen tillhört någon av de större kyrkorna i Visby.

Vid restaureringen 1958–60 önskade arkitekt Porne reducera det medeltida altarets storlek. Detta revs därför, och med användning av det medeltida materialet uppmurades det nuvarande altaret. Dettas altarskiva låg före restaureringen i sakristians golv under en kamin. Kanternas huggning visar att skivan ursprungligen varit avsedd för ett fristående altare, sådant som funnits i exempelvis Lokrume och Martebo kyrkor (SvK Go I, s 84).⁴⁹

Altarskåp av snidad, krederad, målad och förgylld ek (fig 723–730), bestående av corpus och två flyglar på

predella. Under polygont baldakinverk med kölbågar och spröjsverk snidade figurer åtskilda av kolonnetter. I corpus' mittfält Marie kröning (fig 724), flankerad av apostlar och helgon med sina attribut, tre på var sida i corpus samt fyra i varje flygel. Under figurerna inskrifter i guld på blå botten med vederbörandes namn, utom i de två mittfälten.

Figurerna med sina attribut och inskriptioner är från vänster i vänstra flygeldörren: – 1. *S: Judas* med pung och bok. – 2. *S: Andreas* med X-format kors. – 3. *S: Bartholomeus* med kniv och bok. – 4. *S: Mathias* med bok och bila.

I corpus: – 5. *S: Philippus* med korsstav och bok. – 6. *S: Johannes* (evangelisten) med kalk. – 7. *S: Petrus* med nyckel och bok. – 8. Marie kröning, Kristus och Maria iförda kronor sittande vända mot varandra, Maria tillbedjande, Kristus välsignande. Därunder text i två fält: *M: Georgius Oxenvalt, p: et :p Anno 1703* respektive *Elizabeth Jacobs D: Munch, Den . Septembr.*⁵⁰ – 9. *S: Johannes, P* (döparen, »P» missuppfattning av ett medeltida B=baptista) med lamm och bok. – 10. *S: Thomas*, genomborrad från ryggsidan av en lans och med uppslagen bok i händerna. – 11. *S: Paulus* med svärd och bok.

I högra flygeldörren: – 12. *S: Jacobus, Min* med bok. – 13. *S: Jacobus, Maior* med bok, stav och pilgrimsnäcka i hatten. – 14. *S: Mathæus* med bok; halva högra handen, som burit ett attribut, är borta. – 15. *S: Simeon* med bok.

Å skåpdörrarnas baksidor delvis fragmentariska figurmålningar; under dessa fragment av inskriptioner. När skåpet är stängt, är figurerna från vänster (fig 728): – 1. *S: Katarina* av Alexandria med svärd och hjul. – 2. Kvinnligt helgon med bok, säkerligen *S: Birgitta* då hon är pendang till nr 8, *S: Erik*. – 3. *Anna* själv tredje. – 4. *Jungfru Maria*. – 5. *Kristus* på korset, varav en del målad på varje skåpdörr (fig 729). – 6. *Helgon* med bok, troligen *Johannes evangelisten*. – 7. *S: Margareta* med fragmentarisk drake. – 8. *S: Erik* med spira, riksäpple och pälsfodrad mantel. – 9. *Helig biskop*, möjligen *S: Henrik* eller *S: Nikolaus*.

Predellan är nygjord, tillkommen vid restaureringen 1958–60.

Altarskåpets totala längd 460 cm, höjd utan krönlist 114 cm, krönlistens höjd 21 cm, corpus längd 230 cm, predellans största längd 275 cm, höjd 24 cm. Färger: guld, rött, skärt, blått, grönt, gult, vitt och caput mor-

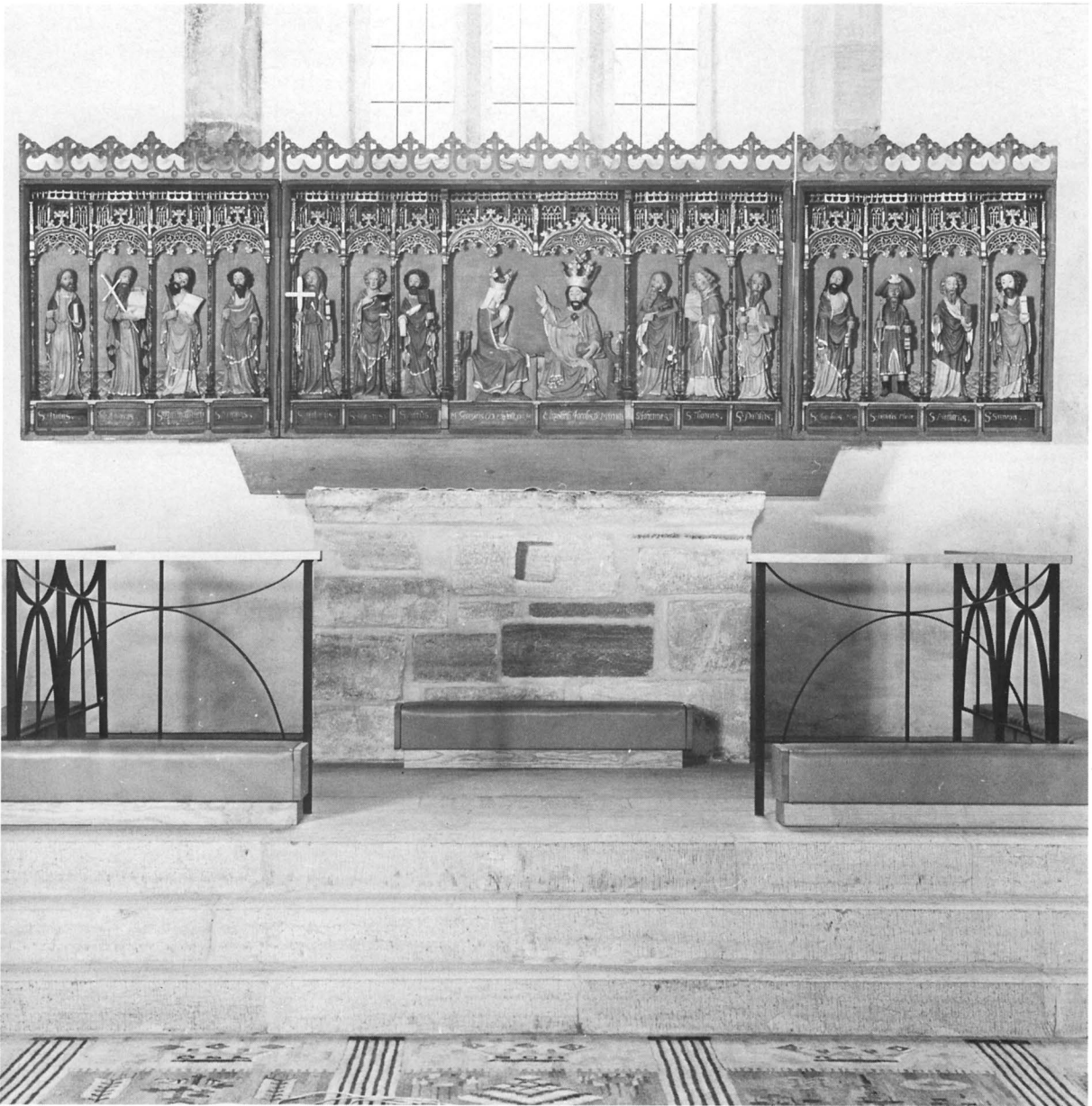

Fig 723. Altaranordningen, altarskåp (urspr i När) troligen utfört i Lübeck under 1400-talets förra hälft. Foto S Hallgren 1964.

Triptych, originally in När Church, probably made at Lübeck during the first half of the 15th century.

ttuum, gallerverk i guld, blått, rött och grönt, väggen bakom figurerna grågrön, predellan röd.

På altarskåpets översida har varit fastspikat ett övermålat gotiskt retabel, vilket avlägsnades vid restaureringen 1958–60 (se nedan).

Enligt räkenskaper inköptes altarskåpet 1703 från

moderkyrkan När. I samband härmed målades nya figurunderskrifter, och troligen målades också figurerna. Målning av altarskåpet omtalas även 1754. Vid något senare tillfälle har figurernas bakgrund målats brun.

Skåpet konserverades i samband med restaureringen 1958–60 av konstnären Erik Olsson, Sanda. Härvid

Fig 724. Marie kröning, detalj av föregående, obs att Maria-bilden är nyskuren (B Nyström 1960). Foto S Hallgren 1964.

The Coronation of Mary, detail from the previous figure; the figure of Mary is new (by B Nyström, 1960).

Fig 725. Johannes Döparen, S Tomas och S Paulus, detalj av altarskåpet. Foto S Hallgren 1964.

John the Baptist, St Thomas and St Paul, detail of the triptych.

kompletterades figurerna med en ny Mariabild, utförd av skulptören Bertil Nyström, Slite. Den äldre Mariabilden fanns inte på sin plats vid 1830 års inventering och låg vid Säves besök 1864 bakom skranket i väster, vilket tyder på att bilden funnits på ursprunglig plats då skåpet 1703 uppsattes i Lau. Figurerna i fälten med text *Mattias* och *Jacobus major*, vilka förväxlats, troligen 1703, fick vid konserveringen 1958–60 byta plats. Judas

Taddeus hade, antagligen vid samma tillfälle, givits en pung som attribut. Vid restaureringen 1958–60 kompletterades altarskåpets krönlist och gallerverket över figurerna av byggmästare R Pettersson, Rone. All övermålning senare än 1703 avlägsnades och de äldre färgerna kompletterades. Spår av ursprunglig färg iaktogs bland annat under gallerverket i form av guld på krederad botten. Bakom figurernas huvuden fanns spår

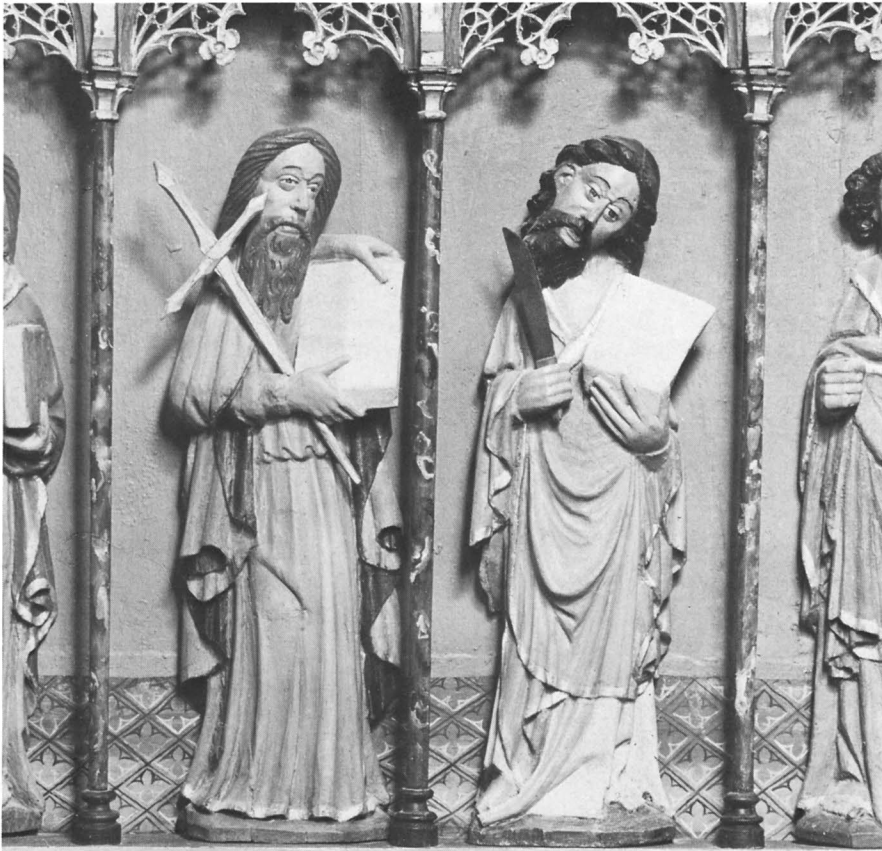

Fig 726. S Andreas och S Bar-
tolomeus, detalj av altarskå-
pet. Foto S Hallgren 1964.

*St Andrew and St Bartholo-
mew, detail of the triptych.*

Fig 727. S Jakob den äldre med pilgrimsstav
och märke i hatten. Detalj av altarskåpet.
Foto S Hallgren 1964.

*St James with his pilgrim's staff and a shell
in his hat. Detail of the triptych.*

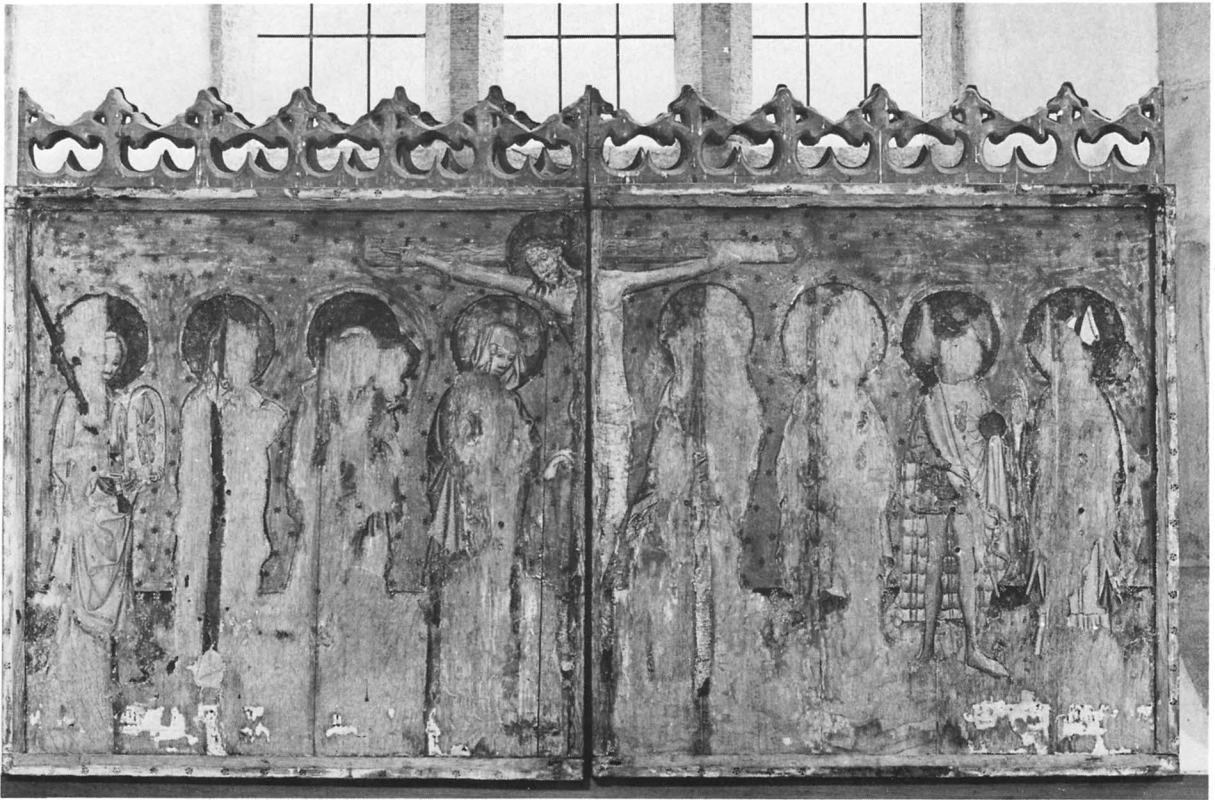

Fig 728. Altarskåpet stängt, med målningar, 1400-talets första hälft. Foto S Hallgren 1964.

The triptych closed, with paintings executed during the first half of the 15th century.

av punsad gloria. Originalfärgerna fästes med vinylhartslim, oljades och mattfernissades (konserveringsrapport i ATA och GF).⁵¹

Altarskåpet kan i likhet med altarskåpet i grannkyrkan Burs dateras till 1400-talets första hälft. Det torde ha utförts av en nordtysk mästare, antagligen i Lübeck.⁵²

Retabel av skulpterad, snidad, krederad och målad ek (fig 731–733), fragmentariskt, bestående av ett övre register av sju rakspetsiga gavlar samt den rektangulära mittrutan från det nedre registret. Gavlarna åtskiljs av kolonetter. Överkanterna begränsas av profilerade lister kantade av snidade blad och kröns av två nedåtvikna och ett uppstående snidat blad. Mittgaveln är högre än de övriga. Denna har som överbyggnad haft ett högt gotiskt fönster med rikt masverk, omgivet av toureller och avslutats av en hög fial med krabbor.

I gavelfälten målade figurframställningar, från vänster: – 1. Matteus med ängeln. – 2. Markus med lejonet. – 3. Kristus på korset. – 4. Uppståndelsen (möjlig Himmelsfärden). – 5. Kristus som smärtornas man.

– 6. Lukas med oxen. – 7. Johannes med örnen. Färger: Vitt, svart, rött, brunt, blågrönt.

Rutan i det nedre registret pryds av en målad framställning med bågformig avslutning, omgiven av skulpterade kolonetter och krönt av skulpterat masverk med änglar och blad. Målningen framställer konsekrationen i en mässa med en Kristusfigur som celebrant (fig 733). På en bänk i vitt med nischliknande dekor, påminnande om framställningar av Kristi grav och täckt av en röd mönstrad dyna, sitter en Kristusfigur med korsgloria, brunt hår och skägg, mörkgrön underklädnad och röd mantel, med en korsmärkt oblat i vänstra handen, medan den högra lyftes till välsignelse. På dynan t v om Kristus står en ängel i vit alba och tunicella med röd broderad fall, svängande ett rökelsekar, på golvet t h en annan ängel i alba, röd tunicella och grön mantel, hållande en ljusbrun blöstmåla. Bakom Kristusfiguren står ett altare täckt av en vit duk med broderade vita band, på detta en förgylld kalk täckt av en vit hopvikt palla, allt mot guldgrund. Över altaret hänger en oljelampa.

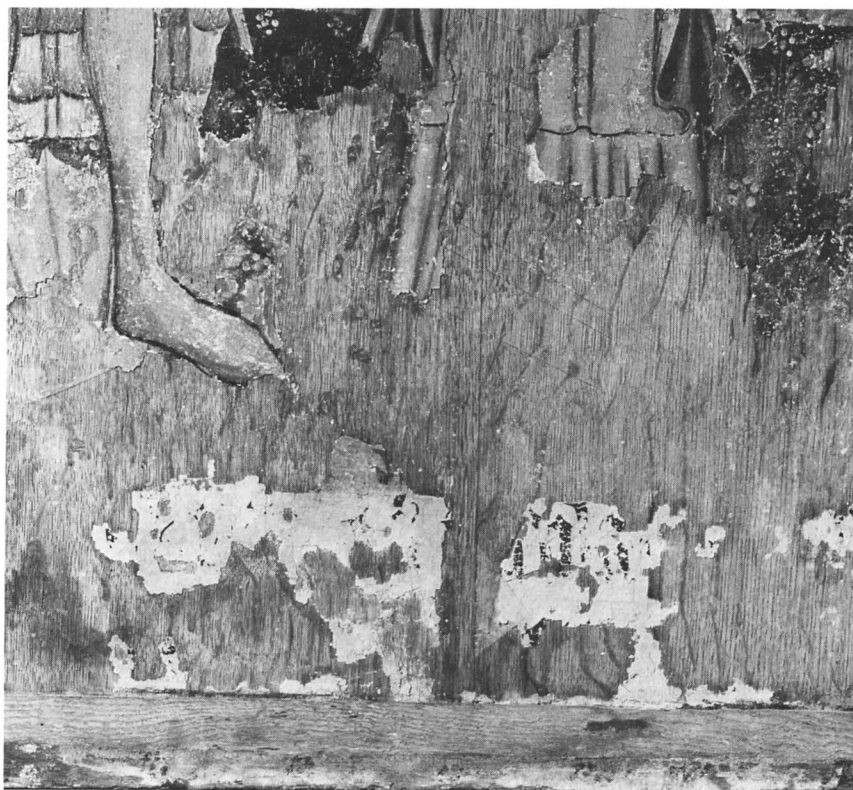
Fig 729. Detalj av målad korsfästelsescen (fig 728). Kristus och Maria. Foto S Hallgren 1964.

Detail from a painted representation of the Crucifixion (fig 728). Christ and Mary.

Fig 730. Detalj av målning på altarskåpets baksida. Foto S Hallgren 1964.

Detail of painting on the rear side of the triptych.

Den omgivande ramen pryds av målningar. Den övre vågräta delen är övermålad. I de båda nedre hörnen finns bevingade evangelistsymboler inom cirkelrund ram, tv markuslejonet, th lukasoxen. På listen ansikten inom cirkel och fyrpass, omväxlande med snedställda kvadrater inom halvcirkelbågar. Färger: rött, brunt, mörkgrönt.

Retablets bredd 300 cm, fältet i det nedre registret inre bredd 50 cm, höjd 75 cm, den omgivande listen å sidorna bredd 9 cm, på översidan bredd 7 cm, gavelfältens bredd 34–35 cm, inre höjd 57 cm, höjd med krönblad 85 cm, mittrutans bredd 50 cm, höjd 82 cm, med krönblad 132 cm. Retablets totala höjd med toureller 273 cm, med mittpartiets överbyggnad inräknad cirka 330 cm.

Före restaureringen 1958–60 var retablet fastspikat på baksidan av kyrkans andra altarskåp, så att de gavelformade fälten bildade ett krön till detta. Nu deponerat i GF (inv nr Dep C 163).

Retablet torde vara Lau kyrkas medeltida altarprydnad. Fastsättningen vid det altarskåp som 1703 köptes från När har i så fall skett då detta uppsattes i Lau, varvid gavelfältens figurmålningar tillkommit. De torde

ha utförts av Christian Lorentz Numens, som detta år målade kyrkans bänkinredning.⁵³

Retablet torde ha tillkommit under 1300-talets förra hälft, kanske i Lübeck.

Pappersremsa med textfragment, ursprungligen fästad som målningsunderlag över en skarv i nyssnämnda retable. Troligen från 1200-talet.⁵⁴

Kapitäl av björk, två stycken (fig 732). Översidan är kvadratisk, nedåt avtrappad, övergående i åttkantform och avslutad av en åttkantig vulst. I hörnen under profileringen fyra snidade blad; över vulsten en krans av snidade blad. På det ena kapitålet är bladen femflikiga vinlöv, naturalistiskt utförda, på det andra blad av andra typer, mera stiliserade. På kapitälens översida fyra mindre och ett större hål. I de mindre hålen på det ena avsågade träpinnar. På undersidan runda hål, diameter 2,5 cm, i det ena en avbruten trästav. Blåmålade, undersidan röd. Höjd 28 cm.

Kapitälerna har troligen tillhört ett par ljusstavar. På översidan har i så fall varit fästad en ljushållare. Deponerade i GF (inv nr D C 163). Enligt af Ugglas utförda under 1300-talets förra hälft. De naturalistiskt snidade bladen vittnar om påverkan från fransk ornamentik,

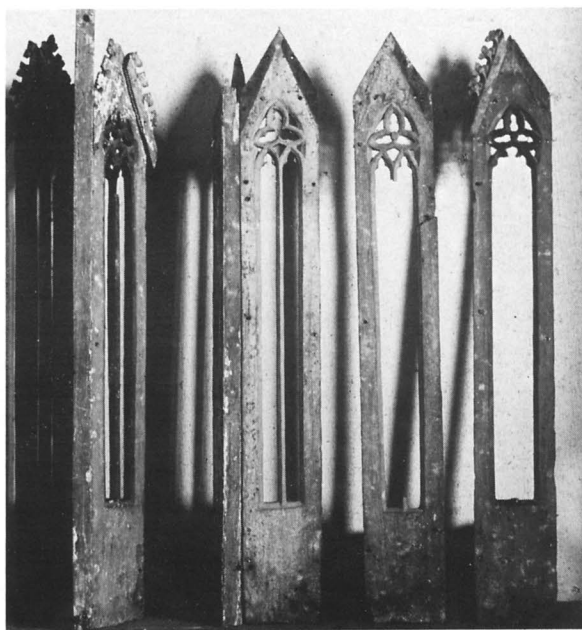

Fig 731. Delar av retabel från 1300-talet. Nu i Gotlands Fornsal, Visby. Foto ATA.

Parts of a 14th century reredos. Now in Gotlands' Historical Museum.

medan det andra kapitälens blad anknyter till gotländska förebilder.⁵⁵

Altarskrank av svartlackerat smidesjärn med överliggare av ljusbrunt trä och knäfall klätt med ljusbrunt skinn. Mittpartiet är löstagbart. Höjd 90 cm, knäfallets höjd 26 cm. Från restaureringen 1958–60.

Före denna restaurering hade kyrkan ett altarskrank av trä i nygotisk stil, indelat i fält med avslutande trepass, flankerade av kolonnetter. Överliggare och knäfall stoppade, klädda med röd plysch. Tillkommet vid 1892 års restaurering. Delar av detta skrank, från vilket den röda plyschen tagits bort, förvaras i kyrkans gamla likbod.

Före 1892 hade kyrkan ett altarskrank av trä med två dörrar, överliggare med äggstav och tandsnitt och kontursågade dockor i balusterform (fig 712). En utbetalning 1689 till »Snickaren» torde avse altarringen. 1692 sker en utbetalning för »Disken medh hengslen som var förglömmt utj tuin 89». Skranket torde ha målats 1703 av Christian Lorentz Numens samtidigt med bänkarna. Ett liknande skrank i Östergarns kyrka är försett med målat årtal 1686 (SvK Go IV: 2, s 670).

Korskrank?

1892 borttogs en träskärm i kyrkans västra del, som avgränsade sockenmagasinet. Dess övre parti var ge-

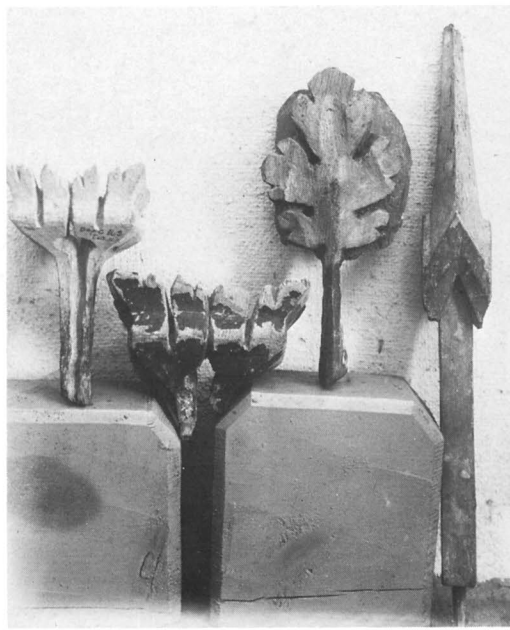

Fig 732. Delar av retabel från 1300-talet. Nu i Gotlands Fornsal, Visby. Foto ATA.

Parts of a 14th century reredos. Now in Gotlands' Historical Museum.

nombrutet och bestod av kontursågade dockor i balusterform av mera långsmal typ än i altarskranket (fig 713). Längs överkanten löpte en överliggare med äggstav och tandsnitt. På skärmens mitt fanns en dörr, horisontellt avdelad mellan den genombrutna överdelen och den massiva undre delen. Ett sockenmagasin fanns enligt räkenskaperna 1759. Möjligen var skärmväggen ursprungligen ett korskrank, utfört samtidigt med altarringen. Ingendera är bevarad.

Bekännelsepall

Redan i räkenskaperna 1694 upptages en utbetalning för »Pallen för altaret». 1737 års inventarium nämner »1. ny pall wid altaret giord 1724». 1725 gjordes en utbetalning »Til pallens stoppande wid altaret». 1830 års inventarium beskriver inte någon bekännelsepall.

Triumfkrucifix

Triumfkrucifix av snidad ek med ringkors (fig 734). Välbevarat med undantag för den medeltida polykromien, av vilken endast återstår spår av ljusgul karnation på fötterna och vid ländklädets undre kant, vitt och rött på kronan, guld i håret samt rött på ländklädets inre och guld på dess yttre sida.

Både ringen och korsstammens kanter är prydda med snidad bladverk. I korsets ändar runda medaljong-

Fig 733. Tronande Kristus omgiven av två änglar, målning på retabel från 1300-talet. Nu i Gotlands Fornsal, Visby. Foto H Hultgren 1961.

Christ Enthroned flanked by two angels; painting on the 14th century reredos. Now in Gotlands' Historical Museum.

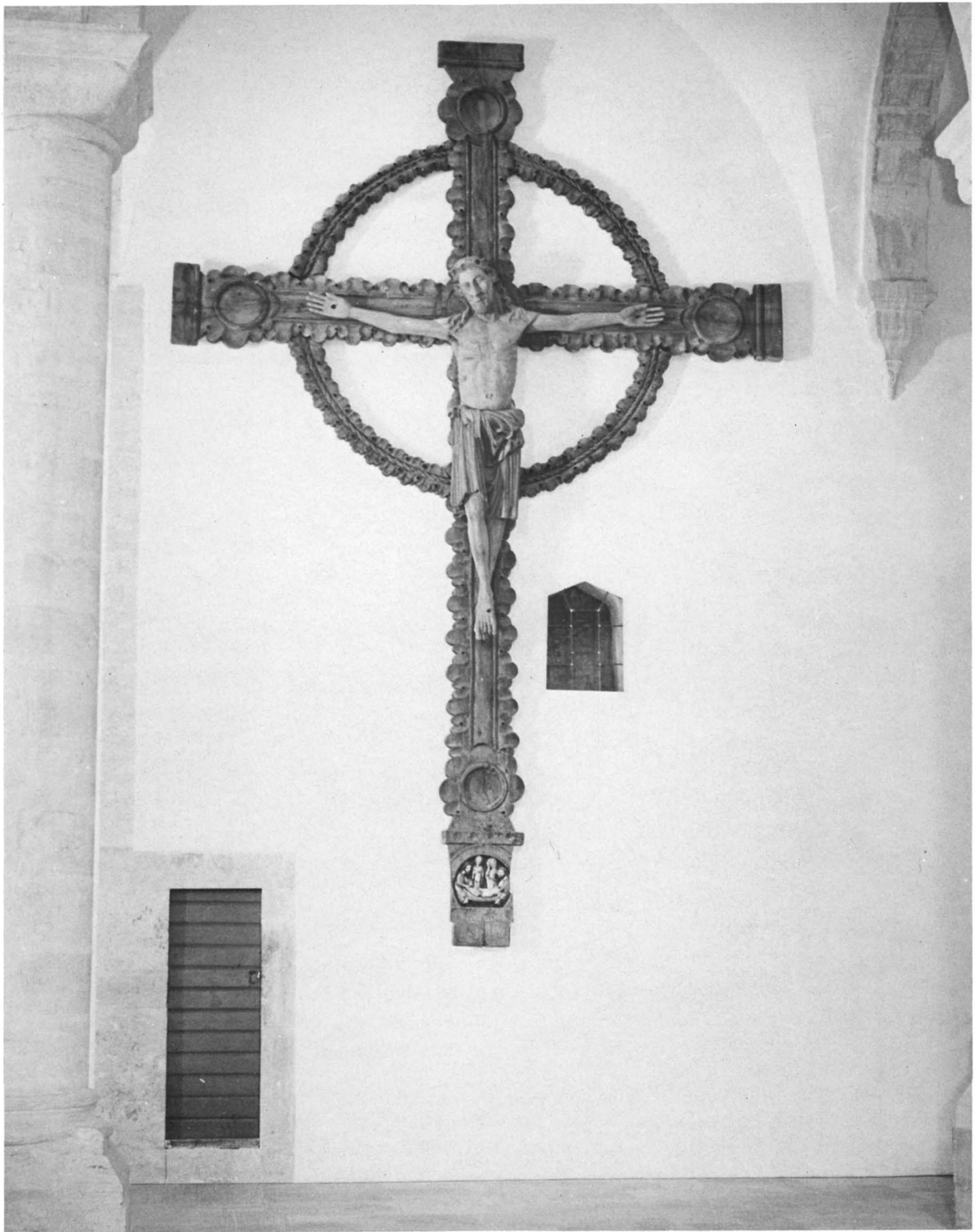

Fig 734. Triumfkrucifix av ek, 1200-talets mitt, ett av Nordens största. Foto S Hallgren 1964.

Mid-13th century oak rood, one of the largest in Scandinavia.

Fig 735. Detalj av triumfkrucifixet, nedre ändplattan med skulpturgruppen »Sepulcrum domini» (Herrens begravning). Foto S Hallgren 1964.

Detail of the rood, lower tablet on the upright arm, with the group »Sepulcrum domini» (the Burial of the Lord).

er för nu försvunna evangelistsymboler. Korsstammens nedersta del avslutas med en tapp, avsedd att infällas i trabes. Ovan denna och mellan lister ornerade med utskärningar i form av rosetter en medaljong med framställning av Kristi gravläggning (fig 735).

Scenen består av fem figurer, skurna i ek i ett stycke. Nikodemus och Josef från Arimatea nedlägger Kristi kropp i en sarkofag med målad inskrift »SEPULCRVM DOMINI». Mellan dem Maria och Johannes med hän-

dena i sörjande ställning som i en kalvariegrupp. Polykromien välbevarad. Förgyllda dräkter med svarta bårder och rött foder, hårfärger svart, brunt och gult. Två av männen bär bruna kalottliknande mössor. Höjd 50,5 cm, bredd 53 cm.

Krucifixet flyttades bort från triumfbågen 1812 (räk). Vid Säves besök 1864 hängde corpus på kyrkans västra vägg mot ett med kimrök målat kors. Vid 1892 års restaurering flyttades corpus till kyrkans norra vägg.

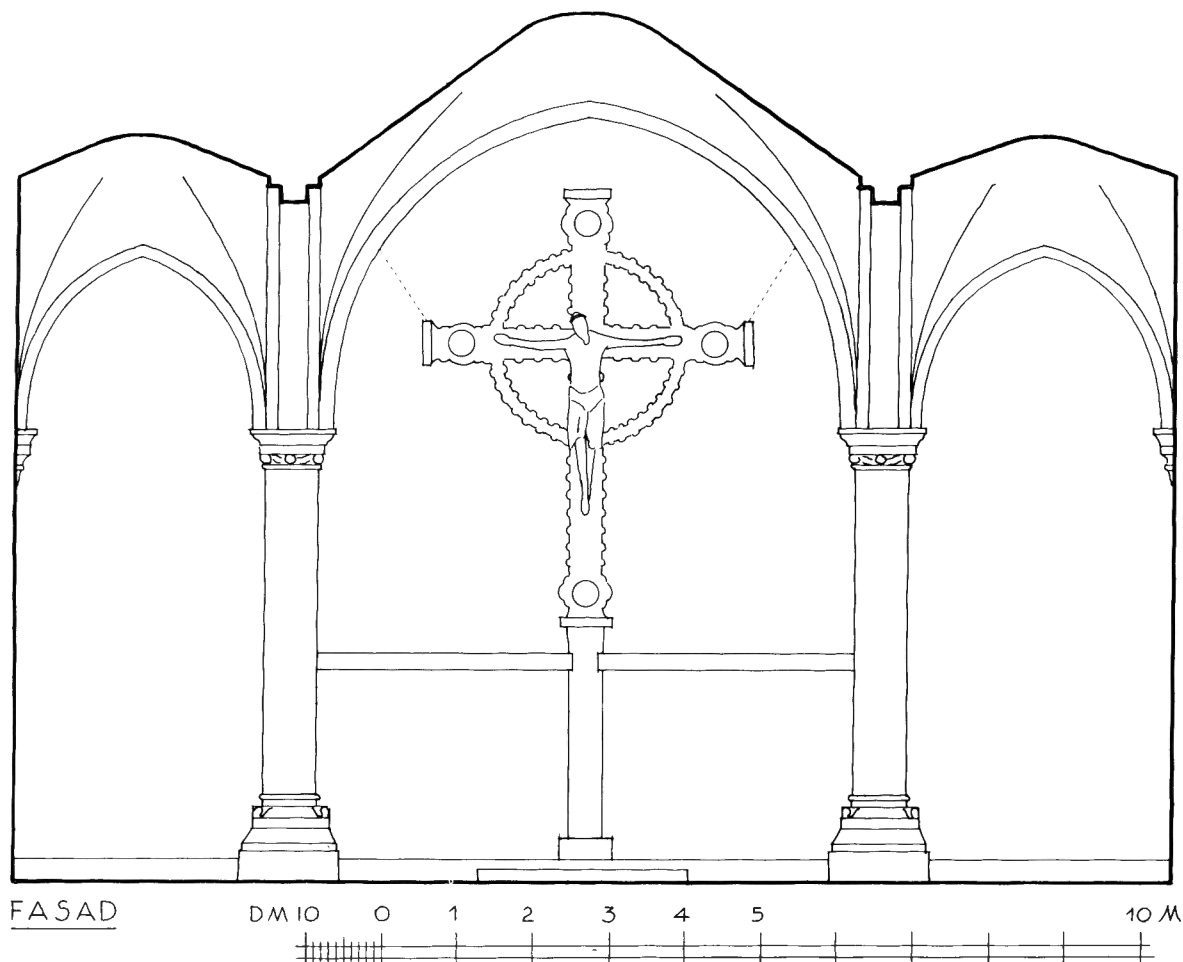

Fig 736. Rekonstruktion av triumfkrucifixets förmodade ursprungliga uppställning.
E Lagerlöf och J Söderberg 1975.

Reconstruction of the assumed situation of the rood.

Delar av kors och ring låg vid Säves besök i avbalkningen i kyrkans västra del. 1892 lades de upp på vinden. Krucifixet konserverades 1951 av konservator Bo Wildenstam, Stockholm. Härvid sammanfogades corpus, kors och ring och kompletterades med bl a en ny korsarm. Övermålning med oljefärg avlägsnades. Scenen med Jesu begravning stod vid 1830 års inventering på altaret, dit den torde ha flyttats redan 1812. Den infogades 1951 på nuvarande plats.

Triumfkrucifixet anses vara utfört vid mitten av 1200-talet.⁵⁶

Predikstol

Predikstol, bestående av polygonal korg av snidad och målad furu på polygonal plint av kalksten jämte sten-

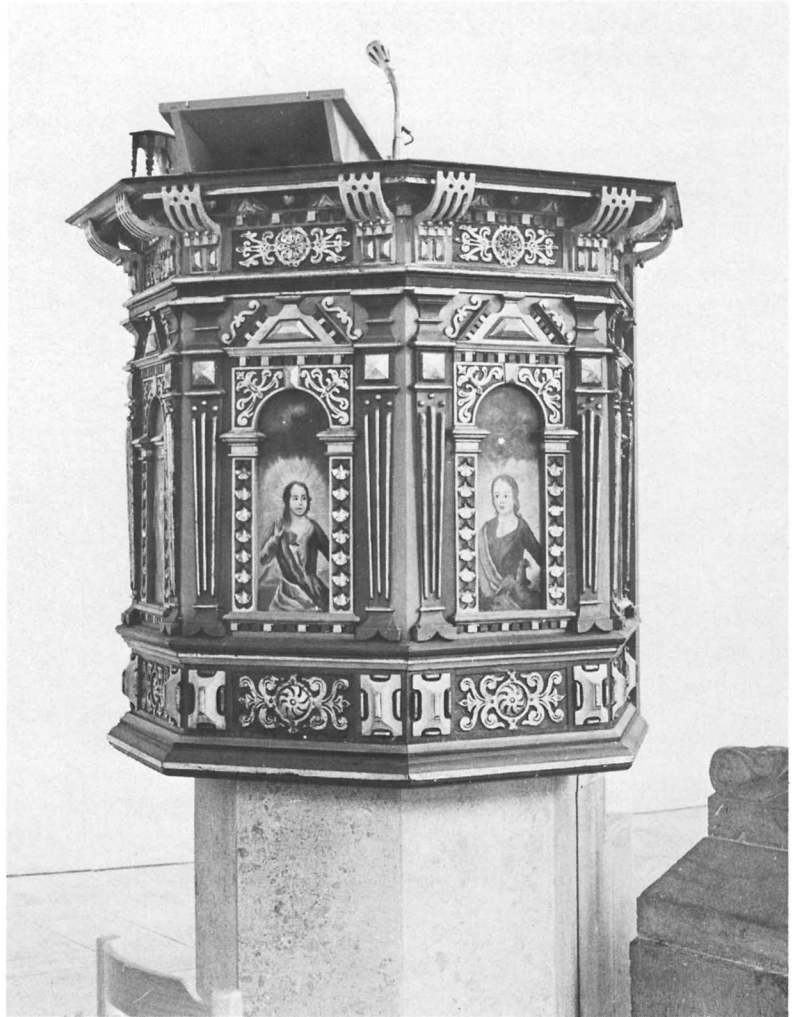
trappa med svartlackerat järnräcke på norra sidan (fig 737), placerad omedelbart väster om den östligaste pelaren i norra pelarraden. Korgen har överst gesims med äggstav och tandsnitt, därunder och längs nedre kanten lister med ornament i plattskärning. I listomgivna bågfält med plattsnidade ornament i svicklarna målade figurer, från vänster Markus med lejonet, Matteus med ängeln, välsignande Kristus, Johannes med örnen och Lukas med oxen. Över evangelisternas huvuden är namnet målat i guldkrift; Kristusfiguren saknar text. Färger: guld, silver, rött, grått, blått och vitt, korgens insida grågul.

Vid uppställningen av predikstolen i samband med restaureringen 1958–60 magasinerades följande delar av den ursprungliga anläggningen: – 1. Ljudtak av trä,

Fig 737. Predikstol från 1600-talets senare hälft på podium av kalksten från restaureringen 1960. Foto S Hallgren 1964.

Pulpit dating from the second half of the 17th century on a limestone podium from the restoration of 1960.

polygonalt, krönt av en pinakel uppbyren av S-formigt svängda ribbor. – 2. Trappa med dörr och barriär av trä. Trappans barriär är indelad i fält, som åtskiljs av kolonetter. Dörrens omfattning kröns av svarvade kulor med pinakler. Färger som korgen.

I 1680 års inventarium (När N 1) omtalas predikstolen som nygjord. Den har måhända tillverkats av visbysnickaren Jochim Sterling, som vid denna tid tillverkat ett antal predikstolar på Gotland.

År 1753 heter det i stämmoprotokollet: »Matthis Glömsker i Garde skall göra ny predikstolstrappa och en ny krona öfr Predikstolen, som kan vara något anseeligare än den gamla, hwilken ser alt för slät och ringa ut uti vår stora och wackra kyrckja.» Räkenskaperna upptar 1753 en utbetalning till Glömsker »för nya

Trappan åt Predikstolen» och 1754 »för Cronan på Predikstolen», varjämte utbetalades 1754 »Til Anders Hemmor för beslag åt Predikstoldörren».

Den ursprungliga predikstolen torde ha varit målad. Målningen har säkerligen tillkommit senast 1703, då Christian Lorentz Numens var verksam i kyrkan. Den omgjorda predikstolen målades enligt räkenskaperna 1754 av J H Dreutz. Den övermålades vid 1892 års restaurering i ekimitation. I samband med restaureringen 1958–60 renoverades predikstolen av Erik Olsson, Sanda. Härvid bortogs ekådringen, och korgens äldre färger kompletterades och mattfernissades. (Konserveringsrapport i ATA och GF.)

Enligt en notis i 1737 års inventarium fanns »En dufwa försilfrad i Predikestolen, förärd av John Liffri-

Fig 738. Bänkdörr från 1600-talet med figurmålning av Christian Lorentz Numens 1703, nu i SHM. Foto G Hildebrand 1975.

Pew door, 17th century, with figure painting by Christian Lorentz Numens in 1703, now in the Museum of National Antiquities, Stockholm.

de 1752». Före restaureringen 1958–60 låg den i orgelhuset i kyrkans västra del, troligen avlägsnad vid 1892 års restaurering. Duvan synes nu vara förkommen.⁵⁷

Timglas

Timglas med foder av trä och mässingsplåt för fyra glas, målat i rött och guld. Höjd 24 cm, längd 25,5 cm. Nu oanvändbart, fastspikat vid predikstolen. Tillhörande ståndare av smidesjärn, svartmålad, längd 72 cm, förvaras i sakristian. 1737 års inventarium upptar »I Timeglas på predikstolen med quarter», troligen detta. 1680 fanns »Timaglas på en halftima», varför det nuvarande bör ha tillkommit omkring 1700.

Bänkinredning

Bänkinredningen utgöres av trästolar med sits av flätad rotting, placerade i två kvarter i kyrkans östra del. En grupp stolar står vid orgeln. Stolarna i östpartiet är genom tappar fastsatta i hål i stengolvet. Ritade av Å Porne vid restaureringen 1958–60.

Fig 739. Bänkdörr från 1600-talet med figurmålning av Christian Lorentz Numens 1703, nu i SHM. Foto G Hildebrand 1975.

Pew door, 17th century, with figure painting by Christian Lorentz Numens in 1703, now in SHM, Stockholm.

Vid 1892 års restaurering gjordes ny inredning av öppna bänkar i nygotik av furu i ekimitation, fördelade på två kvarter med mittgång (fig 714). Några bänkar och bänkskärmar bevarade i kyrkans materialbod.

Den slutna bänkinredning av furu i fyra kvarter som avlägsnades 1892 är delvis bevarad. Den har profilerad överliggare samt i regel äggstav och tandsnitt. Några av de enkelt snickrade dörrarna har dessutom snidat flätverk. De flesta av dörrarnas rektangulära speglar pryds med figurmålningar. Färger: äggstaven röd och gråvit, tandsnittet med omväxlande två röda, en blå och en gråvit tand, speglarnas bottenfärg svartgrått eller stålgrått, figurerna svart, vitt, rött, blått, gult, grönt. Mått: höjd 94 cm, dörrarnas bredd 59–65 cm; tre dörrar höjd 81–83 cm, bredd 50–55 cm.

Totalt 37 bänkdörrar har bevarats. 20 lösa dörrar köptes 1920 av Nordiska museet för 83 kr (inv nr 137.052) och deponerades 1943 i SHM (inv nr 23.003: 95 A-T). Två bänksidor med 8 respektive 7 dörrar jämte två lösa dörrar förvaras i GF (inv nr B 1330).

Fig 740. Bänkdörr från 1600-talet med figurmålning av Christian Lorentz Numens 1703, nu i SHM. Foto G Hildebrand 1975.

Pew door, 17th century, with figure painting by Christian Lorentz Numens in 1703, now in SHM, Stockholm.

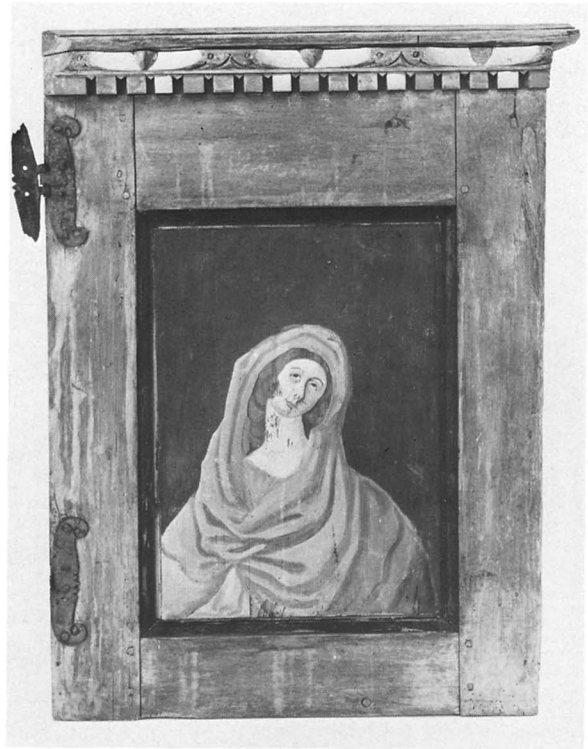

Fig 741. Bänkdörr från 1600-talet med figurmålning av Christian Lorentz Numens 1703, nu i SHM. Foto G Hildebrand 1975.

Pew door, 17th century, with figure painting by Christian Lorentz Numens in 1703, now in SHM, Stockholm.

Figurmålningarna på dörrarna i SHM föreställer (fig 738–741): – 1. Man i profil, skallig, med rödbrunt skägg och mustascher samt grön mantel (inv nr 23.003:95 A). – 2. Ung man i gul allongeperuk, en face, med röd mantel över blå rock (inv nr 23.003:95 B). – 3. Man en face med svart hår och skägg i röd mantel (inv nr 23.003:95 C). – 4. Ung man i mörkblond allongeperuk, en face, med vit halsduk, röd väst och blå uppknäppt rock (inv nr 23.003:95 D). – 5. Man en face med svart hår, skägg och mustascher, i brun rock (inv nr 23.003: E). – 6. Kvinna en face med trånande utseende, i röd klädnad och blått dok (inv nr 23.003:95 F). – 7. Kvinna en face med blottade bröst, i gul klänning med gröna ärmar (inv nr 23.003:95 G). – 8. Ung man i mörk allongeperuk, en face, i röd mantel och vit halsduk (inv nr 23.003:95 H). – 9. Kvinna med kort gult hår, knäbild en face, blåsande i trumpet som hon håller i sin höjda vänstra hand, i gul klädnad med rött skärp (inv nr 23.003:95 I). – 10. Stående kvinna en face, med gult hår och grön klänning med rött överplagg (inv nr 23.003:95 J). – 11. Ung man i höger halvprofil, med svart hår och svarta mustascher, i gul klädnad och baret (inv nr 23.003:95 K). – 12. Kvinna en face, svarthårig, i stråldiadem med sex spetsar samt vit klädnad med bara axlar (inv nr 23.003:95 L). – 13. Kvinna en face, mörkhårig, med vit

bindmössa, röd klänning, blå mantel och bok i famnen (inv nr 23.003:95 M). – 14. Segergudinna (?), knäbild en face, på huvudet örnpriydd hjälm, i höger hand segerpalm, i den vänstra lagerkrans, gult hår, röd klänning och blå mantel. På dörren nyckelhål med beslag. (Inv nr 23.003:95 N). – 15. Ung man en face, med svart axellångt hår och svarta mustascher, i brungul rock med en uppslagen notbok i höger hand (inv nr 23.003:95 O). – 16. I blått fält röd och vit lilja med stjälk och blad i svart och vitt. Bredd 63 cm. (Inv nr 23.003:95 P). – 17. Som föregående men bredd 51 cm. (Inv nr 23.003:95 Q). – 18. – 20. Dörrar med kvarsittande mellanstycken och grönmarmorade speglar, äggstaven omålade, tandsnittet rött, över spegeln målat No 2 resp No 3 och No 4. Höjd resp 81, 81 och 83 cm, bredd resp 55, 52 och 50 cm. (Inv nr 23.003:95 R, S, T).

Figurmålningarna på dörrarna i GF (alla inv nr B 1330) föreställer: – 21. Dörr med två sidostycken med snidad ornamentik, å spegeln präst en face med skägg, prästkappa och bok i handen. – 22. Dörren den första i svit om åtta stycken, med snidad flätverk som å nr 21, däremot ej på sidostyckena, som saknar äggstav och tandsnitt, å spegeln skägglös präst i kappa och peruk, med blomma (?) i höger hand. – 23. Ung man en face i vit halsduk, grön jacka och

Fig 742. Nummertavla troligen tillverkad av Johan Hernell 1747. Foto S Hallgren 1964.

Hymnboard, probably made by Johan Hernell in 1747.

grön mössa. – 24. Kvinna i profil, utan huvudbonad, i röd uringad klänning. – 25. Man i profil, barhuvud med hög panna, skägg och brun mantel. – 26. Man i profil med svart skägg, hög mössa och rock. – 27. Man en face, barhuvad, med brunt skägg och röd mantel över brunsvart underplagg. – 28. Ung man en face, skägglös med brunt hår. – 29. Kvinna en face, med ljusbrunt hår och underplagg, röd mantel, lagerkvist och bok med svarta pärmar. – 30. Lös dörr, i spegeln röd blomma på blågrön botten. – 31. Den första dörren i en svit om sju, å spegeln svarthårig kvinna i svart hatt med vita plymer, klädnad gulbrun, vit slöja över högra axeln. – 32. Man en face, i brun rock med vit krage, på huvudet eldröd mössa med vit bård. – 33. Kvinna en face i svart hatt, uringad klänning, blå kapp och vita handskar. – 34. Dödskalle lagd över tvenne korslagda benknotor, i ljusbrunt, däröver vitt band med inskription i rött: »Döden är vis, Dagen är ovis. ANNO 1703 den 22 Augustiz C:L:N:». – 35. Ung man en face i allongeperuk, med vit halsduk och gul höghalsad rock, däröver blå mantel. – 36. Äldre man en face i blå mössa och ljusbrun rock. – 37. Barhuvad man en face i svart höghalsad uniformsrock med uppslag på ärmarna samt långt rött och grått spö i höger hand, troligen spögbuben.

Initialerna C L N på dörr nr 34, som enligt 1830 års inventarium var den nedersta på kvinnostrådet, syftar på

målaren Christian Lorentz Numens.⁵⁹ Dörr nr 14, som har nyckelhål, torde ha tillhört den prästbänk, som omtalas i 1755 års bänklängd: »Fribänck, som Presthustrun nyttjar, när hon kommer til Lau.» De rikare profilerade dörrarna nr 21 och 22 med prästporträtten kan ursprungligen ha tillhört en nu försvunnen skriftestol. Nr 21, som har sidostycken med snidad ornamentik, torde i så fall ha varit ingångsdörren och nr 22 ha utgjort en skärmspegel.

Bänkarna torde ha tillverkats 1695, ty räkenskaperna detta år upptar inköp av »12 tälfter Brädher», och målats 1703 av Numens. »I Junii 1781 blefwo 8. Nya Bänkar gjorde» enligt räkenskaperna, tillverkade av »Sutarfven i Garde». 1793 förfärdigade Dan. Gannor sex nya bänkar »wid Stordörren». Samtliga 14 bänkar målades 1794 av Dreutz. I ett stämmoprotokoll från 1796 omtalas 6 nya kvinnfolksbänkar, »och är nummer 1. den Bänk, som är Funten närmast, och Nr 6. den som är Nordre Kyrkmuren eller Stordörren närmast». Dörrarna 18–20, med målade siffror »No 2» – »No 4», torde ha tillhört denna svit.

I en efterskrift till kyrkans äldsta bänklängd, från 1712, heter det: »NB. hvad målningen widkommer i Nähr och Low på bänkarna, så är dhen ganska oanständig; tiänar bättre til ett comödie- hus än til ett gudz hus: hafwer ock welat dhet låta förändra, men i mangel af målare måst til dhenna dag låta dhet bero, 1712.»

Orgel

Orgelverket är byggt 1960 av Åkerman & Lunds Nya Orgelfabrik, Knivsta. Det har mekanisk traktur och omfattar en manual om sju stämmor och 49 toner samt en självständig pedal om tre stämmor och 27 toner. Piporna har kiastisk uppställning. Orgelhuset är av omålat trä med ljudande fasadstämmor.

Större delen av pipmaterialet härrör från en äldre orgel. Denna byggdes 1598–1600 för Visby domkyrka av Gabriel Herlicius från Stralsund. 1644 blev orgeln delvis nygjord av orgelbyggaren Konrad Hoffman från Danzig. Enligt Hülphers bestod den 1768 av huvudverk, ryggpositiv och pedal. 1836–1838 ombyggdes den av S P Petersson och omfattade då 20 stämmor.

Orgeln såldes 1892 till Lau och uppställdes på golvet mot västra väggen i ett orgelhus i nygotisk stil, ritat av arkitekten Gustaf Pettersson (fig 714). Den omfattade då 14 stämmor, en manual och pedal.

Enligt L-M Holmbäcks undersökningar stammade högst 30% av pipmaterialet i 1838 års orgel från 1600-talet. Vissa äldre metallpipor, som inte återanvänts i den nuvarande orgeln, ligger på kyrkans vind. Några av dem är ornerade.⁶⁰

Fig 743. Dopfunt av sandsten av Mäster Sigrafs verkstad, omkr 1200. Foto S Hallgren 1964.

Baptismal font, sandstone, from the workshop of Master Sigraf, c 1200.

Fig 744. Maria med barnet, detalj av dopfontens fot. Foto S Hallgren 1964.

Virgin and Child, detail from the base of the font.

Nummertavlor

Nummertavlor saknas i kyrkorummet. På korets sydvägg, i höjd med det östligaste pelarparet, finns stift i muren för hängning av psalmnummer direkt mot murytan.

Äldre nummertavlor: – 1. Av snidat och målat trä. Det svarta sifferfältet med plats för tre psalmer omges av en brun ram med förgyllda bladornament (fig 742). Till nummertavlan hör ett löst överstycke prytt med snidade och målade blommor och blad, krönt av en målad snäcka. Höjd 110 cm, bredd 56 cm, höjd utan överstycke 72,5 cm. 1747 års räkenskaper upptar »En ny Numertafla med 40 st. försilfrade Ziffror köipt af Målaren Johan Hernel». Före 1892 var nummertavlan vridbart fästad vid en svarvad ståndare av trä, enligt räkenskaperna utförd 1747 av Anders Hemmor och skänkt till kyrkan. Vid 1892 års restaurering hängdes nummertavlan på kyrkans nordostligaste pelare. – 2. Av trä med plats för fem psalmer, vitmålad. Upptages första gången vid 1830 års inventering.

I protokollet för sockenstämman »1712, St. Jacobi dag» (25/7) heter det: »Resolverades . . . at Skohlmästaren Johan Wenting skal giöra Ziffror til bägge kyrkior-

na af then och med dher til hörande svart tafla, hvarefter församlingen, som . . . veta intet, hvad Psalm som siunges, kunna upkasta Psalmerna och siunga . . .». Det är oklart om detta beslut verkställdes.

Dopredskap

Dopfont av grå kalksten (fig 743), bestående av cuppa, fot och fotplatta på plint. Den runda cuppan, som har uttömningshål, har på utsidan mellan en övre bandflättningslist och en nedre enkel bandlist en mycket skadad och otydlig reliefsvit. Figurerna föreställer: – 1. Bebådelsen. – 2. Marie besökelse. – 3. Jesu födelse. – 4. De tre vise mennens tillbedjan. – 5. Flykten till Egypten. – 6. Otydlig scen: träd eller ängel, tre djur (får?) över varandra, möjligen uppenbarelsen för herdarna eller livsträd med betande djur. – 7. Tre figurer inför en möjligen tronande Kristus, kanske Lasarii uppväckelse. – 8. Gisslandet. – 9. Korsfästelsen. På cuppens undersida palmettornament.

Foten välbevarad, nederst kvadratisk, upptill cirkelrund, krönt av en bandflätad vulst. På fotens sidor fyra sittande figurer: – 1. Maria, barhuvad, i hennes knä Jesusbarn med krona (fig. 744) – 2. Petrus med tvenne nycklar i höger hand. – 3. Biskop med högra handen välsignande; i vänster hand en bok. – 4. Abrahams sköte: sittande figur med tre mindre figurer i knät.

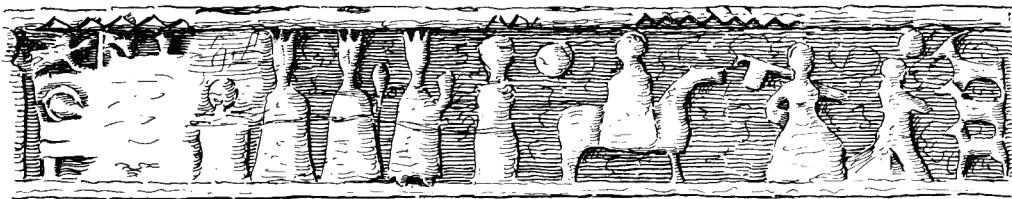
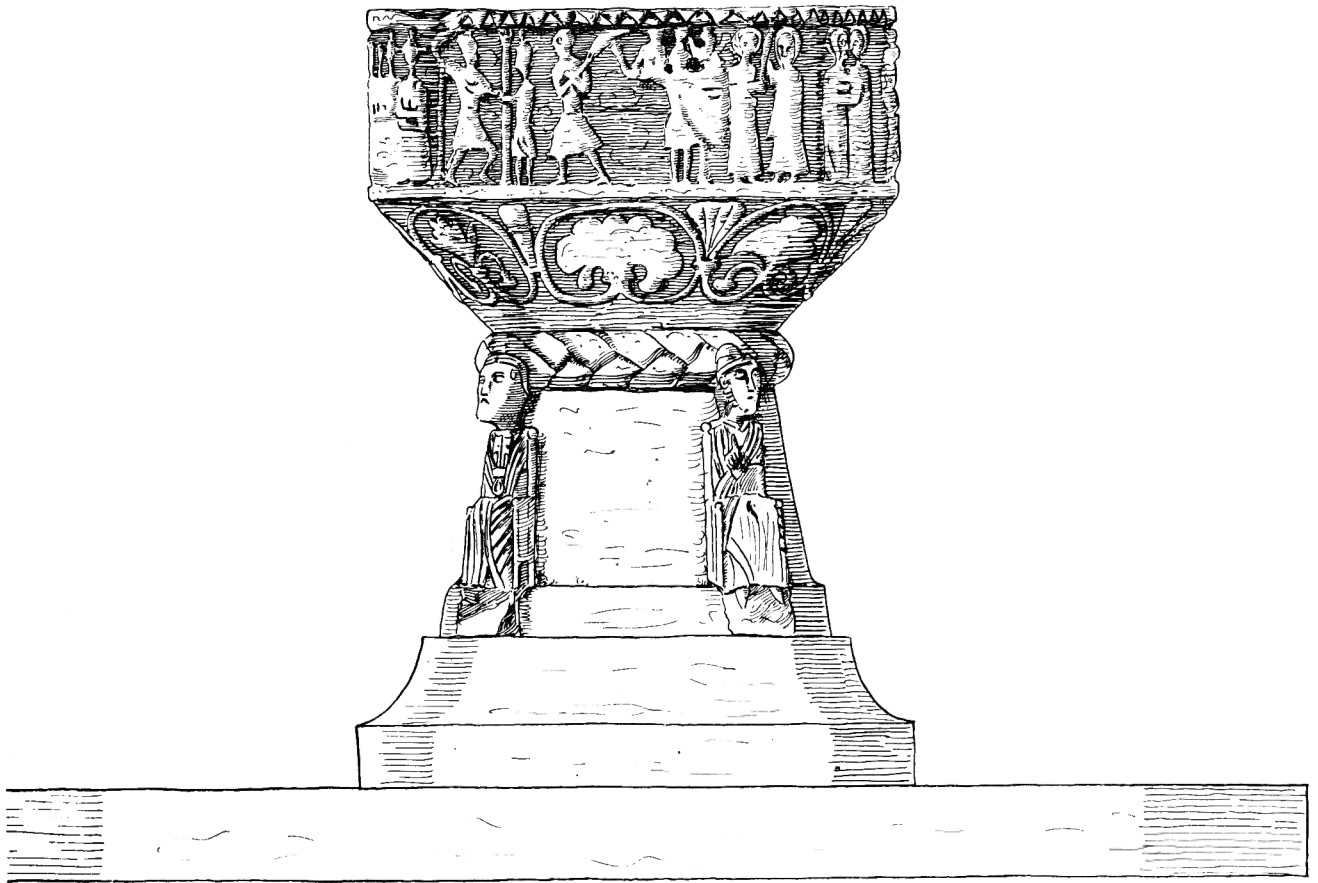
Den runda fotplattan har enkel profilering. Plinten är rund, utan vattenuttag.

Spår av bemålning: på cuppan rött och blått, fotens vulst grönt, fotens sidor rött. Mått: fotens och cuppens höjd 76 cm, cuppens diameter 63 cm, djup 17 cm, fotens höjd 34 cm, fotplattans övre diameter 54 cm, nedre diameter 71 cm, höjd 7 cm, plintens diameter 167 cm, höjd 11 cm.

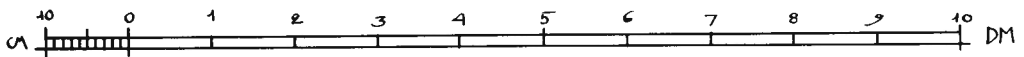
Dopfonten torde ha tillverkats omkring år 1200 av den gotländske stenhugaren Sigraf.⁵⁸ Den flyttades enligt räkenskaperna 1691 fram i koret. Vid 1892 års restaurering placerades fonten i västra delen av kyrkan i förlängningen av mittgången, vid restaureringen 1958–60 ungefär mitt i långhusets västra hälft. Fonten målades 1754 av J H Dreutz.

På kyrkogårdens norra mur ligger en rund stentrumma med släthuggen mantelnya och skrovliga begränsningsytor, utan spår av murbruk. Genom trumman löper ett trattformigt hål. Diameter 72 cm, höjd 30 cm, den trattformade öppningens diameter 30 cm. Äldre dopfontsplint? (fig 747).

Dopfontsluck av furu, åttkantigt, krönt av en svarvad pinakel. Höjd 45 cm, sidans längd 29 cm. Målat i blågrön marmorering. Dopfontslucket torde vara utfört 1753 av snickaren Mattias Glömsker i Garde, som detta

·CUPPAN·UTVECKLAD·

·SKALA·1:5·

Fig 745. Dopfunten (fig 743) tecknad av A Essén 1910. ATA.

The font (fig 743) drawn by A Essén in 1910.

Fig 746. Dopfundens cuppa. Foto E Erici 1915.

Detail from the bowl of the font.

år tillverkade predikstolens trappa och ljudtak. Det målades 1754 enligt räkenskaperna av J H Dreutz.

Dopfuntsinsatser: – 1. Av mässing, rund med smalt brätte. Diameter 28 cm, själva skålens diameter 23 cm, djup 9 cm. Enligt räkenskaperna anskaffad 1701. – 2. Av vitmetall, rund med brett brätte, på detta inskription: LÅTEN BARNEN KOMMA TILL MIG! MARC. 10: 14. Diameter 31 cm, själva skålens diameter 20 cm, djup 5 cm. 1890-talet. 1699 såldes enligt räkenskaperna en äldre dopfuntsinsats.

Nattvardskärl

Kalk av delvis förgyllt silver (fig 748). Sexpassformad fot, på sargen stansad ornamental vinranka. Höjd 25 cm. Enligt stämplrar tillverkad 1799 av Magnus Söderberg,⁶¹ mästare i Visby 1797–1834.

Patén av silver med förgyllt översida. I botten stämpel »R». Diameter 14 cm.

Oblatask av silver, åttkantig, inuti förgylld. Lock med rund knapp. Stämpel »PLS». Enligt stämplrar tillverkad 1965. Inköpt detta år från Libraria. Höjd 7 cm, diameter 9 cm.

Vinkanna av silver, åttkantig, lock med rund knapp. Stämplrar som föregående. Höjd 19,5 cm, diameter 9 cm. Inköpt samtidigt med oblatasken.

Kalk och patén av tenn för sockenbud (fig 749). Kalken har vid, låg cuppa och profilerat skaft, utan stämplrar. Höjd 16 cm, cuppens och fotens diameter 11,5 cm. Paténen med stämplrar på brättet, diameter 13 cm. Enligt räkenskaperna inköpta 1696. Paténen torde

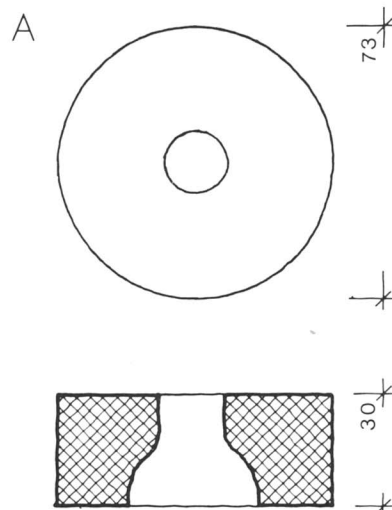

Fig 747. Bas av kalksten, som möjligen hört samman med dopfundten, 1 : 20. Uppm J Söderberg 1975.

Limestone base, which may have belonged to the font.

enligt stämpeln ha tillverkats av Michel Antoni,⁶² mästare i Visby 1664–1702.

Oblatask av tenn, cylindrisk med locket krönt av en knapp i form av en vindruvsklase (fig 750). Höjd 14 cm, utan lock höjd 9 cm, diameter 10 cm, fotens diameter 14 cm. Enligt räkenskaperna inköpt 1771. Stämplarna passar inte in på någon tenngjutare i Visby men kan gälla Bengt Johan Georgi i Kalmar,⁶³ mästare 1763–1768.

Brudkrona av förgyllt silver, bestående av sju utåtböjda ståndare med profilerad kant, avslutade av vita pärlor, på ring besatt med röda stenar med kvadratisk omfattning och mindre pärlor i musselformad infattning. Enligt stämplarna tillverkad 1951. På fodralets lock silverplåt med graverad text: SKÄNK TILL LAU KYRKA AV LAU S. K. L. F. AVD. 19²⁵/₃ 51.⁶⁴

»En tijn flaske» upptages i 1594 års inventarium, kanske samma som enligt 1793–94 års räkenskaper såldes på auktion. »1 Liten Flaska til Communion win på Sokn Bud» inköptes 1784–85 och »en Chrystallflaska til Communion» 1788–89. »2ne Glasflaskor» upptagas 1812 och 4 stycken 1830. Sistnämnda år fanns också en vinkage av trä, vilken sista gången noteras 1882.

Ljusredskap

Medeltida ljuskronor av järn: – 1. Bestående av två ringar av järnplåt jämte upphängningsanordning, förenade av fyra smala järnkedjor (fig 751). Den nedersta ringen består av två över varandra ställda band, förenade av ett smalare sicksacklöpande band, målade i grå-

Fig 748. Nattvardskärl av silver. Kalken tillverkad av Magnus Söderberg i Visby 1799.

Silver communion plate; the chalice made by Magnus Söderberg, Visby, in 1799.

Fig 749. Sockenbudstyg av tenn. Troligen tillverkat av Michel Antoni 1696. Foto S Hallgren 1964.

Viaticum communion vessels, pewter. Made probably by Michel Antoni in 1696.

Fig 750. Oblatask av tenn troligen tillverkad av Bengt Johan Georgi, Kalmar 1771. Foto S Hallgren 1964.

Wafer-box, pewter, probably made by Bengt Johan Georgi, Kalmar, in 1771.

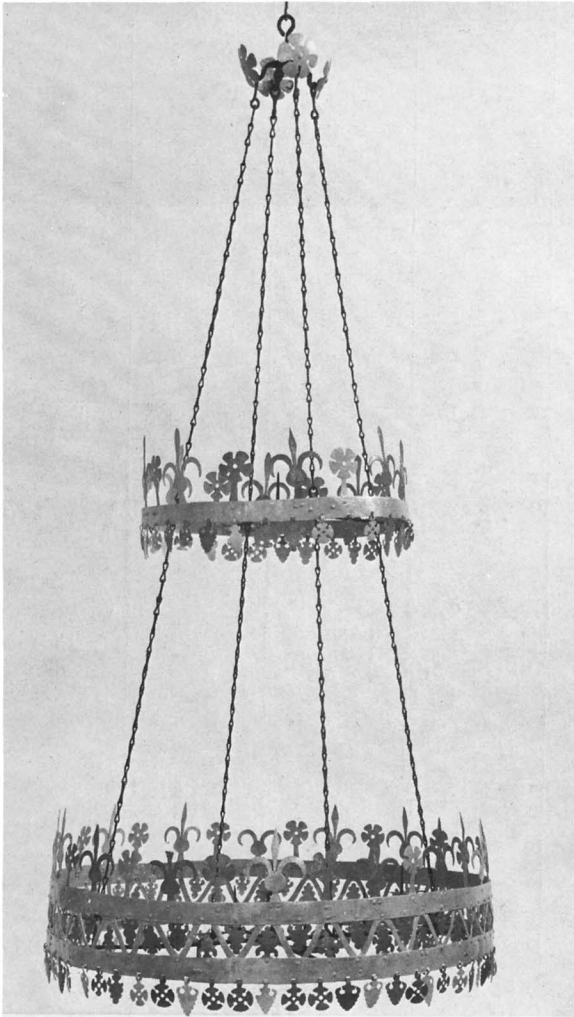

Fig 751. Medeltida ljuskrona av järn för åtta ljus. Målad i rött, brunt och grått. Foto ATA.

Medieval chandelier of iron, for eight candles. Painted red, brown and grey.

blått. Ringen sammanhålles av två varandra korsande svartmålade järntenar; på dessa senare åtta ljushållare i form av piggar omgivna av flata skålar. Det övre bandet är kantat av upprättstående, stiliserade liljor och rosor i rött, brunt och grått. I de triangulära fälten mellan järnbanden omväxlande uppåt- och nedåtriktade blad i rött och ljusbrunt, fästade i de vågräta banden. Vid det undre bandets nederkant hängprydnader i form av kors och druvklasar i rött, brunt och blått.

Den övre ringen, som sammanhålles av två svartmålade korsande järntenar med en ljushållare i skärningspunkten, är längs övre kanten prydd av stiliserade liljor och rosor, längs underkanten av hängprydnader i form

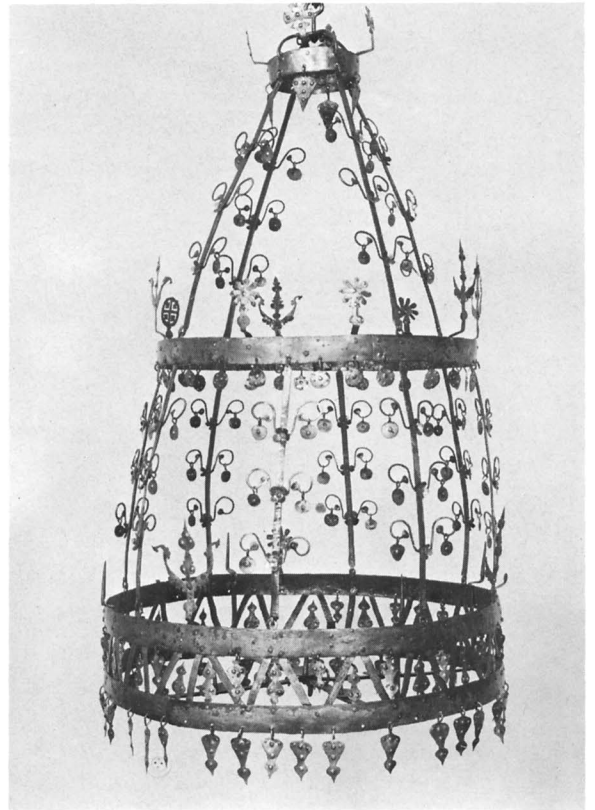

Fig 752. Medeltida ljuskrona av järn för fem ljus med rikt utformade hängprydnader. Foto ATA.

Medieval chandelier, iron, for five candles, with richly decorated pendant ornaments.

av kors och druvklasar. Färger rött, brunt och grått.

Upphängningsanordningen består av två korsvis ställda byglar för järnkedjorna, avslutade av fembladiga rosor. Mått: höjd cirka 280 cm, nedre ringens diameter 137 cm.

– 2. Bestående av tre ringar av järnplåt, den översta med upphängningsanordning, förenade av smala järntenar (fig 752–754). Den nedersta ringen består av två över varandra ställda band, förenade av ett smalare sicksackband. Ringen sammanhålles av två varandra korsande järntenar med ljushållare i form av piggar för fem ljus. I de triangulära fälten mellan järnbanden omväxlande uppåt- och nedåtriktade blad av enkel form; det undre bandet är kantat med hängprydnader av samma form. Dubbelringens övre band är glest besatt med ståndare i form av stiliserade liljor.

Dubbelringen förenas med den mellersta järnringen genom åtta järntenar, denna i sin tur vid den översta genom fyra järntenar. Dessa är besatta med böjda järn-

Fig 753. Detalj av ljuskronan fig 752. Foto ATA.
Detail of the chandelier in figure 752.

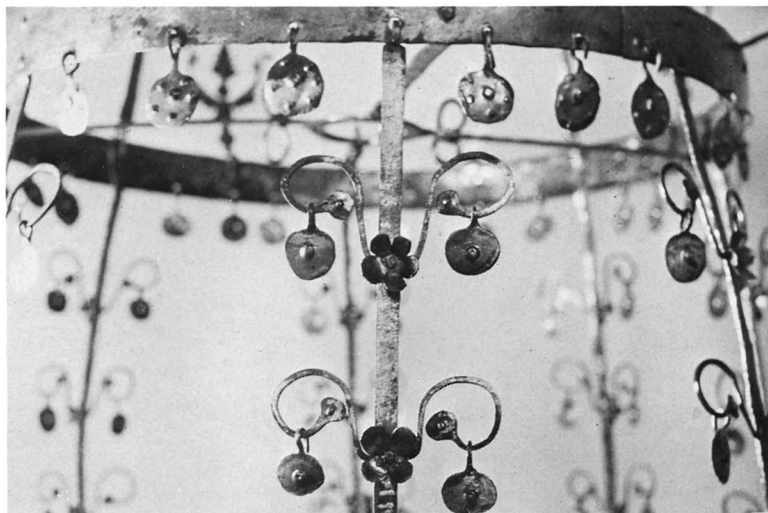

Fig 754. Detalj av ljuskronan fig 752. Foto
ATA.
Detail of the chandelier in figure 752.

trådar uppbärande parvis anordnade hängprydnader i form av runda skivor. Den mellersta ringens övre kant besatt med ståndare i form av stjärnor, ringkors och stiliserade liljor. Vid ringens nederkant hängprydnader i form av runda skivor. Den översta ringen har vid övre kanten fyra ståndare i form av kors, vid den nedre fyra hängprydnader i form av stiliserade blad. Mått: höjd cirka 160 cm, nedre ringens diameter cirka 80 cm. Svartmålad.

Ljuskrönorna renoverades i samband med restaureringen 1958–60. Från nr 1 avlägsnades härvid en ljusbrun övermålning, antagligen tillkommen vid 1892 års restaurering, och den äldre färgsättningen återställdes med ledning av bevarade färgspår. Några hängprydnader kompletterades.

De båda kronorna är senmedeltida. De målades 1754 av J H Dreutz.

I 1830 års inventarium upptages endast de två medeltida kronorna. 1857 anskaffades en ljuskrona av mäsning, vid 1900-talets början ytterligare tre, av vilka två skänktes av Lau sparbank och en av Lau syförening. En av dessa hänger i sakristian, de övriga söndertagna och förpackade i trälådor. Kronan i sakristian har profilerat skaft krönt av en örn och avslutad av en kula samt två kransar om vardera åtta ljusarmar. Höjd 85 cm.

Ljusstakar: – 1. Ett par av tenn med runda profilerade skaft på tre kulfötter. Enligt stämplars tillverkade av Abraham Banck, Visby. En senare tillskriven notis i 1680 års inventarium ger tillverkningsåret: »Teenliu-sestakar 2 st. – giorde nya 1716 af 1 gammal». Höjd 37 cm.⁶⁵ – 2. Ett par av gult flintporslin för vardera ett ljus. Foten är kvadratisk och skaftet i form av en rund kannelerad kolonn. Stämpel: »Wedgwood M.» Enligt räkenskaperna anskaffade under räkenskapsåret 1817–1818. Höjd 31 cm, fotens sida 10,5 cm. – 3. Ett par av mässing för vardera ett ljus, med rund fot. Skänkta nyårsdagen 1864 av sjökaptens Johannes Bändelin. Höjd 50 cm.⁶⁶ – 4. Ett par av mässing för vardera ett ljus, med åttkantig fot. Höjd 20,5 cm. Från 1900-talets början. – 5. Ett par av mässing för vardera tre ljus. På foten är ingraverat: KYRKOHERDE GUSTAF KLINGWALL † 1798 resp V. PASTOR PEHR KLINGWALL † 1798. Jugendstil. Skänkta 1912 av kontorschefen H Klingwall. Höjd 39,5 cm.⁶⁷ – 6. Ett par av malm med vardera fem pipor. Inskription: *Gåva till Lau kyrka av syföreningen 1954*. Höjd 44,5 cm. – 7. Sju golvljusstakar av svartlackerat smidesjärn för vardera tre ljus. Ritade av arkitekt Åke Porne vid restaureringen 1958–60. Höjd 183 cm. – 8. Sex golvljusstakar av trä med kvadratisk ståndare och rund svarvad ljushållare, för begravningar. Parvis lika höga, resp 81 cm, 92 cm

Fig 755. Mässhake av röd sammet, inköpt 1793. Foto S Hallgren 1964.

Red velvet chasuble, purchased in 1793.

och 101 cm. Gåva 1963 av S L K F – 9. Fyra golvljusstakar av svartlackerat smidesjärn för vardera ett ljus. Tillverkade 1974 av Karl Pettersson, Bosarve i När. Höjd 80 cm.

Textilier

Mässhakar: – 1. Av röd omönstrad sammet med latinskt kors av gult band med invävd guldtråd på fram- och baksidan (fig 755). Runt korsens och runt kanterna löper en genombruten guldgalon. Ryggsidans längd 115 cm. Enligt räkenskaperna inköpt 1793. – 2. Av grovt linne i olika gröna nyanser, åtskilda av lodrät broderad guldtråd i läggsöm. På ryggsidan gaffelkors. På fodret broderat: LAU SYFÖRENING 1960. GOTLANDS HEMSLÖJD M B (=Monica Bertilsson). Skänkt av Lau kyrkliga syförening till kyrkans återöppnande 1960. – 3. Av vitt omönstrat ylle. På ryggsidan en bred slå, rikt broderad med mönster av kors i olika gulbruna nyanser. På fodret: LAU KYRKA 1965. GOTLANDS HEMSLÖJD M B (=Monica Bertilsson). – 4. Av blått omönstrat ylle. På ryggs-

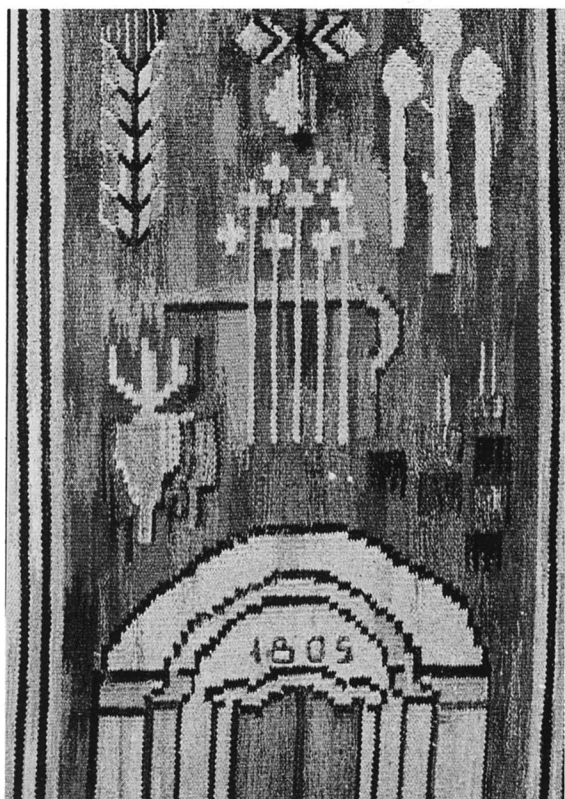

Fig 756. Detalj av kormatta utförd i röllakansteknik av Ann-Mari Hoke, Gotlands hemslöjd 1950. Foto R Hejdström 1974.

Detail of chancel carpet, by Ann-Mari Hoke, Gotland Handicrafts, 1950.

sidan gaffelkors av mönstrade vita band med invävd guldtråd. Inköpt 1972 från Pastoralagentur, Uppsala.

Stolor: – 1. Av grönt siden med fem kors av påsydda guldband. Längd 240 cm. Gåva 1964. – 2. Av vitt ylle med gult broderat kors. Längd 280 cm. Anskaffad 1965 samtidigt med den vita mässhaken. – 3. Av rött fodrat linne utan kors. Anskaffad i slutet av 1960-talet. – 4. Av blått omönstrat ylle med två broderade birgittinerkors, vita med Kristi fem sårmärken i rött. Inköpt 1972 tillsammans med den blå mässhaken.

Kalkkläden: – 1. Av tunt vitt bomullstyg med broderad spets. Modernt. – 2. Av tunt vitt linne, broderat. Utfört och skänkt av fru Märta Torbiörnsson, När. Modernt. – 3. Av vitt ylle med broderat kors, å fodret »G H – M B 1965». Anskaffat samtidigt med den vita mässhaken. – 4. Av blått ylle. Anskaffat 1972, samtidigt med den blå mässhaken.

Bursor: – 1. Av vitt ylle med broderat kors. Anskaffat 1965, samtidigt med den vita mässhaken. – 2. Av blått ylle med kors av påsydda vita band med invävd

guldtråd. Anskaffat 1972, samtidigt med den blå mässhaken.

Predikstolskläden: – 1. Av röd sammet med latinskt kors och bård runt tre kanter av påsydd guldgallon. Nederst röd och gul frans. Längd 40 cm, höjd 26 cm. Cirka 1900. – 2. Av rött mönstrat siden med påsytt mönster i guldtråd. Å fodret broderat »Licium 1947». Längd 43 cm, höjd 28 cm. – 3. Av vitt ylle med broderat likarmat kors. Å fodret broderat »G H – M B 1965». Anskaffat samtidigt med den vita mässhaken.

Mattor: – 1. Kormatta i röllakansteknik, bottenfärg vitt samt olika nyanser av gult och grönt. I mönstret ingår kyrkans fem portaler jämte sinnebilder anknyttande till deras traditionella namn: klockarporten med kyrknyckel, nummertavla, blommor och ljus, konfirmationsporten med kalk, oblat, druvor och ax, brudporten med krona, krans och ungmansstång, församlingsporten med skära, raps, slända och brödkakor (fig 756) samt likporten med granriskantad väg och gravkors. I stadkanten invävt »G H» och »AM H 1950» (Gotlands hemslöjd. Ann-Mari Hoke.) Längd 495 cm, bredd 290 cm. Gåva av Lau lutherska syförening vid dess 60-årsjubileum. Ligger i koret utanför altarringen.⁶⁸ – 2. Av skinn av utgångsfår. Längd ca 4 meter, bredd ca 1½ meter. Gåva 1966 av syföreningen. Ligger innanför altarringen, över den i golvet infällda altarskivan.

I 1812 års inventarium anmärkes »att i ingendera af Kyrkorna finnes *kappa till Presten*, som dock i annexan (Lau) åtminstone torde vara behöflig, och af den rika kyrkan bör kunna bestås». Tyg till en prästkappa anskaffades enligt räkenskaperna första gången 1818.⁶⁹

Försvunna textilier

1594 års inventarium upptar bland annat »En missehagel. En Röcklin. Eth Alterklæd och en Alterduegh». 1680 betecknas dessa som gamla och förslitna. 1681 köptes en begagnad mässhake från Visby stads kyrka.⁷⁰ Denna ersattes 1709 av en mässhake »af rött sidenplys och oächta spetzar» jämte ny mässkjorta. 1793, när kyrkans äldsta bevarade mässhake anskaffades, såldes den föregående på auktion.

Enligt räkenskaperna fick kyrkan 1739 ett nytt antependium av »Fru Professorskan» Norby. 1793–94 köptes rött sammet »til Altarkläde». 1808–09 gjordes en utbetalning »för Altarklädets omsömning». 1830 noteras »ett hvitt altarkläde af Cambridge, med omhänge af do, och ett litet altarkläde af Röd Sammet». ⁷¹ 1886 beslöt kyrkorådet i samband med visitation, att »ett mindre altarkläde af rött sammet skulle anskaffas, och att det större hvita altarklädet af kamrick skulle repareras».

Fig 757. Kollekttavla av furu med målat figurmotiv, Lazarus, vars sår slickas av hundar. Skänkt 1665. Foto S Hallgren 1964.

Pine-wood collection tray with painted scene showing dogs licking the sores of Lazarus. Donated in 1665.

1737 års inventarium noterar »I gammal duk något utsydd at läggia öfwer Kalken». »I ny slessings-duk» köptes 1745. 1812 fanns ett nytt kalkkläde, troligen det kalkkläde »af Nettelduk», som upptages i alla inventarier under 1800-talet.

1830 fanns »Ett öfverhänge på Predikstols Pulpeten af Röd Sammet, ett do af Svart Kläde». Ett nytt svart anskaffades på 1850-talet, ett nytt rött omkring 1890. Omkring 1910 skänkte kontorschefen H Klingwall »I pulpetöfverdrag af hvitt siden till predikstolen».

Kollektredskap

Kollekttavlor: – 1. Av snidad och målad furu (fig 757), rektangulär med halvcirkelformad avslutning samt profilerad täckplatta och gavel. På gavelnsida mot handtaget inskription: »Anno 1665 / haffer kirckever / ge Christen Chris / tensøn, Fijge til gudz ær / foræret denne taffle.» På gavelns andra sida bild av Lazarus med två hundar, inom guldrum. Färger: svart, vitt, rött, grönt. Mått: längd med skaft 45 cm, gavelns höjd 20 cm. – 2. Av snidad och målad furu, rektangulär med spetsig avslutning. Bottens främre del är svagt uppåtböjd. Täckplatta och gavel profilerade. På täckplattan och

gavelnsida mot handtaget röda och vita blommor med gulgröna blad på blågrön botten, på gaveln inom röd ram. På gavelns andra sida målad inskription: »1679 / L P S / Kauparfue.» Kollekttavlans sidor målade i blågrönt inom röd ram, bottenplattan å båda sidor blåsvart. Längd med skaft 39,5 cm, gavelns höjd 14,5 cm. Deponerad i GF 1910 (inv nr DC 162).⁷²

Håvar: – 1. Ett par med holk av fodrad brun sammet med smala svarta galoner och tofs, mässingsbeslag och bjällra på skaft av svarvad furu. Skaftets längd 154 cm, holkens längd med tofs 33 cm. Enligt räkenskaperna inköpta 1793 från handelsman Ehinger, Visby.⁷³ – 2. Ett par med holk av grönt broderat linne på stomme av ljusbrunt läder med tofs på svarvat skaft av ek. Skaftets längd 194 cm, holkens 27 cm, utan tofs 24 cm. Anskaffade 1960.

Gravstenar

– 1. Av grå kalksten (*Lindström* 137), trapezoidal (fig 758). Mitt på stenen latinskt kors med runda ändplattor med fyra hörnblad, utmed högra sidan en textrad, svagt huggen. Texten lyder enligt *Lindström*: »BOTEN : I : NER : AR : CUI : ANIM : IN : PACE : REQUIESCET». Längd

165 cm, bredd 95 cm. I nordvästra stigluckans golv.⁷⁴ – 2. Av grå kalksten, rektangulär, med inhuggna cirklar i hörnen, förbundna genom dubbla parallella linjer (fig 759). Mitt på stenen är inhugget en kalk, däröver en korsmärkt oblat. Parallellt med ena kortsidan en svagt ristad ojämn runinskrift: »maria : gus moþir» (Maria, Guds moder), vilken torde vara sekundär. Stenens längd 146 cm, bredd 70 cm. I korgolvet mitt för altaret, omedelbart utanför altarringen.⁷⁵ – 3. Av kalksten, trapezoidal romansk lockhäll, på mitten upphöjt latinskt kors. Utmed vänstra kanten ristad linje. Eventuell text helt utplånad. Längd 196 cm, största bredd 80, minsta bredd 68 cm. Ligger som trappsten utanför den västligaste portalen på sydsidan. – 4. Tumba av kalksten i korets nordöstra hörn, täckt av en hålkälad sten. Texten bortvittrad. Lagd över kyrkoherden i När och Lau Gustaf Klingwall, död 1798.⁷⁶ Längd 238 cm, bredd 149 cm, höjd 35 cm. – 5. Av grå sandsten, rektangulär. Texten, som till största delen är bortnött, lyder enligt 1830 års inventarium: »Under thenna sten vila sina ben fordom ärlige och beskedelig K: Thomas Matzson Halsarfve född anno 1690 vid Enggårde i Rone som dödde den 30de Majj anno 1738 hvar 48 och – månader gammal, samt thess Kära Hustru ärlige och Gudfruktige Chatarina Peters Dotter.» Längd 185 cm, bredd 97 cm. I golvet till södra stickluckan. – 6. Av grå sandsten, med kartusch, ev text bortnött. Längd 85 cm, bredd 60 cm. I östra stigluckan. – 7. Av grå sandsten med inhuggen kantlinje. Inskriften så gott som fullständigt bortnött. Längd 165 cm, bredd 87 cm. I östra stigluckan.

I 1830 års inventarium heter det: »nedanför Altaret, vid Chorstolen är en Graf Sten, hvarpå endast årtalen 1191 och 1168 kan utredas.» Stenen har ej kunnat återfinnas. De båda årtalen är med största säkerhet fellästa.⁷⁷

1830 års inventarium återger inskrifterna på flera nu försvunna gravstenar på kyrkogården söder om kyrkan, av vilka två torde vara identiska med nr 6 och nr 7 ovan: »En annan Sten som betäcker 3ne män af Lau Soken, hvilka Drunknade den 20de Januari 1820.

– En Do, hvars påskrift blifvit af Regn och väder utplånad. – En Do med påskrift: Under denna Sten ligger begrafven ärlig och beskedlig Danemannen Mattis Michelson Sunkörka som dödde 1747 hans ålder var 69 år – och thess Hustru Ärliga och Gudfruktiga Brita Olofs dotter som dödde 17- hvars ålder ähr – – åhr the väntha här en frögdefull upståndelse, vid lilla dörren på södra sidan en dito med påskrift: här ligger then ärlige och beskedlige Nämde mannen och Kyrkv. Per Larsson Koparfve som hafver lefvat LXIII åhr samt ärlige

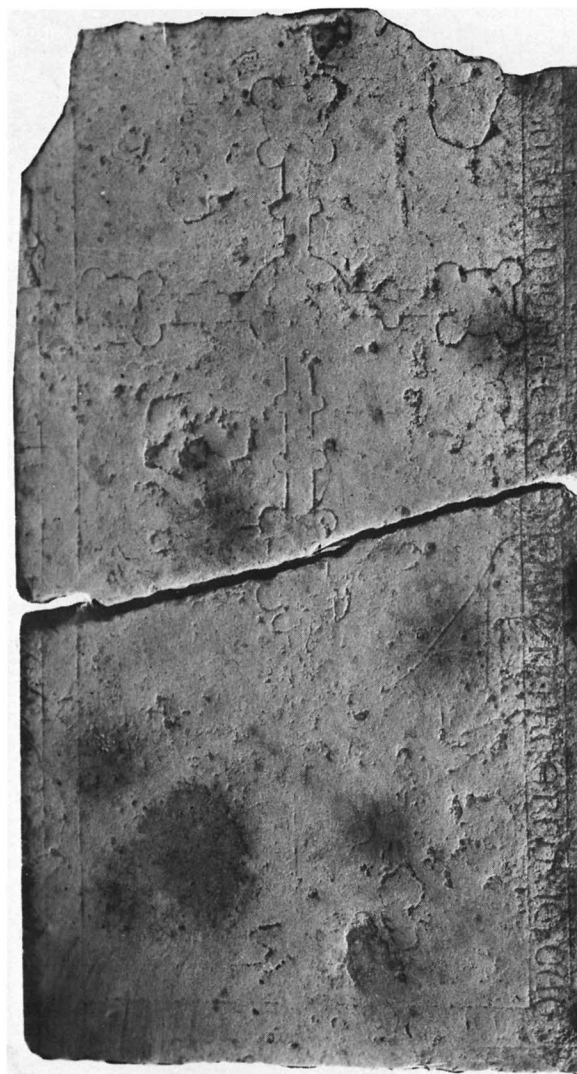

Fig 758. Gravsten av grå kalksten över »Boten i När». På mittfältet latinskt kors, vars armar avslutas med fyrpass. Medeltida.

Grey limestone gravestone in memory of »Boten in När». In the centre a Latin cross enclosed in a quaterfoil.

och Dygdesamma Hustru Mallena Pærslotter. Christus ær mitt lif och döden ær min vinning O. R. S. K. P. D. 1731. En Do derjemte: Hær under ligger beg. H. Bonden ärlige och välförständig N. I. S. Koparfve i Lau som döde år 1798 och dess Hustru ärlige och gudfruktige Anna, som döde 1817 den 28de Junii hennes ålder var 66 åhr 9 mån: 9 dagar. En Do: Anno 1721 den 21st Decemb: afsomnade i Herranom fordom ährlig och beskedelig Daneman, Lars Pærson Koparfva Kyrk-

Fig 759. Detalj av gravsten av grå kalksten med runinskrift »Maria: gus möbir». På mittfältet kalk och oblat. Medeltida. Foto R Hejdström 1974.

Detail of a grey limestone gravestone with the inscription (in runic characters) »Mary: God's Mother».

jovärd i 40 år och nämndeman i 30 år och ligger här- under begravnen hans ålder var 93 år. 1725 P. L. S. M. P. D. R. – En Do: Her under denna sten ligger be- gravnen Sonen Jacob Botels som döde Anno 1675 Gud gifve honom en Glädelig upståndelse (Bomärke inom cirkel). – En Do med Bönde gårds Bomärke under hvilken en vid namn Anders ligger begravnen. Skriften i öfrigt osynlig. Utom dessa Grafstenar finnas några andra utan någon påskrift.»

Gravvårdar av trä

I kyrkans magasin förvaras tre gravvårdar av trä från 1900-talets början (fig 760). De efterbildar samtida gravvårdar av sten. Liknande gravvårdar av trä finns ännu (1975) in situ på Lojsta kyrkogård.⁷⁸ – 1. Med två fält, det nedersta med påspikat kors av i ändarna profilerade träribbor, det övre krönt av ett halvcirkelformat och listomgivet överstycke, båda fälten flankerade av svarvade och profilerade rundstavar. I det övre fältet ristad text: »H. H. / Husbonden och Kyrkovärden / JOHAN HANSSON / GANNOR / * ... † ... / och / Hans Hustru / ANNA LOVISA / * ... † 1910 / Sv. ps. ...». Höjd 102 cm. – 2. Med två listomgivna fält, det nedre med kors av träribbor, omgivet av svarvade och profilerade rundstavar, det övre krönt av triangelformat överstycke. Fältet med inristad text: »H. H. / Husbonden / P. Larsson / Bjerges / *... 1871 † 6/11 1907». Nederst på värden »Sv. ps. 379 v ...». Höjd 96 cm. – 3. Med två fält flankerade av lister. I det nedre fältet ett fragmentariskt kors av påspikade profilerade ribbor, i det övre inristad text, numera oläslig. Det nedre fältet

flankeras av svarvad och profilerad rundstav. Gravvården kröns av en kontursågad pinakel, omgiven av två lägre, fragmentariska. Höjd 98 cm.

Försvunna majstänger

I räkenskaperna heter det 1755: »Kjøpt af Botes i Etelhem 24 st. Furu- spiror til Kyrckjan». Antagligen var dessa avsedda att användas som majstänger. 1864 berättar Säve: »14 Majstänger äro uppsatta till en prydnad i kyrkan, af hvilka två stå, en på hvarje sida, om altaret, en på hvar sida om predikstolstrappan samt föröfrigt vid och öfver ingången till quinfolks- bänkar- na.» De två majstängerna vid altaret är synliga på fig 712. Samtliga nu förkomna.⁷⁹

Möbler

Bord av furu, rektangulärt med två breda ben, förenade av en slå. Längd 149 cm, bredd 78 cm, höjd 90,5 cm. Färger: skivan svart, i övrigt gråvitt. 1800-tal?

Bänk av furu med två breda ben. Längd 336 cm, höjd 40 cm, bredd 36 cm. Troligen den som upptages i 1830 års inventarium.

Stolar av furu: – 1. med svarvade ben, nedtill förenade genom slår. Höjd 90 cm, sitsens höjd 57,5 cm. Troligen den stol som enligt räkenskaperna tillverkades 1748 av Hans Nystugu tillsammans med ett nu försvunnet ovalt bord. – 2. med hög sits och låg rygg; benen profilerade, förenade genom dubbla rader slår. Under sitsen är målat »ANO 1759». Stolens höjd 116 cm, sitsens höjd 87 cm. 1759 inköptes enligt räkenskaperna »1 st. stol uti Predike-stolen» (fig 761).

Fig 760. Minnesvårdar av trä, tidigare uppställda på kyrkogården. Från omkr 1910. Foto S Hallgren 1964.

Wooden memorials, formerly in the churchyard, dating from c 1910.

Övriga inventarier

Rökelsekar av brons (fig 762), fragmentariskt, bestående av tresidig, kupig botten med tre hål för glidstänger, samt kedjornas runda överstycke med bärring och tre hål med kvarsittande stumpar av läderremmar. Mått: bottenens djup 5 cm, avstånd mellan öglorna 8 cm, överstyckets diameter 3,5 cm. I skåp i kyrkan. 1300-tal (?).

Fattigstock (fig 763) av furu, bestående av stock med rektangulär genomskärning, rödbrun; på översidan järnbeslag med myntspringa, svartmålat. Stockens höjd 98 cm, bredd 18 cm, tjocklek 13 cm. I koret, fäst vid den norra väggen.

Till fattigstocken hör ett triangelformat överstycke av furu med lister på översidorna. Figurmålning, Lasa-

rus och tvenne hundar, därunder målad inskrift: »Bedänckt den armen Zu jederfrist, das wirt belohnen HE: Jesu Christ.» Bottenfärg svart, bokstäver vitt, figurer i flera färger. Bredd 52 cm, höjd 37 cm. Uppsat på sakristians östra vägg.

1737 års inventarium upptar »I Fattig-stock med litet skruflås före». Vid 1830 års inventering stod fattigstocken »vid Norra dörren» tillsammans med den triangelformade tavlan.

Kista av ek med kupigt lock och två handtag av smidesjärn, beslagen med fem tvärgående, enkelt smidda järnband. Tre lås; i locket nära ena gaveln två springor för mynt. Mått: lockets längd 120 cm, kistans bredd 55 cm, höjd med lock 65 cm. Omtalas i 1737 års inventarium: »I ny Ekekista med 3ne lås före, til pen-

ningarnas förvahr». I sockenstämmoprotokollet 1712 heter det, »at Lowboerna skola betinga I ekekista til sin kyrkia, emedan dhen gamble är alt för svag til at våga kyrkians medell uti». »En gamble kirkekiste» upptages redan i 1594 års inventarium.

Ringklubb av svarvat trä, klockformade (fig 764): – 1. på halsen prydd med ristad sicksackrand mellan två parallella cirklar. På undersidan är skrivet med bläck »I. W. M.» och »1891». Vid ringklubban är klistrad en vit pappersremsa med text i bläck: »Ringning med anledning av H. M. Gustav V död den 29 nov. 1950. Ingvar Olsson Gumbalde Evert Larsson Hemmor». Höjd 12,5 cm, största diameter 8 cm. Förvaras i skåp i korväggen. – 2. med ristat årtal »1805». Höjd 9,5 cm, största diameter 7,5 cm. I GF (inv nr B 1145).⁸⁰

Pall av furu, brunmålad, klädd med grått tyg broderat med rött brinnande hjärta, omgivet av blomsterslinga i blått, grönt, vitt, skärt och brunt. Runt kanten mattgrön frans. Längd 44 cm, bredd 29 cm, höjd 34 cm. 1800-tal, enligt 1953 års inventarium avsedd för kyrktagning. Tygklädseln broderad och skänkt långfredagen 1951 av fru Märta Torbjörnsson, När.⁸¹ En kyrktagningspall nämnes i 1830 års inventarium.

Hedengranstavla utförd till minne av slaget vid Narva 1700, tryckt på papper, med omålad profilerad listram av furu. Å baksidan två avlånga öglor av spiralvriden järnten för upphängning, fästade i varandra. Papperet har lossnat vid kanterna och spruckit lodrät tvärs över hela tavlan. Höjd 111 cm, bredd 79 cm, utan ram höjd 106,5 cm, bredd 59 cm, öglorna 29 resp 23 cm. I GF (inv nr A 3366).⁸² Osäkert om tavlan verkligen tillhört Lau kyrka.⁸³

Karl XIII:s tal till ständerna 1810, tryckt på papper och fäst på tavla av furu med profilerad ram av furu. Färg: mörkblå. Höjd 65 cm, bredd 52 cm. I materialboden.

Mullställ av furu, rektangulär låda på fyra fötter, försedd med uppstående ribba med urtagning för mullspade. Svart med vit kant och vita fötter. Längd 44 cm, bredd 25 cm, höjd 22 cm. Tillhörande spade med svarvat skaft av furu, svart med vita vulster, längd med blad 75 cm. Anskaffad mellan visitationerna 1892 och 1899.

Klädhängare av trä för prästkappa. 1800-tal. Tidigare fäst vid väggen i sakristian, nu i materialboden.

På kyrkogårdsmuren norr om kyrkan ligger några fint huggna kalkstensfragment, bla nedre delen av en åttkantig skål, troligen ett vigvattenskärl (fig 766).

Fynd från restaureringen 1958–60: 209 stycken mynt, varav två från 1200-talet, 200 visbybrakteater från 1300- och 1400-talet samt fem från nyare tid; 15 pärlor;

Fig 761. Stol med hög sits och låg rygg, avsedd för predikstolen, tillverkad 1759. Foto S Hallgren 1964.

Chair, with high seat and low back, intended for the pulpit; made in 1759.

rosettformigt beslag jämte nål och del av kedja, allt av brons, samt sporrtrissa (?) av järn, i två delar. I SHM och KMK (inv nr 26899).⁸⁴

Karl X Gustafs bibel, tryckt i Stockholm hos Ignatius Meurer 1655. Enligt anteckning i bibeln har den tillhört sedermera biskopen Johannes Brodinus. Den inköptes 1663 av Lau och När gemensamt för 11 Dr 30 öre silvermynt, då Brodinus var församlingarnas prebendekyrkoherde. Förvaras i ViLA.⁸⁵

Klocka

Kyrkans enda klocka saknar inskrift och ornering (fig 765). Höjd 115 cm, utan krona 85 cm, diameter 108 cm, vikt cirka 800 kg. Tonen fiss. Klockan sprack 1974 och

Fig 762. Rökelseekar av brons, endast botten samt överstycke bevarat, 1300-talet.
Foto S Hallgren 1964.

Bronze censers, only the bottom and top preserved, 14th century.

Fig 763. Överstycke till fattigstock med målad tysk inskrift, 1700-talet. Foto R Hejdström 1975.

Upper part of a poor-box, with painted inscription in German, 18th century.

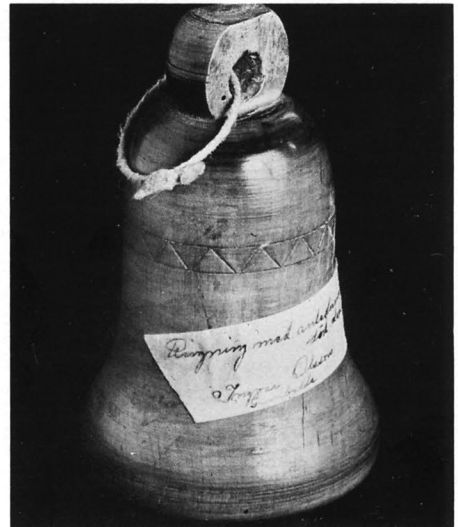

Fig 764. Ringklubba av svarvat trä, använd sista gången vid Konung Gustaf V:s död 1950. Foto R Hejdström 1975.

Tolling club, turned wood, used the last time to toll on the death of Gustaf V in 1950.

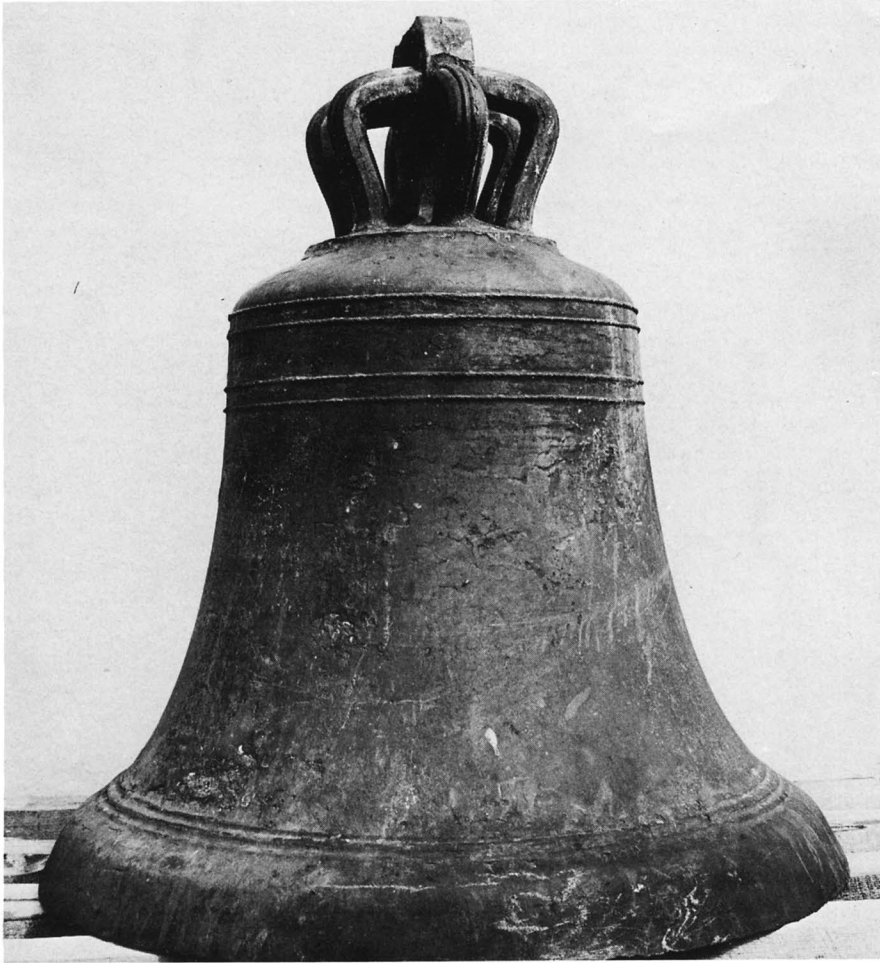

Fig 765. Kyrkans enda klocka, en apengeterklocka gjuten på 1400-talet, lagad i Tönsberg, Norge, 1974. Foto R Hejdström 1974.

The only bell of the church, cast during the 15th century and repaired in Norway, at Tönsberg, in 1974.

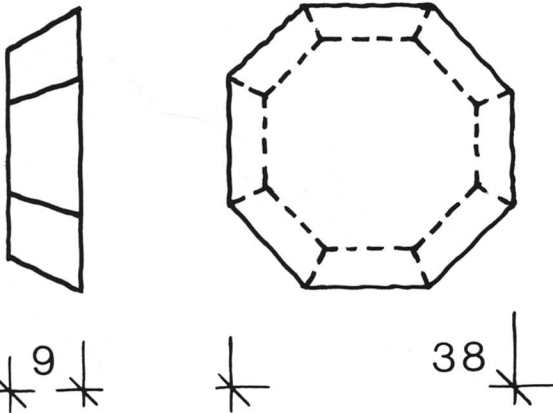

Fig 766. Fragment av åttkantig skål av kalksten, troligen ett vigvattenskärl. Uppm J Söderberg 1975.

Fragment of octagonal bowl of limestone, probably a stoup.

svetsades av firma O. Olsen & Søn, Tönsberg, Norge. Den torde vara gjuten på 1400-talet. Vissa detaljer tyder på att det är fråga om en sen apengeterklocka.⁸⁶ I takryttaren.

En kyrkklocka såldes under 1500-talet till Stånga kyrka »i Salige Mester Daud Billefeldz neruerelsse». Sista avbetalningen erlades 1596 (Burs N 1, s 51). Klockan hänger ännu i Stånga men är omgjuten 1650 och 1768 (SvK Go VI, s 159).

År 1680 fanns två primklockor »wid Chordörren». Den ena såldes 1712. Även den andra är nu försvunnen.

Noter

1. Uppgifterna om socknen har huvudsakligen hämtats ur Boken om Lau.
2. Redogörelsen för socknens fornminnen har utarbetats av *E Lagerlöf* i samråd med antikvarie *Folke Hallberg*.
3. *H Gustavson*, Gotlands ortnamn, s 6.
4. *J Wallin*, *Analecta Gotlandica* II, s 1395.
5. En kunglig förordning 1764 föreskrev största sparsamhet med landets skogstillgångar.
6. Denna stiglucka kallas »Brudluckan», eftersom brudparen brukar gå in på kyrkogården denna väg. Möjligen kan detta bero på att prästgården var belägen norr om kyrkan närmast denna stiglucka och att brudfolket före vigseln i kyrkan besökte prästgården. Korets norra portal kallas »Brudporten» (se *Ingångar*).
7. Stigluckan kallas »Bönde lucka» efter gården Bönde, som är belägen i socknens västra del. En väg skall tidigare ha lett fram till stigluckan.
8. Det är ovisst av vilken anledning denna latinska inskrift inhuggits här. Medeltida inskrifter förekommer eljest ej på de bevarade gotländska stigluckorna.
9. Pentagram (av grek *pentē*, fem och *grafein*, skriva), femuddig stjärna som kan uppritas i ett drag med fem räta linjer. Pentagrammet användes under medeltiden som magiskt tecken.
10. Den södra stigluckan kallas »Likluckan» eftersom begravningsföljen alltid går denna väg in på kyrkogården.
11. *G Svahnström*, De gotländska prästgårdarna, s 457. Se även *E Lundberg*, Häggska huset i Visby, s 196.
12. Det bör dock påpekas att ordet »kastal» på Gotland ofta används om gammal byggnad (oftast medeltida), således ej endast om försvarstornen.
13. Beskrivningen bygger till stor del på *Alfred Edles* rapport om utgrävningen och konserveringen av ruinen, i GF.
14. Eldstäder synes ej ha förekommit i de tidigmedeltida gotländska kastalerna. Vid de undersökningar som företagits i de flesta kastalerna har man ej kunnat påvisa några ursprungliga uppvärmningsanordningar. *N Tidmark*, »Kastalerna» eller tornborgarna på ön Gotland, s 14.
15. I den väl bevarade medeltida gårdsanläggningen Bringes i Norrlanda har en likartad trappa funnits. *E Lundberg*, Byggnadskonsten i Sverige I, s 155. *G Svahnström*, Bondens gård och bostad, s 417, fig 10.
16. När ruinen utgrävdes var endast något skift bevarat av denna mur, varför det är svårt att avgöra om öppningen kan vara ursprunglig.
17. *E Johan Söderdal*, f 1868, d 1941. Folkskollärare i Lau 1895–1930.
18. Utgrävnings- och restaureringsrapport av *Alfred Edle* i GF.
19. *G Svahnström*, De gotländska prästgårdarna, s 457.
20. Portalen används vid begravingar. Jfr södra stigluckan som kallas »Likluckan».
21. *J Roosval*, Globus, en gotländsk stensemästare verksam omkr 1160–80, s 40. Den tidiga datering Roosval givit denne mästare har av stilistiska och arkitekturhistoriska skäl måst revideras till 1200-talets förra hälft.
22. Portalen torde ha fått sitt namn av att klockarens bostad en tid var belägen nordväst om kyrkan, varför han i allmänhet använde denna ingång. Boken om Lau, s 21.
23. *Johnny Roosval* har gett mästaren anonymnamnet »Globus» på grund av de »klotrunda» former som är utmärkande för mästarens figurskulptur, a a, s 40.
24. Portalen har fått sitt namn »Konfirmandporten» av att den sedan lång tid tillbaka använts vid konfirmationen.
25. Portalen används vid bröllop, jfr östra stigluckan som kallas »Brudluckan».
26. Det stora gotiska koret i Källunge, som också är treskeppigt, har likartat placerade fönsteröppningar i östra muren. SvK Go II, fig 298 a.
27. Takryttaren över koret, som nu är avlägsnad, avbildas på *Jöran Wallins* teckning av kyrkan i *Analecta Gotlandica* I, s 106, KB.
28. G K=*Gustaf Klingwall*, f 1720, d 1798, kyrkoherde i När och Lau 1771. *Lemke*, s 355.
29. Biskopens anmodan att församlingen skulle använda tegel i stället för bräder som taktäckning betingades säkerligen av den kungliga förordningen av 1764 som föreskrev sträng sparsamhet med skogstillgångarna.
30. Rapporten förvaras i ATA och G F.
31. Restaureringsrapport av *Gunnar Svahnström* den 1/12 1961, i ATA och G F.
32. Se härom i *G Trotzig*, En arkeologisk undersökning i Garda kyrka på Gotland, samt *densamme*, En stavkyrka i Silte samt *E Lagerlöf*, Var den medeltida träkyrkan från Eke en stavkyrka.
33. I en artikel i GA 23/6 1914 lämnar *H Klingvall* dessa intressanta uppgifter, eftersom dock ej källa anges har dessa påståenden ej kunnat verifieras.
34. Se härom i *G Svahnström*, Vamlingbo kyrka, s 3. – Källunge kyrkas gotiska kor har en liknande anordning i anslutning till en trappa i norra muren. Öppningen är nu igenmurad men omfattningsstenarna kan iaktas från långhuset. SvK Go II, s 211. – I dominikanernas klosterkyrka i Visby, S Nicolai, finns också en bred trappa som från sakristian leder upp i norra muren. Även här finns en öppning som förefaller att vara ursprunglig. Den kan ha lett ut till en läktare som möjligen tjänstgjort som predikstol.
35. Restaureringsrapport av *G Svahnström* 1/12 1961 i ATA och G F.

36. *E Ekhoff*, S:t Clemens kyrka i Visby, s 103 och fig 52.
37. Om Visby-kyrkorna se beskrivning av *G Svahnström* i: *E Lagerlöf* och *G Svahnström*, Gotlands kyrkor.
38. Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen, 20, 547.
39. *J Roosval*, Die Kirchen Gotlands, s 180f. Se även *E Lundberg*, Byggnadskonsten I, s 538.
40. *B Berthelson*, Restaurering av gotländska kyrkor, s 50.
41. *Gustaf Petterson*, byggnadsråd, f i Visby 1855, d 1933. Elev vid Tekniska högskolan 1876–80, eo arkitekt vid ÖIÄ 1882.
42. *Nils Pettersson*, byggmästare i Visby, f 1853, d 1930. Verksam vid ett stort antal kyrkorestaureringar på Gotland.
43. *B G Söderberg*, Gotländska kalkmålningar 1200–1400, s 214.
44. Konserveringsrapport av *Erik Olsson* 22/8 1960 i ATA och G F.
45. *A Andersson*, Corpus vitrearum medii aevi Skandinavien, s 23, 60 f, 192.
46. *G Svahnström*, Restaureringsrapport 1/12 1961 i ATA och G F.
47. *P A Sæve*, Berättelse 1864, ATA, s 223 f.
48. Herr Hans kan knappast syfta på någon annan än kyrkoherden i Lau. Då *Peder Eskelssøn* 1587 nämnes som kyrkoherde i När, betyder detta att Lau vid denna tid var eget pastorat. 1595 är *Hans Olofssøn Røstede* kyrkoherde i När och Lau. Eftersom hans initialer HR återfinns på gravstenen i Lau, torde han ha varit kyrkoherde först i Lau, från *Peder Eskelssøns* död även i När. *Røstede* var således den självständiga Lau församlings siste kyrkoherde. – *N Lithberg*, Omständigheterna kring den siste kyrkoherden i Lau, i: Boken om Lau, s 30–32.
- Från det egentliga Danmark finns exempel på att man år 1603 i Øde-Førslev använde högaltarets altarskiva av grå gotländsk kalksten till gravsten över en kyrkoherde. – Danmarks Kirker V: 1, Sorø Amt, s 538 f.
49. Den profilerade altarskivan observerades redan av *C G Brunius* som skriver: »På bordet ligger en mycket tjock skifva, som prydes i kanterna med hålkäl och rundstaf och består af slipad kalksten.» – Gotlands konsthistoria III, s 88. Det medeltida högaltarets mått enligt uppmätning av författaren 1.6.1952.
- Uppgifterna rörande restaureringen 1958–60 är hämtade från *G Svahnström*, Restaureringsrapport daterad 1.12.1961, manuskript i ATA och GF.
- Sidoaltaren placerades under medeltiden helst fristående men måste ofta av utrymmesskäl byggas mot en av kyrkans murar. De var genomgående riktade mot öster. Först det senmedeltida bruket att inrätta ett stort antal altaren ledde till att dessa placerades i godtycklig riktning. – *J Braun*, Der christliche Altar I, s 409 ff. Att högaltarets skiva från början tillhört ett fristående altare visas av att den bakre kanten är finhuggen så som på de gotländska kyrkornas fristående högaltaren. Skivan på det sydöstra sidoaltaret i långhuset i Guldrupe har finhuggen bakre kant, eftersom det skjuter ut i triumfbågen, i motsats till det nordöstra sidoaltarets skiva i Rone (SvK Go VI, s 404), som varit murad mot väggen.
50. *Georgius Oxenwaldt*, kyrkoherde i När 1686, prost, d 1705, g m *Elisabeth Jakobsdotter Munch*, f 1643, d 1715. – *Lemke*, s 350 f.
51. Målningen 1703 torde ha utförts av *Christian Lorentz Numens*, som detta år målade bänkarna i kyrkan, målningen 1754 av *Johan Hindrik Dreutz*, som samma år målade den omgjorda predikstolen (se nedan).
52. *K K Meinander*, Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor, s 123, SvK Go VI, s 46 f.
53. I Roslags-Bro kyrka finns ett altarskåp från 1400-talets förra hälft av liknande komposition som det i Lau, krönt av fyra triangelformade fält som kantas av korsblommor, prydda av målade halvfigurer som tillkommit samtidigt med skåpdörrarnas målningar. Dessa fält förefaller att ha tillhört en äldre altarprydnad från 1300-talet, som i så fall redan under medeltiden anbringats som krön på ett yngre altarskåp. – SvK Up II: 1, s. 156 f. Gotländska altarskåp från 1300-talet med höga fialer finns bla i Vallstena, Ganthem, Lojsta och Träkumla, i vissa fall sekundära. SvK Go II, s 198 f, III, s 39 f, IV, s 232 f.
54. Dateringen av pappersremsan utförd av fil dr *Toni Schmid*, enligt brev från *Per-Olof Westlund* till *Gunnar Svahnström* 10.10.1958, GF.
55. *C R af Ugglas*, Träskulptur, s 542 ff, *J Roosval*, Medeltida konst i Gotlands fornsal, Handkataloger I, s 51. *Roosval* förmodar att kapitälén hört samman med ett altarskåp, af *Ugglas* att de utgör ljusstavskrön. – Enligt ärkebiskop *Nils Allesons* statuter 1438–48 skulle på altarets sidor vara fästade draperier, cortinae. De hölls uppe av höga stavar, vanligen av trä, ibland av annat material. *B Stolt*, Kyrklig skrud enligt svensk tradition, s 107 f, fig 3. *P Dearmer*, Fifty pictures of gothic altars. Alcuin club collections 10, pl. 36, 38, 42, s 167. *H Reuterdaahl*, Statuta synodalia, s 149. Jfr *Dagny Arbman* i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid I sp 119.
56. *P A Sæve*, Reseberättelse 1864, s 222, ATA. af *Ugglas*, Träskulptur, s 218, 224–225, 240, 316 (triumfkrucifixet), 488–490 (Kristi gravläggning). *J Roosval*, Medeltida skulptur i Gotlands fornsal, s 65–66 (Kristi gravläggning). af *Ugglas* tillskriver triumfkrucifixet Hejnummästaren, Kristi gravläggning Hamramästaren.
- Åtbörderna för sorg behandlas i *K von Amira*, Die Handgebärden in der Bilderhandschriften des Sachsen-spiegels, s 163–263, särskilt s 232. *E Lommatsch*, System der Gebärden. *Dens*, Darstellung von Trauer und Schmerz in der altfranzösischen Literatur, s 20–67, särskilt s 20, 28, 39. – För dessa hänvisningar tackas docent *Birgit Stolt*.
57. *Jochim Sterling*, kyrksnickare, verksam på Gotland från mitten av 1600-talet till sin död 1692. Han har bland annat utfört skriftestolen i Visby domkyrka 1658 samt predikstolarna i Havdhem 1679, Gammelgarn 1680 och Hörsne 1688. – *R Steffen*, Gotländska kyrksnickare under 1600-talet. 1. *Jochim Sterling*, s 60–73; SvK Go IV, s 51,

- 501f, 748f. *Matthias Glömsker*, snickare i Garde vid 1700-talets mitt, som bland annat medverkat vid reparation i Garde 1737 och 1753 förfärdigat korbänken i Eke. – SvK Go V, s 279, VI, s 517. *Johan Hindrik Dreutz*, löjtnant, hovkvartermästare, f 1718 i Grötlingbo, död 1785 i Visby. Han har bland annat målat altartavlan i Östergarn, läktare och predikstol i Burs, predikstolen i Alva samt predikstol och korbänk i Eke. – SvK Go IV, s 668, VI, s 54, 315, 516f. Uppgifterna om duvan enligt meddelande av docent *Sven Helander*.
58. *Sigraf, Sigraf(r)*, gotländsk stenmästare under 1100-talets senare del. På funten i Åkirkeby kyrka på Bornholm har han huggit sitt namn i runor. På Gotland finns funtar från Sigrafs verkstad i Othem, Bro, Eke, Grötlingbo och Silte kyrkor (SvK Go I, s 271–274, II, s 152, 155, VI, s 518–522. *J Roosval*, *Die Steinmeister Gotlands* (1918), s 171, 183, 184, 188, fig 216, 225, *dens.*, *Revision av gotländska date-ringar II*, FV 1925, s 297, 302.
59. *Christian Lorentz Numens*, f (i Holstein?) 1671, bosatt i Visby 1701, d senast 1711. Konterfejare. SvK, Go IV, s 54. *E Lundmark*, Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands fornsal, s 24f, 37. *G Svahnström*, Burmeisterska huset, s 134. – Dödskallen syftar på ödmjukhet. *S A Hallbäck*, *Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleri* I, s 175 f.
60. Av manualens stämmor är följande till stor del ursprungliga: gedakt 8' (basens träpipor dock av *S P Petersson* 1838), kvintadena 8', principal 4' (i fasaden; gamla oktava 4') och oktava 2' (gamla superoktava 2'). Spillpfeife 4' (gamla spetsflöjt 4') och kvinta 3' (troligen kvintkoret i rauschquint 2 chor) består av gamla pipor, insatta av *Petersson* 1838. 1960 tillkom en ny stämman, en mixtur. Pedalen består av gedaktflöjt 4', insatt av *Petersson* 1838, principal 4' och subbas 16', i vilken senare ingår 15 pipor från gamla gedakt 8'.
- Enligt *Wallin*, *Analecta III*, s 171 f, fanns på en bjälke under orgelverket målat: »Anno domini 1600 ist dis Werk gebaudt und -maldt». *B Wester*, *Visby domkyrkas orgel* från 1600 till närvarande tid, s 20–34. *L-M Holmbäck*, *Promemoria rörande orgeln i Lau kyrka*, 1953, manuskript i ATA, GF och Lau kyrkoarkiv. *E Erici*, *Många intressanta orglar i Gotlands kyrkor*. Gotl 1.7.1949. – Orgelns ursprungliga fasad är delvis bevarad i GF (inv nr A 3242). *E Lundmark*, *Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands fornsal*, s 37 f.
- Gabriel Herlicius*, f i Stralsund, organist i Visby, d 1638. – *J W Hamner*, *Visby domkyrkas gravstenar*, s 115f; *Nyberg*, s 256. Uppgiften att *Herlicius* byggt orgeln i *A Kinberg*, *Gotländska slägter*, s 272. *Nyberg* uppger att *Herlicius* föddes någon gång mellan 1595 och 1598, vilket inte stämmer överens med *Kinbergs* uppgifter.
- Sven Peter Petersson*, f 1799 i Mörlunda, orgelbyggare, verksam på Gotland från 1836, d 29.1.1852. Elev till *Pehr* och *J F Schiörlin*. *Petersson* har byggt ett tiotal orglar, varav hälften på Gotland. – *L-M Holmbäck*, *Lärbro – Bro – Ala*, s 58 f.
61. *Magnus Söderberg*, f 1762, d 1834. Enligt uppgift skulle *Quist Falkengren* år 1783 ha tillverkat en kalk för Lau kyrka. I kyrkans räkenskaper finns dock ingen uppgift om detta. – *Svenskt silversmide IV*, s 596, 597.
62. »En patén i Lau kyrka på Gotland torde kunna tillskrivas denne mästare.» – *B Bruzelli*, *Tenngjutare i Sverige*, s 23.
63. Enligt *Bruzelli*, a a, s 277.
64. Överlämnandet skedde den 25.3, som 1951 var påskdagen. Notis i Gotl 29.3.1951.
65. *Abraham Banck*, tenngjutare, verksam i Visby 1717–1719. Han har bland annat utfört en dopskål i Tofta kyrka. – *B Bruzelli*, *Tenngjutare i Sverige*, s 399.
66. Notis om gåvans överlämnande i *Gotlands Tidning* nr 3 sp 2, 1864.
67. *Gustaf Klingwall*, f 1720, konsistorienotarie 1749, kyrkoherde i När och Lau 1771, d 1798. *Pehr Klingwall*, den föregående son, f 1758, vice pastor i När och Lau, d 1798. *Holger Klingwall*, f 1877, d 1922, kontorschef, Stockholm, sonson till G Klingwall. – *Nyberg*, 333, 337, *Lemke*, s 355.
68. Skildring av symboliken i mattan i Gotl. 1950 12.8, referat från mattans invigning i GA och Gotl 1950 14.8.
69. Inventariet i ViDA, F III: 1, ViLA. Jfr *B Stolt*, *Kyrklig skrud enligt svensk tradition*, s 18 f.
70. Enligt löst blad i Visby domkyrkas arkiv, publicerat av *R Steffen* i *G Arkiv* 3 (1931), s 79. Bladet skrivet av *H Spiegel*, som i sitt exemplar av Lau kyrkas inventarium 1680 noterat köpet. – ViDA, D II: 1, ViLA.
71. Kambrik, engelska cambric, av den nordfranska staden Cambrai: fin tvåskaftad linne- eller bomullsväv. Slessing, av Schlesien: ett slags linnevävnad. Nettelduk, nåttelduk: ursprungligen en mycket fin lärftsliknande vävnad av nåsselfibrer, sedermera använt om fina linne- eller bomullsvävnader.
72. Enligt *Christian IV:s* *Reces* 1643, Bog 1, s 40f skulle på landsbygden länsmannen »med Prouistens Raad» utse två sockenmän till »Kircke Verger». Dessa skulle vara prästens medhjälpare och motsvarade således de svenska kyrkvårdarna. – *Kollekttavla nr 2* beskriven i *E Lundmark*, *Kyrklig konst efter reformationen i GF*, s 65. – Ännu 1887 begagnades kollektavlorna vid barndop i kyrkan. *K Kristiansson*, *Gotländska inskriptioner I*, 1887. Manus i ViLA.
73. *Berndt Immanuel Ehinger*, f 1742 i Martebo, hade handelsbod i Visby där läroverkets fd annex nu ligger, d 1829. – *Nyberg*, s 142.
74. *G Lindström*, *Anteckningar om Gotlands medeltid II*, s 90.
75. *Runinskriften* tolkad och läst av *Sven B F Jansson* 1.4.1965, ATA och GF. Den upptäcktes 1964 i samband med förarbetena till föreliggande kyrkobeskrivning. – GA 3.9.1964.
76. *Gustaf Klingwall*, f i Eskelhem 18.11.1720, konsistorienotarie 1749, kyrkoherde i När och Lau 1771, d 27.9.1798. – *Lemke*, s 355. Enligt Säve valde *Klingwall* sin gravplats i

- Lau kyrka, »emedan han af ovilja mot de våldsamme och grälige 'Närkarne' icke ville hvila bland dem i Näs kyrka». – *P A Sæve*, Reseberättelse 1864, s 223, ATA. Klingwall är möjligen författaren till den i *Jöran Wallins Analecta* ingående beskrivningen av Lau och När, utförd på 1740-talet. *N Lithberg*, Johannes Pihls beskrivning över Gotland, s 41.
77. *Gustafsson* förmodar i sitt handskrivna Herdaminne, att de båda gravstenarna lagts »öfver då aflidne Pastoror här». – *Martin Gustafsson*, Samlingar till Gotlands historia 3. Södra Tredingens Kyrkor och pastorer till 1835, S 170 e, UUB.
78. I skrivelse 7.10.1952 föreslog dåvarande landsantikvarien *Greta Arwidsson*, att gravvårdarna som då stod vid kyrkogårdsmuren skulle deponeras i GF. I svarsskrivelse 28.10.1952 underströk kyrkoherde *Hilding Jacobsson*, att gravvårdarna inte ägdes av församlingen utan att eventuell överenskommelse fick träffas med de efterlevande. – Handlingar i GF:s arkiv.
79. *P A Sæve*, Berättelse 1864, s 222, ATA. *Densamme*, Gotländska sägner I nr 872, UUB, signum R 623: 1.
Enligt *Peder Palladius'* Tractat av 1553 skulle kyrkan och bänkkvarteren om sommaren »Mays (=majas) oc Strøs met Vrter oc gress». – *H F Rørdam*, Danske Kirke-love I, Kbhvn 1881–1883, s 345 f. Seden synes under 1600- och 1700-talet ha varit vanlig i Sverige och Danmark. *Mai Forssenius*, Majgren, majträd, majstång, s 99, 211–212, jämte där anförd litteratur. Utöver denna kan nämnas, att en besökare omkring 1860 kallar majstångerna »en för Gotland egendomlig sedvänja». *H Marryat*, Ett år i Sverige. På svenska af *Gustaf Thomé* II, s 209.
80. Vid ringning, särskilt i samband med kungliga begravningar, sändes en ringklubba mellan socknens gårdar för att meddela turordningen för ringnings utförande. 1805 hölls kungaringning över prins Karl Gustaf, en son till Gustaf IV Adolf. – *N Lithberg*, Gotländska ringklubbor, s 65–72, med avbildning av ringklubba nr 2. *E Lundmark*, Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands Fornsal, s 68 kallar den »matbudsklubba». Sådana användes av socknens fattiga på deras vandring mellan gårdarna. SvK Go IV, s 689, V, s 230.
81. *Märtha E L Torbiörnsson f Claudelin*, f 1890, gift 1935 med kyrkoherde Torbiörnsson, När, i hans andra gifte, d 1969. – *Nyberg*, s 94.
82. Tavlan skänktes till GF den 7 juni 1884 av *Ernst von Vegesack*, militärbefälhavare på Gotland 1864–1884. Enligt GF:s liggare var tavlan »af Lau församling skänkt till General Ernst von Vegesack». Lau kyrkas räkenskapsböcker upptar endast utgifter för inköp av Hedengrans tavlor över Uppsala möte 1693 och Karl XI:s begravning 1697, av vilka endast den förstnämnda noteras i 1737 års inventarium. Om uppgiften att tavlan skänkts från Lau är riktig, torde tavlan från början ha tillhört någon annan kyrka.
83. *Ambrosius Hedengran*, kanslist i Kungl. Maj:ts kansli, tecknare och kopparstickare. F 1660 i Hedemora, död 1741 i Stockholm. Tecknade ett stort antal minnestavlor, vilka graverades av honom själv, *Eric Geringius* och *Claude Haton*. Dessa tavlor utfördes till minne av hundraårsminnet 1693 av Uppsala möte, Karl XI:s begravning 1697, segern vid Narva 1700, återställandet av religionsfriheten i Schlesien 1707, tvåhundraårsminnet 1717 av reformationen samt 1721 och 1730 av den rena evangeliska lärans predikande. – Svenskt konstnärslexikon III, s 74.
84. Förteckning över fynden i landsantikvarie *G Svahnström*, Restaureringsrapport 1.12.1961, över mynten i odaterad förteckning med Dnr 7531/61, båda i ATA och GF.
85. Om Karl X Gustafs bibel i *I Collijn*, Sveriges Bibliografi, 1600-talet I, sp 68. Boken deponerad i ViLA (signum P II: 1). Enligt beslut vid visitationen 1899 skulle den avskrivas ur kyrkans inventarium, samtidigt som bla ett antal läkarböcker från 1700-talet skulle överföras till sockenbiblioteket. *Johannes Brodinus*, f 1619, superintendent i Visby 1657, biskop i Västerås 1677, d 1680. – *Herman Levin* i Svenskt Biografiskt Lexikon 6, s 327–329. *Lemke* uppper s 38 att Brodinus 1659–1665 var prebendekyrkoherde i När.
86. *L-M Holmbäck*, Visby stifts kyrkklockor III, södra tredingen, s 58. Apengeter, grupp av klockgjutare i Lübeck, som prydde sina klockor med »Apen», figurer eller sirater, speciellt en gående vildman eller apa. *Th Hack*, Lübecker Glockenkunde, s 182 ff. *M Åmark*, Sveriges medeltida kyrkklockor, daterar s 176 klockan till 1300-talet.
Vid kontroll efter svetsningen visade det sig att klockan hade exakt samma klangbild som före sprickans tillkomst. – Meddelat av L-M Holmbäck som 1949 utförde tonanalys och som kontrollerat klangbild efter svetsningen.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: E D:s konseljakter 1892 12/8 (1194), 1893 26/1 (2066: 92).

KB: *J Wallin*, *Analecta Gotlandica I*, s 106; *C G Hilfeling*, *Resedagböcker* (sign F.M. 57: 1–13), 1796, s 109.

ATA: Inv 1830; *L Cedergren*, *Antiqvarisk-topografisk karta och beskrifning öfver Fornminnen uti Ardre, Ahlskog, Garde och Lau socknar samt Thorsburgen uti Kräklingbo sn på Gottland* (1855), teckn av kyrkan och prästgårdsruinen från norr, plan av kyrkan samt interiörer mot öster och väster; *P A Säve*, *Berättelse* 1864, teckn av prästgårdsruinen från söder, kyrkan från sydost, glasmålningar, altarskåpet, fragment av retabel, medeltida ljuskronor; handlingar rörande kyrkans restaurering 1892; snabbinventering av *R Gabrielsson* 1924; handlingar rörande omläggning av kortaket 1935; rörande renovering av triumkrucifixet 1935; rörande reparation av korfönstren 1936; rörande lagning av norra korportalen 1942; rörande restaurering av triumkrucifixet 1951; rörande restaurering av kyrkobyggnaden 1952–60; konserveringsrapport av *E Olsson* 1960; restaureringsrapport av *G Svahnström* 1961; handlingar rörande påträffade runinskrifter 1965; rörande invändiga putsskador 1966–67; rörande reparation av den medeltida klockan 1974; Fotografier av prästgårdsruinen, kyrkogården och kyrkan med inredning och inventarier från omkr 1890–1974.

Raå, K-byråns arkiv: 3 bl ritning till orgelskrank och altare av *G Pettersson* 1892, 1 bl ritning till bänkar av *G Pettersson* 1893, 1 bl ritning till anläggning av åskledare av *L Träff* 1952, 5 bl uppm plan, fasader, sektioner av *Å Porne* 1952, 7 bl utkast till restaurering, 2 st alternativ, planer, fasader, sektioner av *Å Porne* 1953. Fotografier före och efter restaureringen 1958–60.

Uppsala

UUB: *P A Säve*, *Ritningar, Aqvarellskitser och handskrifna utkast om Gottländska fornföremål*, mapp nr 90 (S 170: 2); *dens*, *Gotländska sägner I* (R 623: 1); *dens*, *Anteckningsböcker*. Gotland 1–3, 1864 (S 40 m, n, o); *M Gustafson*, *Samlingar till Gotlands historia*, nio häften 1835, hft 3 (S 170 e).

Visby

ViLA: För beskrivningen värdefulla uppgifter finns i följande avdelningar: räk, huvudbok 1686–1743 (LIa: 1), 1795–1879 (LIa: 2), 1744–1771 (När LIa: 2); räk spec 1763–1794 (LIb: 1), 1801–1868 (LIb: 2); st prot 1707–1788 (När KI: 1), 1789–1809, 1820 (När KI: 2), 1831–1857 (När KI: 3), 1857–1876 (När KI: 4), 1810–1830 (När KI: 5); vis prot 1660–1750 (När N: 1), 1737–1813 (När N: 2), 1831–1892 (När N: 3). – *K Kristiansson*, *Gotländska inskriptioner I*, 1887.

Domkapitlets arkiv i ViLA: H Spegels inv 1680–1682 (D II: 1); inventariebok för södra tredingen 1594 (DII: 3); prästmöteshandlingar 1764–1859 (FIV: 1), 1865–1883 (FIV: 2); inventeringsprotokoll 1812, 1831, 1843 (FIII: 1), 1844–1879 (FIII: 2).

Yngre arkivalier förvaras i församlingens arkiv i Näs prästgård.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Ambrosiani S, *Gotländska kyrkoinventarier*. Sthlm 1912.
von Amira K, *Die Handgebärden in der Bildhandschriften des Sachsenspiegels*. München 1909.

Andersson A, *Corpus vitrearum medii aevi Skandinavien*. Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien. Sthlm 1964.

Andreasson-Utas J, *Om gotländska valv*. Stencilerad examensuppsats vid Chalmers Tekniska Högskola 1971.

Berthelsson B, *Restaurering av gotländska kyrkor*, i: G Arkiv 1956.

Boken om Lau, utg av G Karlsson, A Danielsson, S Larsson och E Hansson. Örebro 1951.

Braun J, *Der christliche Altar*. Freiburg/Br 1924.

Brunius, C G, *Gotlands konsthistoria 3*. Lund 1866.

Bruzelli B, *Tenngjutare i Sverige*. Sthlm 1967.

Collijn I, *Sveriges Bibliografi, 1600-talet I*. Uppsala 1942–44. Danmarks Kirker V: 1, Sorö Amt. Kbhvn 1936.

Dearmer P, *Fifty pictures of gothic altars*. London 1910.

Ekhoff E, *S:t Clemens kyrka i Visby*. Sthlm 1912.

Forsenius M, *Majgren, majträd, majstång*. Lund 1951.

Gustavson H, *Gotlands ortnamn*, i: *Ortnamnsällskapets i Uppsala årskrift* 1938.

Hack T, *Lübecker Glockenkunde*. Lübeck 1913.

Hallböck S A, *Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet I*. Göteborg 1947.

Hamner J W, *Visby domkyrkas gravstenar*. Sthlm 1933.

Heales A, *The churches of Gotland, other than those of Wisby*. London 1888.

Hildebrand H, *Sveriges medeltid III*. Sthlm 1879–1903.

Holmbäck L-M, *Klockor och klockringning*. Sthlm 1951.

— *Visby stifts kyrkklockor III, södra tredingen*, i: *Hälsning från de hundra kyrkornas ö*. Visby 1959.

— *Lärbro-Bro-Ala*, i: *Julhälsningar till församlingarna i Visby stift* 1955.

Jansson SBF och Wessen E, *Sveriges runinskrifter 11, Gotlands runinskrifter I*. Sthlm 1962.

Kinberg A, *Gotländska slægter*. Visby 1889.

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.

Lagerlöf E, *Gotländsk stensulptur från gotiken*. Sthlm (tr i *Uddevalla*) 1975.

— *Var den medeltida träkyrkan från Eke en stavkyrka?* i: G Arkiv 1973.

— och *Svahnström G*, *Gotlands kyrkor, en vägledning*. Sthlm (tr i *Uddevalla*), 2 uppl 1973.

- Lemke O W*, Visby stifts herdaminne. Örebro 1868 (*Lemke*).
Lindström G, Anteckningar om Gotlands medeltid 1–2. Sthlm 1892–95.
Lithberg N, Gotländska ringklubbor, i: *Fataburen* 1913.
 — Johannes Pihls beskrivning över Gotland; i: *G Arkiv* 1934.
 — Omständigheterna kring den siste kyrkoherden i Lau, i: *Boken om Lau*. Örebro 1951.
Lommatsch E, *System der Gebäuden*. Berlin 1910.
 — Darstellung von Trauer und Schmerz in der altfranzösischen Literatur, i: *Zeitschrift für romanische Philologie* 43, 1923.
Lundberg E, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400. Sthlm 1940.
 — Gotlands folkliga gotik, i: *Rig* 1934.
 — och *Edle A*, Häggska huset i Visby och några av dess fränder, i: *Ymer* 1933.
Lundmark E, Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands Fornsal, *Handkataloger II*. Sthlm 1925.
Marryat H, Ett år i Sverige. På svenska af Gustaf Thomé II. Sthlm 1863.
Meinander K, Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor. Helsingfors 1908.
Nyberg E, Gotländsk släktbok. Norrköping 1910.
Reuterdaahl H, *Statuta synodalia*. Sthlm 1841.
Roosval J, *Den gotländske ciceronen*, 2 uppl 1950.
 — *Die Kirchen Gotlands*. Sthlm 1911.
 — *Die Steinmeister Gottlands*. Sthlm 1918.
 — *Globus*, en gotländsk stenhugger verksam omkr 1160–80, i: *G Arkiv* 1942.
 — *Medeltida konst i Gotlands Fornsal*. *Handkataloger I*. Sthlm 1925.
 — *Medeltida skulptur i Gotlands Fornsal*. Sthlm 1925.
 — *Revision av gotländska dateringar*, i: *Fornvännen* 1925.
Rosman O, *Genealogiska anteckningar om några gotländska släkter*. Visby 1887.
Rørdam H F, *Danske Kirkelove I*. Kbhvn 1881–83.
Steffen R, *Gotländska kyrksnickare under 1600-talet I*. *Jochim Sterling*, i: *Julhälsningar till församlingarna i Visby stift* 1941.
Stolt B, *Kyrklig skrud enligt svensk tradition*. Sthlm 1964.
Svahnström G, *Bondens gård och bostad*, i: *Boken om Gotland*. Sthlm 1945.
 — *Burmeisterska huset*. Sthlm 1942.
 — *De gotländska prästgårdarna*, i: *Visby stift i ord och bild*. Sthlm 1951.
 — *Medeltida prästgårdar på Gotland*, i: *Julhälsningar till församlingarna i Visby stift* 1940.
 — och *Lagerlöf E*, *Gotlands kyrkor, en vägledning*. 2 uppl Sthlm (tr i Uddevalla) 1973.
 Svenskt biografiskt lexikon
 Svenskt Konstnärslexikon 4. Malmö 1961.
Söderberg B G, *Gotländska kalkmålningar 1200–1400*. Uppsala 1971.
Tidmark N, »Kastalerna» eller Tornborgarna på ön Gotland. Ett bidrag till det nordiska borgväsendets historia. Visby 1936.
Trotzig G, *En arkeologisk undersökning i Garda kyrka på Gotland*, i: *Fornvännen* 1970.
 — *En stavkyrka i Silte*, i: *G Arkiv* 1972.
af Ugglas C R, *Gotlands medeltida träskulptur till och med höggotikens inbrott*. Sthlm 1915.
Wester B, *Visby domkyrkas orgel från 1600 till närvarande tid*, i: *Julhälsningar till församlingarna i Visby stift* 1952.
Åmark M, *Sveriges medeltida kyrkklockor*. Sthlm 1960.
 Silverstämplar tydda enligt: *Guld och silverstämplar*, *Svenskt silversmide 1520–1850*, IV. Sthlm 1963.
 Tidningsartiklar: *H Klingvall*, *Gotländskt kyrkolif i medeltiden*, GA 23.6.1914. — *B Stolt*, *Kyrkor med flera portaler*, Tidn Upsala 5.1.1956. — *Tidningsartiklar i samband med restaureringen 1958–60*, SvD 29.8.1960, GA 8.8.1955, 7.9.1960, — GO 23.12.1958, 29.8.1960. — *G Folkbl* 11.1.1957. — *Diskussion kring restaureringen 1958–60: D Ahlqvist*, *Modern design i medeltidstempel*, GA 18.12.1962. — *G Svahnström* och *G Lönnroth*, *inlägg i debatten* GA 28.12.1962. — *B Stolt*, *Lau kyrkas restaurering, ett femtonårsminne I och II*, GA 18. och 19.7.1975.

Förkortningar

ATA	Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Stockholm.	och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA.
BSt	K Byggnadsstyrelsens arkiv, Stockholm.	
GA	Gotlands Allehanda	
G Arkiv	Gotländskt Arkiv, Meddelanden från Föreningen Gotlands Fornvänner, Visby.	KB Kungliga Biblioteket, Stockholm.
GF	Gotlands Fornsal, Visby.	KMK Kungliga Myntkabinettet, Stockholm.
G Folkbl	Gotlands Folkblad.	kr prot kyrkorådsprotokoll.
Go	Gotlänningen.	PÄ Pastorsämbetet.
inv	inventarieförteckning.	RA Riksarkivet, Stockholm.
inv 1830	en på grund av en kgl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor	Raä Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
		räk räkenskaper.
		SHM Statens Historiska Museum, Stockholm.

snabbinv	en preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde utförd under åren 1917–32. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkapitel.
st prot	sockenstämmoprotokoll.
SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium utg på uppdrag av VHAA, Stockholm 1912–.
UUB	Uppsala universitetsbibliotek.
VHAA	K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
ViLA	Visby landsarkiv.
vis prot	visitationsprotokoll.
ÖIA	Överintendentens Ämbetet (efter 1918 BS), Stockholm.

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hs	Hälsingland	Vr	Värmland
Hr	Härjedalen	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Än	Ängermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrbottnen		

Summary

ASSUMED WOODEN CHURCH

The first church in the parish of Lau was probably a wooden one, although no traces of such a church have been found as yet. During an extensive restoration of the church in 1958–60, excavations were made with the primary purpose of discovering the plan and size of the Romanesque chancel. No post holes or other traces indicating the existence of a timber church on the site were found then. In view of the fact that the Romanesque church—which was most likely the first stone church on the site—was not erected until the first half of the 13th century, it is highly probable that it was preceded by a wooden church. This seems to have been the most usual mode of procedure in the parishes of Gotland. The preserved medieval baptismal font has been ascribed to Sigräf, and probably dates from the latter half of the 12th century, and was most likely originally in the assumed wooden church. Traces of wooden churches have been found during recent years in many parishes on Gotland (Silte, Garde, Eke), most of which were built as stave churches.

THE ROMANESQUE CHURCH

When, in the 13th century, the parishioners decided to build a stone church they planned one which became comparison the largest church in the rural districts of the island. The nave, still in existence, is about 23 m long and 16 m wide. The size of Lau Church has always puzzled people and given rise to many speculations. The population of the parish in the Middle Ages can hardly have been great enough to justify such a large

building for divine services. It has therefore been suggested, among other things, that it was a resort of pilgrims, possibly with a miracle-working relic which attracted large crowds of people. It has also been assumed that pilgrims on their way to the Holy Land went by way of Lau, and that there was a port of embarkation either here or at the neighbouring parish of När.

It has also been said that the Dominicans, who were active in Visby from the 1230's and built a large church and monastery (St Nicholas'), used the churches of Lau and Vamlingbo for sermons, and people from the surrounding countryside gathered there to attend services, participate in Holy Communion, listen to sermons and legends of saints, and watch mystery plays. A medieval ambo or pulpit has been found at Vamlingbo, an opening in the wall of the chancel arch with steps from the chancel.

An arrangement that may have served as a pulpit during the Middle Ages is preserved at Lau, too. The wall staircase leading from the nave to the attic of the chancel has, in its lower flight, a rectangular opening facing the church (fig. 676). It is now blocked up with glass. In the stairs, at a convenient height below the opening, is a platform (c60×60 cm) on which the preacher may have stood. This opening may, on some occasions, have served as a pulpit. It may also have been used in conjunction with mystery plays.

All that remains of the demolished Romanesque chancel is the south gable of the south transept of the present church, incorporated in the south wall of the Gothic church (fig. 648).

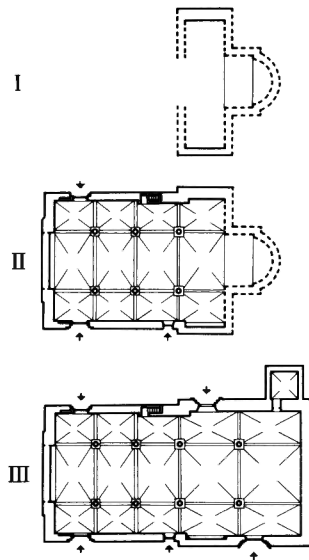

Fig 767. Kyrkans planutveckling, 1 : 1000. Uppm J Söderberg 1975.

Development of plan of the church.

This, of course, is a very important part of the original chancel, which has been spared in this way for posterity.

Unlike the nave, which as far as can be judged was built at the same time, the transepts were not plastered, for the outside of the walls consisted of finely tooled ashlars. The stone in the external walls of the nave are only roughly trimmed, and were therefore plastered.

We know little about the plan of the Romanesque chancel, for the excavations made during the restoration in 1958–60 gave no evidence. It seems most likely, therefore, that the Romanesque chancel was square, with an apse and transepts which are partly preserved (fig. 709).

The Romanesque church at Lau, with its large nave and aisles, transepts and an assumed square chancel with apse, is without a counterpart in rural Gotland. There are other triple-aisled churches dating from the first half of the 13th century, but much smaller in size, at Vamlingbo and Dalhem, but they have straight-ended chancels. The chancel at Vamlingbo, however, is unusually long, and covered with two large cross vaults (cf. St Clement's and St George's in Visby, probably from the same period).

Some of the churches of Visby had, in their earlier stages, chancels with the same plans as that which Lau Church is assumed to have had. They are St Mary's (the present cathedral), St Clement's and St Nicholas'. It seems likely that these Visby churches had some influence on the Romanesque church at Lau. As suggested above, the Dominicans of Visby may have used the large church at Lau, like Vamlingbo church at Sudret, for their preaching activities. If this is true, and it cannot be proved now, it is reasonable to assume that the Dominican monastery church in Visby, St Nicholas', influenced the planning of Lau Church.

The ground plan, with very short transepts, is an unusual

one. It is to be found in Westphalia, however, where the church at Balve, for instance, has almost the same plan (fig. 710). There is hardly any reason to assume direct influence from Westphalia, but the similarities perhaps show from where impulses may have been received.

THE GOTHIC CHANCEL

Around 1300, the erection of the present triple-aisled chancel was begun. It was equipped with both south and north portals, which is very unusual. The Romanesque chancel was demolished except for the south wall of the south transept, which now forms part of the masonry of the Gothic chancel. Other material from the Romanesque chancel was also used secondarily to a great extent. To obtain a uniform plinth round the church, parts of the chancel plinth were re-carved on the pattern of the nave plinth, as well as part of the plinth saved in the south wall of the chancel.

The vestry, on the north side of the chancel, has a number of Romanesque features, e.g. the shape of the window and the simple moulding of the plinth. Compared with the chancel it is comparatively small, too. Nevertheless, it was probably built at the same time as the Gothic chancel, as is shown by, among other things, that part of the north wall of the chancel which is now hidden by the roof of the vestry. During the restoration of 1958–60, when the attic of the vestry was accessible on account of the re-laying of the roof, it was found that this part of the chancel front was of trimmed stone, while the other parts were finely chiselled. Thus, when the chancel was erected, it was known that this part would be hidden by the roof of the vestry, and that it would not, therefore, need to be finely chiselled. Stone from a Romanesque vestry may have been used, which would explain the old style of some of the elements.

In size, the Lau chancel has only one equivalent in rural Gotland, the large chancel of Källunge Church (SvK Go II, pp. 207 f.), which was probably built at the same time or a little later. Both these chancels have three aisles, with three large windows in the east and strikingly tall portals.

The carved plant ornamentation on the portals, columns and capitals has equivalents on the portals of Rone (SvK Go VI, p. 388) and När, both in the neighbourhood of Lau. All these churches have been ascribed to the anonymous master "Ronensis" by Johnny Roosval. "Ronensis" was active probably around 1300.

RESTORATIONS

It has often been necessary for the parish of Lau to undertake costly repairs, mainly concerned with the large roofs of the nave and chancel. The first accounts we have of such work date from the 17th century. In 1689 help was granted to the church, which seems to have been in a very bad state. Even then, national collections were made for the maintenance of the churches of Gotland.

During the years 1892–93 an extensive restoration was

made of the whole church both inside and outside, according to plans drawn up by Gustaf Pettersson, Stockholm. The outsides of the walls were plastered (the nave and the east gable of the chancel), and the rest, of chiselled stone, was pointed with concrete. The portals were repaired and new colonettes were inserted. The interior was altered radically, which was due partly to the fact that an organ purchased from Visby Cathedral required much space. The whole floor of the church was re-laid, and raised about 30 cm in the western part and an additional two steps (c 40 cm) in the chancel. It had been intended originally to keep old pews, but during the restoration it was decided to install new "up-to-date" benches, for it was considered that this "would be not only useful but also necessary, since the old ones were decrepit and much damaged by soot and damp, from the beginning of the month of July this year". Thus the pews had been exposed to weather while work of restoration was going on in the church. The new benches, in neo-Gothic style, were made according to drawings by Nils Pettersson, a builder, of Guldrupe.

An extensive restoration proposal was made by Åke Porne, a Stockholm architect, in 1955. In a statement referring to the necessity of a restoration, he wrote: "As the situation is at present, the choice is between restoration—which will be very expensive—or allowing the church to become a ruin. There is no other choice." The costs of restoration were calculated at Kr 350 000, an enormous sum for the small parish.

At the turn of the year 1957–58 the work of restoration could be commenced. Generally speaking, Porne's very personal proposal was realized. The building technical supervisor was Olof Skoglund, of the Board of Building, and the Central Office of National Antiquities was represented by Gunnar Svahnström. Erik Olsson, artist, was responsible for the work of conservation.

The restoration comprised radical alterations in both the interior and the exterior. The roofs of the nave and chancel, which had formerly been covered with boards, were re-laid with copper, so that future maintenance could be reduced to a minimum. The flèche on the western part of the nave was replaced by a new one of about the same shape, which was, however, placed rather more to the east than the old one. The flèche too, was covered with copper. The upper part of the west wall, which was earlier made of boards, was built of brick up to the gable and plastered externally.

Inside the restoration was even more radical. The architect wished, as far as possible, to re-create the medieval church. This was achieved by the removal of all the late fixtures of the nave; the font was placed on a tall, stone podium in the middle of the nave, and the large organ in the west was replaced by a small one, installed by the north wall of the nave. The chancel was separated from the nave by an iron grille.

The stalls in the chancel were also removed, and were replaced by loose chairs. The pulpit was moved from the south to the north side and was placed on a limestone podium. The sounding-board and wooden stairs were removed. The large medieval altar slab was laid in the floor before the altar,

and a smaller slab, probably from a side altar, was placed on the high altar. The medieval triptych was renovated by Erik Olsson. It was complemented at the same time with a figure of the Virgin and Child, carved by Bertil Nyström, Slite, for the medieval figure of Mary in the Coronation of the Virgin was missing. The great rood was hung on the north wall of the nave after a thorough restoration. The neo-gothic altar rails, dating from 1892, were replaced by a black iron screen. Wooden doors and their frames were painted. The windows were repaired and reglazed where necessary. Fragments of medieval stained glass, found in the chancel floor, in conjunction with the restoration, were placed in the two Romanesque windows in the transepts. The fragments were combined by Erik Olsson to make mosaics.

The walls and vaults of the whole church were replastered and limewashed. It was only on the blocked-up tower arch that medieval plaster remained. On it a large painting, dating from two periods, the 13th and 16th centuries, could be uncovered. All the floors were paved with limestone.

The church was re-consecrated on 28 August 1960 by Bishop Algot Anderberg.

MURALS

The preserved wall-paintings of the church are all on the blocked-up tower arch (fig. 715). They date from two periods; an ornamental frieze from the 13th century and a large scene which, according to an inscription, was painted in 1520.

Thus, the earliest paintings are purely ornamental (fig. 716), two borders of leaves and trailing plants; the upper one strictly geometrical, heart palmettes with inset stylized vegetation. Below this border is a more freely composed frieze of trailing vegetation in red, grey and green. In the middle, overlapping the two borders, is an equal-armed cross in two rings, between which are red and green triangles. This is probably a consecration cross, painted in conjunction with the consecration of the nave, which took place during the first half of the 13th century, possibly in 1214.

The large figure scene above the ornamental friezes is of a much later date. According to an inscription it was executed in 1520. The scene depicts Christ as Judge of the World. At the same time it is a representation of the Mercy Seat, i.e. God, enthroned on a rainbow, holding out Christ Crucified, an unusual combination of the two scenes. On each side of the Mercy Seat are large angels with enormous wings, blowing trumpets. Below the Mercy Seat is a resurrection scene. The dead are rising from their graves on the last day. To the right of the Mercy Seat are the blessed on their way to heaven. In the throng is a bishop with a mitre on his head. To the left are the damned falling into a large, flaming hell. Among these, too, is a bishop in a mitre.

A narrow painted border separates a representation of Christ surrounded by eight apostles from the large scene above. In the middle is Christ in a long gown. He has a large cross halo, the ends of the cross extending beyond the halo. In

His left hand He is holding the host, and with his right hand He is making a sign of benediction. The apostles, four on each side, are, from the left, Philip with his attribute, a staff in the form of a cross, James with his pilgrim's staff, Andrew with his cross, and, next to Christ, Peter with the key. On the left hand of Christ are John with the chalice, Paul with the sword, Thomas with a lance, and finally an apostle whose attribute is lost.

Above and to the left of the figure of Christ is the date MDXX (1520), probably the year the paintings were executed.

Paintings by the same master, "the Master from 1520", are to be found in Alva Church (SvK Go VI, pp. 305 f.) and at Lojsta and Väte (SvK Go III, pp. 295 f.). They are all characterized by great simplicity, sometimes almost burlesque popularity, particularly in the representation of the Last Judgment in Lau Church.

The paintings were uncovered and conserved by Erik Olsson during the restoration of 1958–60. Until then they had been concealed by a thin coat of limewash, probably applied in 1807, when the interior of the church was renovated.

STAINED GLASS

In the centre one of the three east windows of the chancel are some panes of medieval stained glass, which remind us that all the windows of the church were once probably glazed with stained glass, which gave the church a quite different illumination than the present relatively strong lighting.

The fragments preserved were made at different times. The oldest is one of the upper panes with an angel (fig. 719). It was probably originally in a window in the demolished Romanesque chancel, or possibly in the still preserved nave. The other three panes probably date from about 1300, in direct relation with the erection of the Gothic chancel (fig. 720).

When the floor was re-laid and at an excavation performed in conjunction with the restoration in 1958–60 fragments of stained glass were found, mainly in the chancel, suggesting that most of them were originally in the chancel windows. Some of these fragments were combined to make glass mosaics, which are fitted into the two small windows in the south wall of the chancel (fig. 672), in the round window in the form of a triangle, and in the quatrefoil window in the form of a cross.

FURNISHINGS

The church has several medieval objects of great interest. The most remarkable of these is the well-preserved triptych (fig. 723), originally in the neighbouring church of När. It was probably made by a north German master, most likely at Lübeck, and dates from the first half of the 15th century. The oldest altar ornament in the church was probably a reredos dating from the first half of the 14th century, now in the Gotland museum, Visby (fig. 733). It has an unusual painting in the centre: a representation of the Eucharist with Christ as Celebrant.

The rood, a carved oak ring cross, is more than 5 m high, and is therefore one of the largest medieval roods preserved on Gotland (fig. 734). On the bottom roundel is a carving depicting the Deposition, with well-preserved original paint (fig. 735). The rood has been dated to the middle of the 13th century.

The sandstone baptismal font (fig. 743) stood out-of-doors for a long time, and is therefore badly weathered. In spite of this, the scenes on the bowl, illustrating the Childhood and Passion of Christ, can still be distinguished. The font dates from about 1200, and has been attributed to the workshop of Master Sigraf.

Among the medieval objects are also two chandeliers of sheet iron (figs. 751, 752). They are both uncommonly well preserved, and were probably made during the late Middle Ages.

The pulpit, now on a limestone base, dates from the 17th century. It was painted in 1703, probably by Christian Lorentz Numens (fig. 737). The closed pews, formerly in the chancel and nave, were installed in 1695. A large number of doors, with paintings by Numens in 1703, are now in the Gotland Museum, Visby, and the Museum of National Antiquities, Stockholm (figs. 738–741).

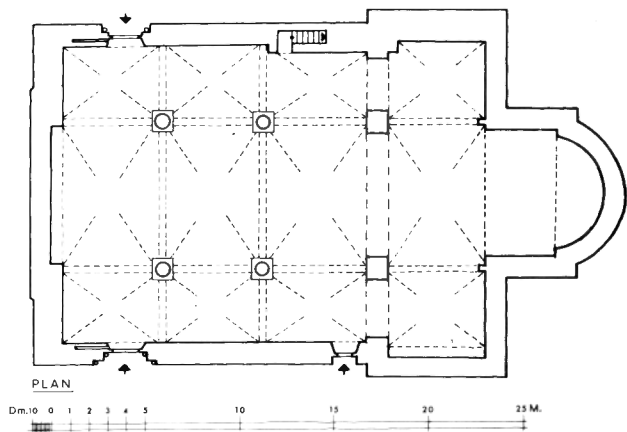
The present organ was built in 1960. Most of the pipes, however, are from an older organ built for Visby Cathedral in 1598–1600 by Gabriel Herlicius, from Stralsund. In 1644 this organ was partly rebuilt by Konrad Hoffman, an organ builder from Danzig. The organ was sold to Lau Church in 1892, where it was installed by the west wall with a front in neo-Gothic style designed by Gustaf Pettersson (fig. 714).

The church has only one bell, dating from the 15th century (fig. 765) cracked in 1974 and was repaired by welding by O. Olsen & Søn, Tønsberg, Norway.

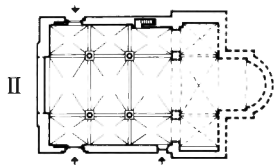

Rättelse

Sid 599, fig 709. Den rekonstruerade romanska kyrkans plan ersätts med nedanstående plan.

Sid 652, fig 767. Den romanska kyrkans plan, plan II, ersätts med nedanstående plan.

FÖLJANDE KYRKOR PÅ GOTLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR,
KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

- Akebäck, band I: 5, volym 35
Ala, band IV: 4, volym 84
Alskog, band V: 2, volym 118
Alva, band VI: 4, volym 137
Anga, band IV: 4, volym 84
Ardre, band IV: 5, volym 97
Atlingbo, band III, volym 54

Bara, band IV: 1, volym 61
Barlingbo, band I: 4, volym 33
Björke, band I: 5, volym 35
Boge, band II, volym 42
Bro, band I: 3, volym 31
Bunge, band II, volym 42
Burs, band VI: 1, volym 115
Buttle, band IV: 3, volym 68; tillägg i band IV: 6,
volym 101
Bäl, band II, volym 42

Dalhem, band IV: 2, volym 66

Eke, band VI: 6, volym 156
Ekeby, band I: 4, volym 33
Elinghem, band II, volym 42
Endre, band I: 4, volym 33
Eskelhem, band III, volym 54
Etelhem, band V: 1, volym 105

Fleringe, band II, volym 42
Fole, band I: 3, volym 31
Follingbo, band I: 5, volym 35
Fröjel, band III, volym 54
Färö, band II, volym 42

Gammeln, band IV: 5, volym 97
Gann, band II, volym 42
Ganthen, band IV: 2, volym 66
Garde, band V: 3, volym 145
Gnisvårds kap, band III, volym 54
Gothem, band IV: 1, volym 61; tillägg i band IV: 6,
volym 101
Gotska sandöns kap, band II, volym 42
Guldrupe, band IV: 3, volym 68
Gunfians kap, band IV: 5, volym 97

Halls kap, band II, volym 42
Halla, band IV: 2, volym 66
Hangvar, band II, volym 42
Hejde, band III, volym 54
Hejdeby, band I: 4, volym 33

Hejnum, band II, volym 42
Helgomannens kap, band II, volym 42
Hellvi, band II, volym 42
Hemse, band VI: 3, volym 131
Hogrän, band III, volym 54
Hörsne, band IV: 1, volym 61

Klinte, band III, volym 54
Kräklingbo, band IV: 4, volym 84
Källunge, band II, volym 42

Lau, band VI: 7, volym 165
Lokrume, band I: 3, volym 31
Lummelunda, band I: 1, volym 3
Lye, band V: 1, volym 105
Lärbro, band II, volym 42

Martebo, band I: 1, volym 3
Mästerby, band III, volym 54

Norrlanda, band IV: 1, volym 61

Othem, band II, volym 42

Roma sockenkyrka, band I: 5, volym 35
Rone, band VI: 5, volym 150
Rute, band II, volym 42

Sanda, band III, volym 54
S Olofsholms kap, band II, volym 42
S Åulas kap, band II, volym 42
Sjonhem, band IV: 3, volym 68; tillägg i band IV: 6,
volym 101
Stenkumla, band III, volym 54
Stenkyrka, band I: 1, volym 3
Stånga, band VI: 2, volym 125

Tingstäde, band I: 2, volym 21
Tofta, band III, volym 54
Träkumla, band III, volym 54

Vall, band III, volym 54
Vallstena, band II, volym 42
Viklau, band IV: 3, volym 68
Vänge, band IV: 3, volym 68; tillägg i band IV: 6,
volym 101
Västergarn, band III, volym 54
Västerhejde, band III, volym 54
Västkinde, band I: 3, volym 31
Väte, band III, volym 54
Östergarn, band IV: 5, volym 97

UNDER UTARBETNING: Fardhem, Linde, Lojsta, När, Visby domkyrka.

Sveriges Kyrkor

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 165

GOTLAND

Band VI, Häfte 7

Burs ting

